

Grafelijke Zalen Binnenhof

Bouwgeschiedenis van het grafelijk hof met koningspalts

Afbeelding op het voorblad

De koningszaal van Rooms-Koning Willem II uit circa 1250. Deze nu als kelderzaal aangeduide ruimte in het Rolgebouw had oorspronkelijk de functie van ontvangst- en feestzaal en werd tevens gebruikt voor rechtszittingen.

Grafelijke Zalen Binnenhof

Binnenhof 8-14 Den Haag

Bouwgeschiedenis van het grafelijk hof met koningspalts

Opdrachtgever

Rijksvastgoedbedrijf

Projectmanager **10.2.e Wob**

Auteurs

Hein Hundertmark

Paula van der Heiden

April 2021

© 2021. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze rapportage mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautoriseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopieën, opnamen, in enige vorm of welke andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	07
2. Projectgegevens	09
3. Benaming bouwonderdelen	11
3.1 Kelders onder Grote Zaal	
3.2 Rolgebouw	
3.3 Grote Zaal	
3.4 De Lairessegebouw	
4. Beknopte bouwgeschiedenis complex Grafelijke Zalen	14
5. Samenvatting voorgaand onderzoek bouwfaserings Grafelijke Zalen	23
5.1 Inleiding	
5.2 1879 Ising	
5.3 1907 Peters	
5.4 1928 Vermeulen	
5.5 1954 De Wit	
5.6 1978 Ter Kuile	
5.7 1984 Kuyper	
5.8 1991 Mekking	
5.9 1999 Röell	
5.10 2013 De Fabryck	
5.11 2015 Van Veen	
6. Bouwhistorisch onderzoek	34
6.1 Inleiding	
6.2 1230	
6.3 1250	
6.3.1 Beschrijving bouwlagen	
6.3.1.1 <i>Begane grond</i>	
6.3.1.2 <i>Functie en gebruik</i>	
6.3.1.3 <i>Eerste verdieping</i>	
6.3.1.4 <i>Tussenverdieping zuidzijde</i>	
6.3.1.5 <i>Tweede verdieping</i>	
6.3.1.6 <i>Zolder</i>	
6.3.2 Wijziging in de indeling van het Rolgebouw, circa 1295	
6.4 1295	
6.4.1 Inleiding	
6.4.2 Bouwgeschiedenis	
6.4.3 De kapconstructie van de Grote Zaal	
6.4.4 Vormgeving van de Grote Zaal	
6.4.5 Dendrochronologisch onderzoek westelijke torens	
6.4.6 Dispositie westelijke torens	
6.4.7 Westgevel	
6.4.8 Hypothese oorspronkelijke westgevel	
6.5 1310 1330	

6.5.1	Inleiding	
6.5.2	1310 Bouw De Lairessegebouw	
6.5.3	1330 Verbouw en uitbreiding De Lairessegebouw	
7.	Stookplaatsen en gemakken in de Grafelijke Zalen	98
8.	Context Rolgebouw:	
	Rooms-Koning Willem II en het ‘coninclidic palays’	105
9.	Epiloog	109
10.	Waardestelling complex Grafelijke Zalen	111
	10.1 Algemene historische waarden	
	10.2 Stedenbouwkundige en ensemble waarde	
	10.3 Architectuurhistorische waarde	
	10.4 Bouwhistorische waarde	
	10.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie	
11.	Literatuurlijst	119
12.	Colofon	123

1. Inleiding

Sinds 2018 is een tweetal bouwhistorische deelonderzoeken uitgevoerd in het complex Grafelijke Zalen op het Binnenhof te Den Haag.¹ Deze onderzoeken zijn vooralsnog beperkt tot een aantal ‘hotspots’ vanwege eventuele toekomstige interventies. Een verantwoord onderzoek naar en begrip van deze ‘hotspots’ was enigszins problematisch omdat de context waarin ze zich bevinden onvoldoende bekend blijkt te zijn. In eerste instantie is daarom een beperkt aanvullend onderzoek ondernomen om tot een verantwoorde bouwfaseringslijn in hoofdlijnen te komen. Aanleiding hiertoe vormen enerzijds de tegenstrijdige bouwfaseringslijnen in de bestaande literatuur en de constatering van niet eerder waargenomen en/of vastgelegde bouwfases in het historische complex zelf. Dit kleinschalig onderzoek heeft geleid tot een aantal vragen met betrekking tot de feitelijke bouwgeschiedenis van de Grote Zaal (Ridderzaal), het De Lairessegebouw en in het bijzonder het Rolgebouw, het eigenlijke ‘koninklijk paleis’ van Rooms-Koning Willem II. Het voorliggend bouwhistorisch onderzoek heeft geresulteerd in een nadere precisering van de bouwfases en het oorspronkelijk gebruik van de verschillende bouwonderdelen. Hiermee vormt dit rapport een inleiding tot verder specifiek onderzoek van het complex zoals onder meer de hierboven genoemde deelonderzoeken.

Om tot een goed begrip van het gehele complex te komen, is een onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van belang. Het betreft de totstandkoming van de verschillende onderdelen van het complex, die blijkens dit onderzoek uit vijf bouwfases bestaat in de periode 1230 tot 1330. Daarmee kan het huidige complex in de kern worden geduid. Latere verbouwingen en interventies zijn in het onderzoek niet meegenomen, met uitzondering van de belangrijke ingrepen aan het einde van de negentiende eeuw (1880-1907). De restauratie van 1896-1904 bepaalt immers voor een belangrijk deel het huidige aanzien van het complex. Behalve de vele pragmatische aanbouwen die in de loop der tijd rondom het complex zijn verschenen, maar die verder geen verband hielden met het middeleeuwse complex zelf, zijn slechts twee bouwdelen toegevoegd in de vorm van trappenhuisen op de binnenplaats. De aanbouw aan de zuidzijde dateert uit 1511 vanwege het nieuwe gebruik van het Rolgebouw en het De Lairessegebouw als gerechtshof en vormt de verbinding tussen de Grote Zaal en de Rolzaal. In de jaren 1970 is een tweede trappenhuis aan de noordzijde van de binnenplaats gebouwd als connectie tussen de garderobekelder en de Grote Zaal. De herinrichting van de De Lairessezaal is evenwel een majeure ingreep geweest. In 1689 is deze ruimte van een nieuwe inrichting voorzien bestaande uit een zevental schilderijen in een architectonische setting. Er was toen geen sprake van een verbouwing, maar van een totale ‘make over’ van het interieur, waardoor dit vertrek

¹ P.C. van der Heiden, H.F.G. Hundertmark, *Grafelijke Zalen Binnenhof, Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling van een drietal ‘hotspots’ binnen het complex Grafelijke Zalen*, Rapport, Den Haag-Oss, 2018. H.F.G. Hundertmark, P.C. van der Heiden, *Vervolgonderzoek met waardestelling van een viertal ‘hotspots’ binnen het complex Grafelijke Zalen*, Rapport, Oss-Den Haag, 2019.

een unieke positie binnen het complex heeft gekregen.² De Grote Zaal heeft een dergelijke herinrichting ondergaan in 2000-2005, die is gebaseerd op het ontwerp van architect Cuypers uit 1904.³

In het onderhavige rapport wordt het bouwhistorisch onderzoek naar de oorspronkelijke bouw- en gebruiksgeschiedenis van het complex Grafelijke Zalen gepresenteerd, waarbij het historische gebouwencomplex als document heeft gediend. De werkwijze tijdens de ingrijpende restauratiecampagne van 1896-1904 waarbij volgens eigen zeggen de Commissie van Advies ‘heeft getracht zoveel mogelijk te behouden, opdat latere onderzoekers in dit steenen archief geen uitgescheurde bladzijden zullen behoeven te betreuren’, maakte het uitvoeren van een gericht bouwhistorisch onderzoek en documentatie van een gebouwencomplex in functie mogelijk.⁴

De bouwhistorische documentatietekeningen uit 1896-1898 zijn in het onderzoek betrokken. Naar nu blijkt, is het destructief bouwhistorisch onderzoek voorafgaand aan de restauratiewerkzaamheden uitgevoerd, waarbij de op de documentatietekeningen vastgelegde vondsten als uitgangspunt hebben gediend voor restauratiekeuzes en reconstructievoorstellen. Daarnaast is gebruik gemaakt van de gedurende de restauratiewerkzaamheden uitgevoerde fotodocumentatie, het incidenteel uitgevoerde aanvullend onderzoek/documentatie uit 1898-1904 en de rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen uit 1898-1906. Voorafgaand aan het recente bouwhistorisch onderzoek is in chronologische volgorde de essentiële literatuur behandeld waarin onderzoekers een analyse geven van de bouwgeschiedenis van de Grafelijke Zalen.

Vanwege het unieke karakter is getracht de gebouwen qua oorspronkelijke functie en historische context te relateren aan vergelijkbare complexen, die mogelijk als voorbeeld hebben gediend.

De bouwhistorische conclusies worden mede gestaafd door documentatie- en faseringstekeningen. De opmetingstekeningen van de Rijksgebouwendienst uit 1944 zijn hierbij gebruikt als onderlegger voor de faseringstekeningen. Daarnaast is de ontwikkeling van het complex verbeeld in reconstructieplattegronden en impressietekeningen.

In de waardestelling wordt de monumentale waarde van het complex in tekst en waarderingstekeningen weergegeven.

Het in maart 2020 gegunde bouwhistorisch onderzoek heeft veel vertraging opgelopen door de Coronacrisis. De anderhalve metermaatschappij heeft de dikwijls ongebruikte zalen (Grote Zaal, Rolzaal en kelderzaal) een tijdelijke passende functie

² Paula C. van der Heiden, *De Lairessezaal. Historisch onderzoek*, Den Haag januari 2011; ^{10.2.e Wob}, *Kleuronderzoek De Lairessezaal*, Amsterdam september 2012.

³ **10.2.e Wob**, *Advies met betrekking tot het interieur en de inrichting van de Ridderzaal in het complex Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage april 2002; Paula C. van der Heiden, *Ridderzaal-Hofzaal-Grote Zaal. Rapport archivalisch onderzoek Ridderzaal*, Den Haag september 2001.

⁴ *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Werkzaamheden aan de verschillende gebouwen XIII*, augustus 1905.

van vergaderzaal gegeven. Ondanks de hieraan gerelateerde beperkingen kon het onderzoek plaatsvinden in de periode augustus 2020- februari 2021.

Afb. 1. De met twee trapgevels bekroonde Haagtoren met erachter de trapgevel van het Rolgebouw uit 1250, tijdens de restauratiewerkzaamheden van 1896-1904. Rechts van de Haagtoren de zijgevel van de Grote Zaal uit circa 1295 met de ophoging uit 1861 door rijksbouwmeester Rose. Links van de Haagtoren de Middenpoort. Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), inv.nr.: OF-06723.

2. Projectgegevens

Binnenhof 8-14
2513 AA Den Haag

Kadastraal nummer: Sectie F nummer 1762

Monumentstatus: Rijksmonument

Monumentnummer: 17475

Inschrijving register: 11.01.1967

Omschrijving registerblad: Voormalig paleis der Graven van Holland met Ridderzaal; het oudste deel van omstreeks 1250 bevat nog een kelder uit de bouwtijd en daarboven de Rolzaal; de oostelijke aanbouw, eertijds de Civiele kamer van het Hof van Holland, dateert in zijn huidige toestand uit 1668, toen ook de zeven wandschilderingen op doek door Gerard de Lairesse werden aangebracht; de Ridderzaal uit de tweede helft van de 13e eeuw bevat in de kelder nog resten van een ouder gebouw.

Bescherming: Het gehele Binnenhof is onderdeel van een beschermd stadsgezicht.

Opdracht: Onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het complex Grafelijke Zalen

Opdrachtgever: Rijksvastgoedbedrijf

Projectmanager **10.2.e Wob**

Opdrachtnemers:

Hein Hundertmark, Restauratie- Bouwhistorisch Onderzoek

Drs. Paula van der Heiden, Bureau Voor Bouwhistorisch Onderzoek

3. Benaming bouwonderdelen

De benaming van de verschillende bouwonderdelen kan verwarring opleveren, omdat in veel gevallen namen worden gebruikt die bij een latere gebruiksfase horen. In het algemeen zijn de tegenwoordig in gebruik zijnde namen aangehouden. Hierna volgt een korte uitleg in chronologische volgorde.

3.1 Kelders onder de Grote Zaal:

Oudste kelder of middelste kelder: kelder van het gebouw door Floris IV in 1230 gebouwd.

Westelijke kelder: kelder ten westen van de oudste kelder, behorend bij de bouw van de Grote Zaal in 1295.

Garderobekelder: kelder die is aangebracht tijdens de restauratie van 1900 in de eerste plaats als stookkelder, vanaf de jaren 1970 als garderoberuimte, vandaar de naam garderobekelder.

3.2 Rolgebouw

Het *Rolgebouw* ontleent zijn naam aan de Rolzaal op de eerste verdieping van dit gebouw.

Oorspronkelijk is dit gebouw, het ‘palays’ van Rooms-Koning Willem II, te typeren als een zaalbouw of palas. In vroeger tijden werd dit gebouw ook wel de ‘Oude Zaal’ genoemd als tegenhanger van de ‘Nieuwe Zaal’ van Floris V.

Kelderzaal, ontvangstzaal of koningszaal: tegenwoordig wordt de ruimte op de begane grond ‘kelderzaal’ genoemd, omdat het circa 130cm onder het maaiveld ligt en is voorzien van gewelven, wat aan een kelder doet denken. Het is echter het belangrijkste vertrek van dit bouwdeel geweest, zodat een nieuwe benaming van koningszaal meer recht doet aan deze ruimte.

Rolzaal: deze benaming is een verbastering van het gebruik vanaf 1511 als rechtszaal waar de ‘pleytrolle’ werd voorgelezen.

Weeszaal: Onduidelijk waaraan deze zaal haar naam ontleent. Geen historische benaming want de Weeskamer is een gemeentelijke instelling die hier dus niet haar kantoor hield. In de zeventiende eeuw was de zaal opgedeeld ten behoeve van charterkamers en werd Van Oldenbarnevelt hier gevangen gehouden. Het is waarschijnlijk een twintigste-eeuwse benaming - tijdens de restauratie van 1900 wordt over ‘de verdieping boven de Rolzaal’ gesproken – die vanwege de bekendheid zal worden aangehouden.

3.4 Grote Zaal

Grote Zaal: in de negentiende eeuw onder invloed van de Romantiek wordt de zaal Ridderzaal genoemd. Tegenwoordig is de Grote Zaal ook algemeen bekend als Ridderzaal.

3.5 De Lairessegebouw

De Lairessegebouw: Dit bouwdeel dat zich ten oosten van het Rolgebouw bevindt, ontleent zijn naam aan de zaal op de eerste verdieping waar sinds 1689 een schilderijenserie van de schilder Gerard de Lairesse de wanden siert.

Kelders:

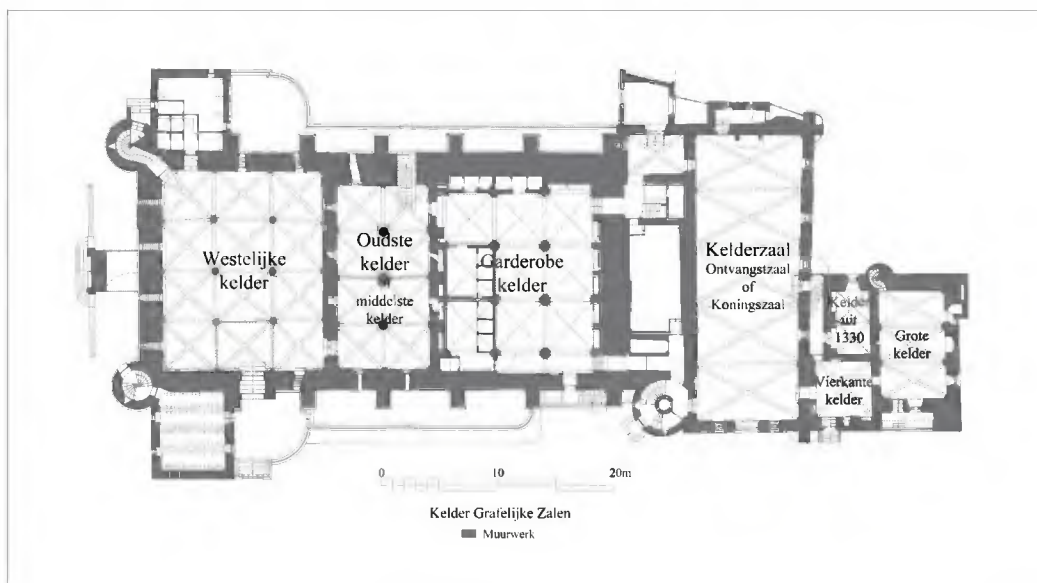
Vierkante kelder: de westelijke vierkante kelder onder de De Lairessezaal.

Grote kelder: de oostelijke rechthoekige kelder met drie gewelfvakken onder De Lairessezaal.

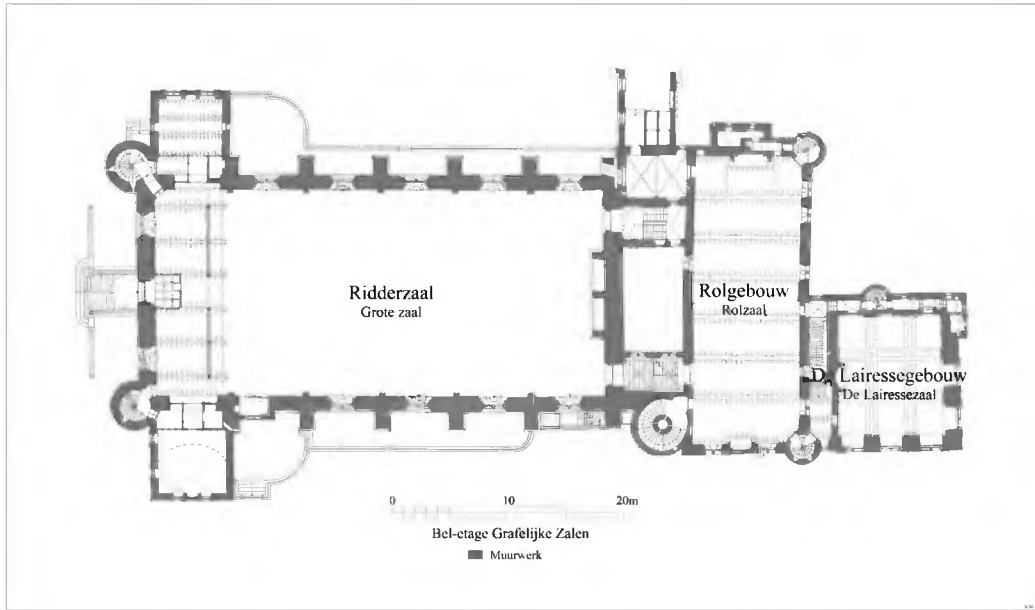
Kelder uit 1330: de in 1330 toegevoegde kelder naast de vierkante kelder aan de oostzijde onder de De Lairessezaal.

De Lairessezaal: In 1689 wordt deze zaal verrijkt met zeven schilderijen van Gerard de Lairesse.

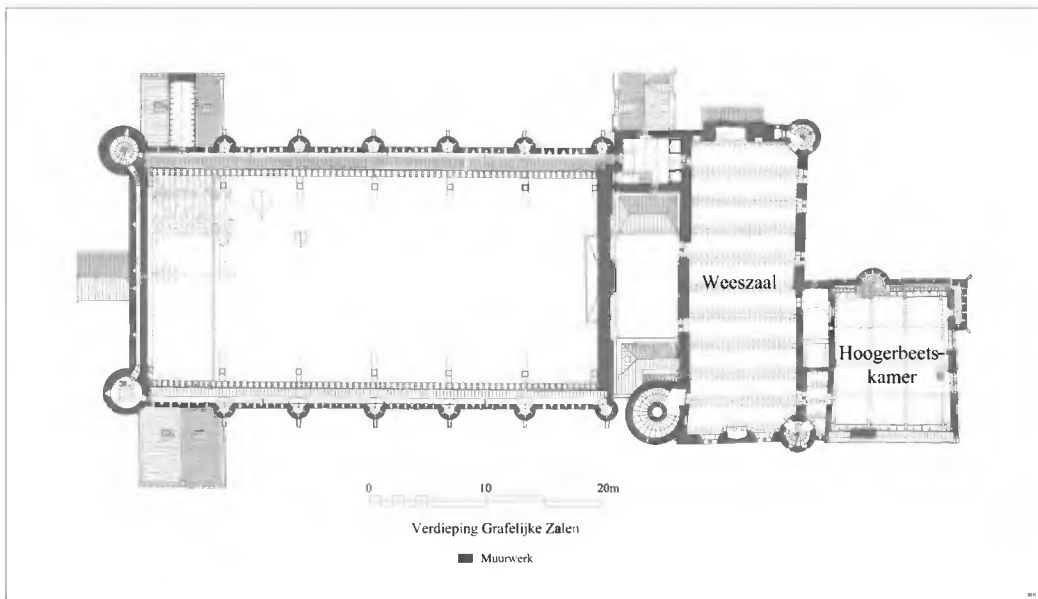
Hoogerbeetskamer: vertrek waar Rombouts Hoogerbeets, pensionaris van Leiden, in 1618 gevangen heeft gezeten.

Afb. 2. Kelderplattegrond Grafelijke Zalen met benamingen verschillende kelders.

Afb. 3. Bel-etage Grafelijke Zalen met benamingen verschillende bouwoonderdelen en zalen.

Afb. 4. Verdieping Grafelijke Zalen met benamingen verschillende zalen.

4. Beknopte bouwgeschiedenis complex Grafelijke Zalen

Het complex Grafelijke Zalen bevindt zich in het centrum van het Binnenhof. Het bestaat uit een drietal aan elkaar verbonden gebouwdelen. Het grootste bouwdeel is de Grote Zaal (Ridderzaal). Daar achter bevindt zich het Rolgebouw met als belangrijkste vertrek de Rolzaal. In de aanbouw ten zuidoosten van het Rolgebouw is de zogenoemde De Lairessezaal gelegen en heet daarom ook wel het De Lairessegebouw. Het complex is in zijn algemeenheid ontstaan tussen 1229 en 1330.

Afb. 5. Luchtfoto van het Binnenhofcomplex met in het centrum het complex Grafelijke Zalen. Beeldbank Aero, photostock inv. nr. 300170.

De vroegste ontstaansgeschiedenis van het Binnenhof is nog altijd in nevelen gehuld. In 1229 koopt graaf Floris IV (1210-1234) nadat hij in 1222 graaf van Holland is geworden, van Dirk van Wassenaar 'de hof van vrouwe Meilendis'. Uit de omschrijving van deze 'hof' blijkt dat het een agrarisch domein met jurisdictie betreft. Of hierop al stenen gebouwen aanwezig zijn, is onbekend. De reden van aankoop door Floris IV is mogelijk de centrale ligging in het graafschap en de aanwezigheid van jachtgebieden.

De middelste kelder onder de Grote Zaal kan qua formaat baksteen worden gerelateerd aan een bouwfase door Floris IV ondernomen. Mogelijk bouwt hij hier in eerste instantie een jachtslot. Zijn vroege dood in 1234 zal verdere bouwplannen hebben verhinderd.

De bouwactiviteiten van Floris' zoon Willem II (1227-1256) hebben na zijn verkiezing tot rooms-koning van het Duitse Rijk in 1247, grootse vormen aangenomen: volgens een kroniekschrijver bouwt hij 'een coninclic palays'. Dit 'palays' is het Rolgebouw met aan de noordwestzijde de Haagtoren en een ronde traptoren aan de zuidwestzijde. Deze bouwdelen zijn door een muur verbonden met het gebouw van Floris IV, waardoor een binnentuin is ontstaan.

Het Rolgebouw is een rechthoekig gebouw met een inwendige maat van circa 24,5 x 9m en telt drie bouwlagen met ongedeelde vertrekken: de overwelfde kelderzaal, de

Rolzaal en de Weeszaal. Vanuit elke bouwlaag is de rechthoekige Haagtoren toegankelijk. De ronde traptoren aan de zuidwestzijde zorgt voor de onderlinge verbinding.

De entree tot dit aanzienlijke gebouw is oorspronkelijk gelegen aan de oostzijde in de vorm van een smal portaalgebouw. Aan de westzijde bevindt zich immers de ommuurde binnentuin.

Floris V (1254-1296) bouwt vervolgens een nieuwe zaal als tegenhanger van de 'Oude Zaal' zoals het Rolgebouw oorspronkelijk wordt genoemd. Deze imposante zaal met een breedte van 18m zonder ondersteuning, is mogelijk geïnspireerd op de Westminster Hall in Londen, die Floris kende van zijn Engelandreizen. Nadat hij in 1292 afstand doet van zijn aanspraak op de Schotse troon en waarvoor hij een som geld ontvangen zou hebben, start hij de bouw van de Grote Zaal. De binnentuin wordt daardoor aanzienlijk verkleind tot de maat van de huidige binnenplaats en dient dan voornamelijk als lichthof voor de omliggende bebouwing.

De derde en laatste uitbreiding van het complex vindt plaats onder graaf Willem III (1287-1337) met de bouw van een vrijwel vierkant gebouw aan de zuidoostzijde van het Rolgebouw. Hierin bevindt zich op de verdieping de De Lairessezaal boven drie kelders van verschillende afmeting. De bouw is echter gefaseerd tot stand gekomen op grond van verschillende punten, zoals de vensters die zich in twee keldermuren bevinden, die nu ingebouwd zijn. Via dendrochronologie is het kaphout gedateerd op 1329, wat een passende datering voor dit gehele bouwdeel geeft.

Gedurende de volgende bijna zeven eeuwen vinden er talrijke verbouwingen en wijzigingen aan dit gebouwencomplex plaats. In eerste instantie zijn deze ingrepen gerelateerd aan het gebruik van de bouwdelen. Tot circa 1500 worden het Rol- en het De Lairessegebouw gebruikt als woning voor de graven. Met de bouw van woonvertrekken langs de Hofvijver aan de noordzijde van het Binnenhof, komt de ruimte in de Grafelijke Zalen vrij voor de verschillende bestuursorganen. Zo wordt hier in 1511 het Hof van Holland ondergebracht: de Rolzaal voor criminele zaken en de De Lairessezaal voor civiel recht. De toegang is dan niet langer via de oostzijde van het Rolgebouw, maar vindt plaats middels een trap tussen Grote Zaal en Rolzaal. Voor deze trap wordt op de binnenplaats aan de zuidzijde een portaal gebouwd. Hierdoor is de toegang naar de ronde traptoren onbruikbaar geworden en is een nieuwe toegang tot de binnenplaats gecreëerd onder de nieuwe trap.

Behalve aan de zuidzijde van de Grote Zaal wordt in de loop van de zeventiende eeuw tevens aan de noordzijde een doorgang gemaakt die toegang geeft tot een trap die de zaal via de eerste verdieping van de Haagtoren verbindt met de Middenpoort om zodoende een representatieve routing naar de vertrekken van de Staten-Generaal aan de Hofvijverzijde creëren.

In 1689 ondergaat de civiele Raadkamer een belangrijke wijziging. Architect Roman en schilder De Lairesse ontwerpen een geheel nieuw interieur, waarbij zeven geschilderde doeken van De Lairesse in een zeventiende-eeuwse classicistische architectuur (van hout/stuc) worden opgenomen.

De Grote Zaal is wat betreft het exterieur vanaf de begintijd tot in de negentiende eeuw aan de noord- en zuidzijde geheel ingebouwd geraakt door de bouw van huizen

en kantoren. In het interieur wordt ten tijde van de Republiek een groot rad ingebouwd voor de trekkingen van de loterij. Tegen de lange wanden worden allerlei houten kramen aangebracht die als boekwinkeltjes fungeren.

In 1860 vindt, nadat de Staatsloterij de zaal heeft verlaten, een grote bouwkundige ingreep plaats onder leiding van rijksbouwmeester Rose. Wegens vermeende bouwvalligheid en zijn misvatting over de authenticiteit van de kap, wordt deze middeleeuwse overkapping gesloopt en vervangen door een toentertijd moderne constructie van een zinkgedekte kap met glasruiten op gietijzeren kolommen in neogotische stijl. Daarnaast sluit Rose de beide doorgangen in de oostgevel van de zaal, zodat de directe verbinding tussen Grote Zaal en Rolzaal wordt verbroken. Deze ingreep heeft consequenties voor de routing naar het gerechtshof in het Rolgebouw. Rond 1880 vindt een belangrijke historiserende restauratie plaats van de westelijke buitengevel van de Grote Zaal naar de plannen van architect Pierre Cuypers. Zowel de entree als de torenbekroningen krijgen een neogotische uitstraling.

Hadden de genoemde ingrepen steeds betrekking op de Grote Zaal, in de periode 1896-1904 ondergaat het gehele complex Grafelijke Zalen een restauratie waaraan het haar tegenwoordige uitstraling nog ontleent. Het complex is door nalatig onderhoud in een dergelijk slechte conditie gekomen, dat er aan het einde van de negentiende eeuw zelfs stemmen opgaan om het complex af te breken. De door het Rijk ingestelde Commissie van advies, waarin vijf architecten zitting hebben, heeft op grond van diepgaand onderzoek het gebouwencomplex teruggestaureerd naar een middeleeuws beeld. De commissie formuleert het in haar verantwoording over de restauratie als volgt: '(...) het bestaande niet verder wegbrak dan voor het beoogde doel nodig was. (...) uit een zekere zuinigheid en gemakzucht (...) sloopte men zoo weinig mogelijk, liet het oude onaangeroerd, ommetselde en overpleisterde alles en verborg het daardoor aan het oog. Daaraan is het te danken, dat bij de Grafelijke Zalen nog zooveel onschatbare gegevens van vroegere toestanden bewaard zijn gebleven en men bij een nauwkeurig onderzoek der muurwerken (...) vaak de meest verrassende vondsten deed, waardoor het ten slotte mogelijk werd, met volkomen zekerheid een aantal oude vormen te herstellen'.⁵ De aanbouwen tegen de noord- en zuidgevel van de Grote Zaal worden gesloopt, de zijgevel zelf gereconstrueerd voor zover mogelijk en verder aangevuld tot het huidig uiterlijk met kantelenreeks en arkeltorentjes. Tevens worden aan de noord- en zuidgevel aanbouwen naar aanleiding van bouwhistorische vondsten en historische afbeeldingen gereconstrueerd, aan de noordzijde de zogenoemde Koninginnekamer.

Voor het interieur worden ook rigoureuze plannen ontwikkeld om het middeleeuwse karakter zoveel mogelijk terug te brengen. De kap van Rose, die nog maar 35 jaar daarvoor is aangebracht, wordt wegens ondeugdelijkheid (lekkages) gesloopt en vervangen door een reconstructie van de oorspronkelijke eiken kap naar de opmetingen van de oude kap die Rose voor de sloop ervan in 1860 heeft laten maken.

⁵ C.H. Peters, *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage*, In opdracht van den Minister van Waterstaat, bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 1907, p. 121.

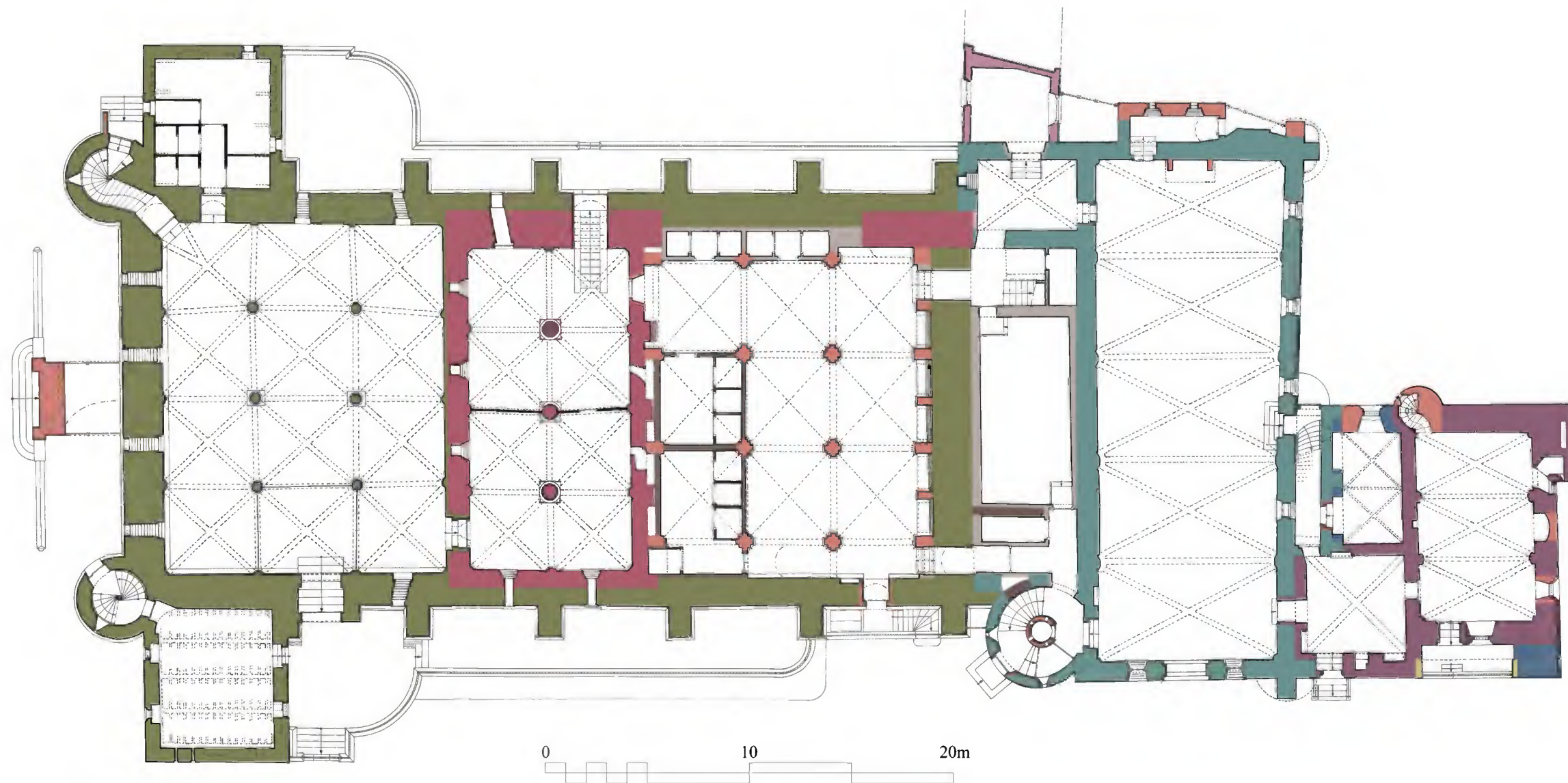
Het zeventiende-eeuwse interieur van de De Lairessezaal is met enig gemor teruggebracht in deze uitmonstering, omdat na ontmanteling van de zaal zoveel bouwsporen uit verschillende tijden worden gevonden, dat een eenduidige reconstructie ondoenlijk blijkt.

De Rolzaal krijgt een nieuwe balklaag en er worden vensters gereconstrueerd op basis van een aantal vondsten van oorspronkelijke vensters. Dit geldt ook voor de erboven gelegen Weeszaal.

Aan de bestaande kelders onder de Grote Zaal wordt een derde kelder toegevoegd voor de plaatsing van een oliegestookte ketel voor het centrale verwarmingssysteem, de tegenwoordige Garderobekelder onder het oostelijk deel van de zaal. Vanwege het nieuwe gebruik van de zaal vanaf 1904 voor Prinsjesdag (opening van de Verenigde Vergadering van de Staten-Generaal) vindt een aantal aanpassingen plaats ten behoeve van de logistiek.

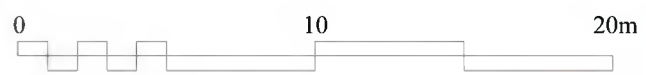
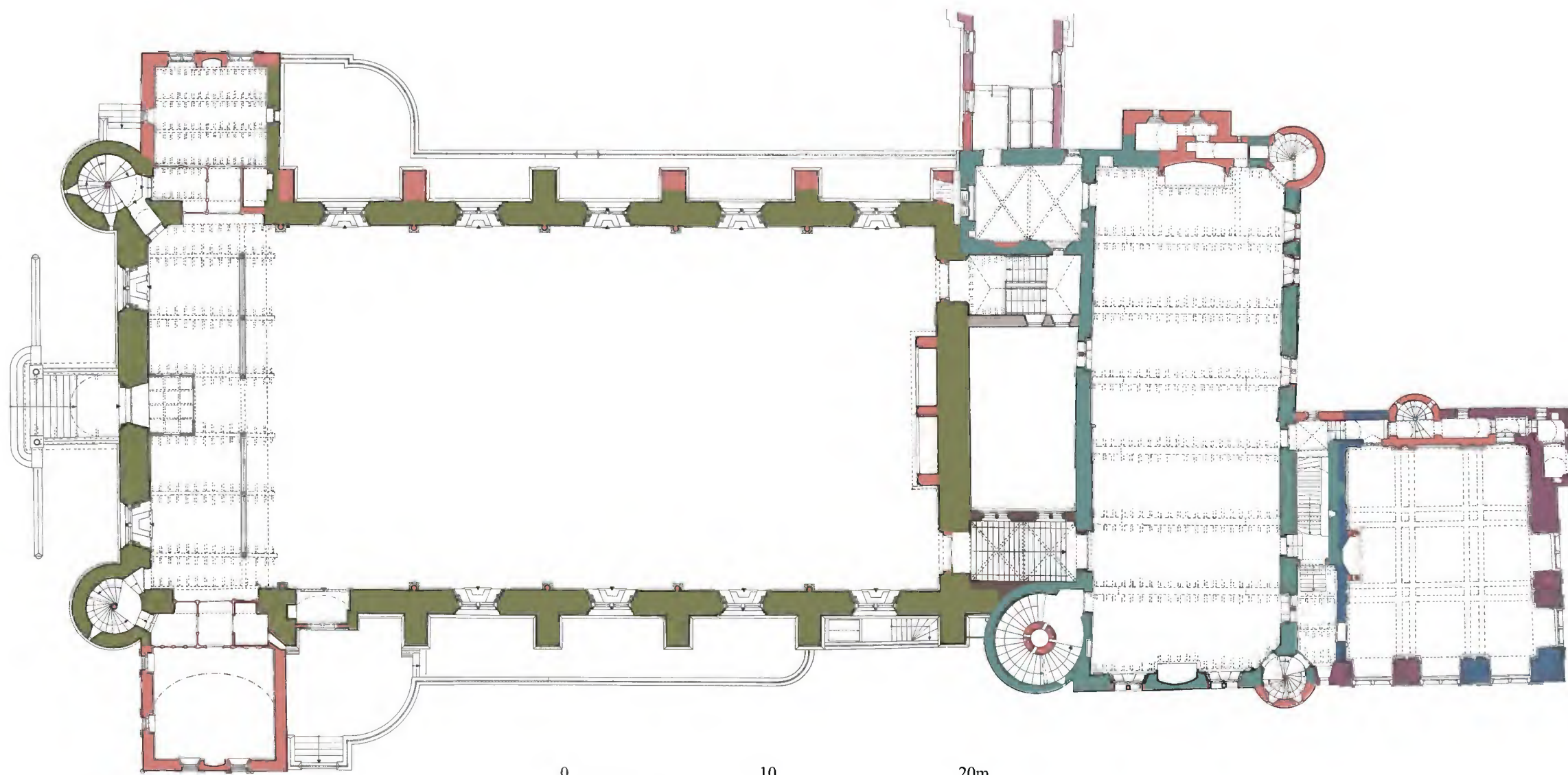
Behalve diverse interne renovaties/aanpassingen in verband met techniek, comfort en smaak, vindt omstreeks 1968 nog een bouwkundige ingreep plaats in het gebied van de binnenplaats in verband met de logistiek van de Grote Zaal. De binnenplaats heeft in de eerste plaats de functie van lighthof gehad voor de vertrekken in het Rolgebouw. Door de eeuwen heen raakt de binnenplaats echter volgebouwd met allerlei vertrekken en portalen. Tijdens de restauratie van 1900 wordt de binnenplaats geheel overkapt en bestemd tot antichambre van de Grote Zaal met garderobe en toiletvoorzieningen. In de jaren 1960 wordt de verwarmingsinstallatie uit de nieuwe kelder verwijderd en kunnen de logistieke functies (garderobe en toiletgroepen) daar worden ondergebracht. De binnenplaats wordt dan weer een gedeeltelijk open plaats waarbij tegen de noordzijde een door architect ir. H. Lussanet de la Sablonière uitgevoerd trapportaal wordt gebouwd voor de ontsluiting van de Grote Zaal, garderobekelder en entreegebied vanuit de Middenpoort en Haagtoeren.

Afb. 6, 7, 8, 9 en 10 op de volgende vijf pagina's: plattegrond van de kelderverdieping, bel-etage, bel-etage met tussenverdieping, verdieping en zolderverdieping van het complex Grote Zalen met de verschillende bouwfases in kleur.

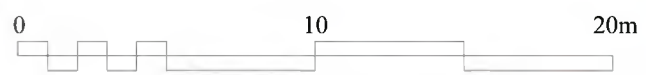
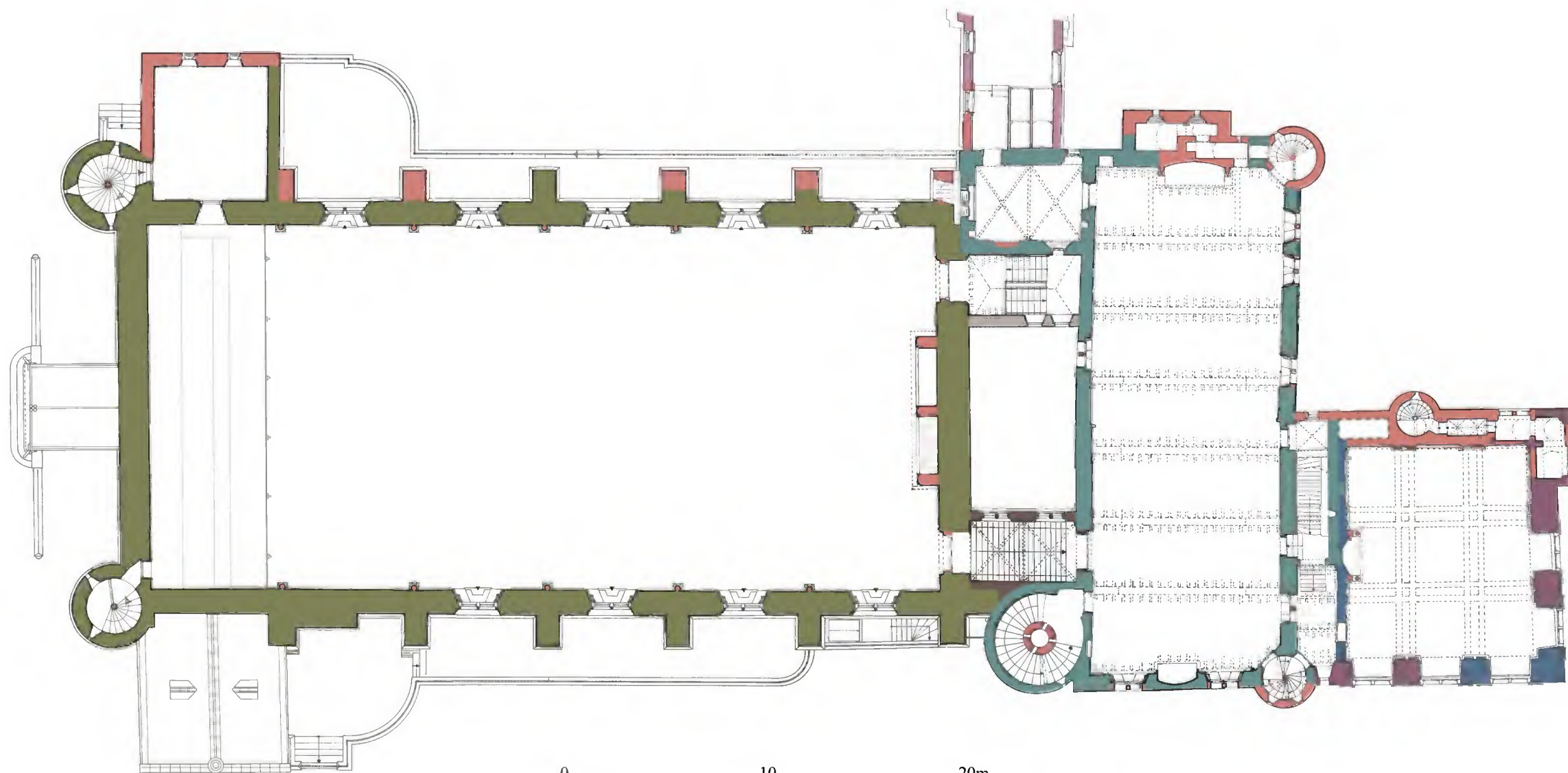
Fasering kelder Grafelijke Zalen

■ ca 1230	■ ca 1295	■ ca 1330	■ 1511	■ 1896-1904	■ 1978
■ ca 1250	■ ca 1310	■ XIVB	■ 1876-1884	■ 1968-1971	■ 1980

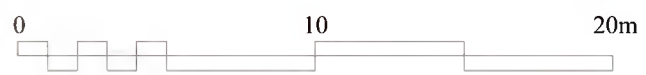
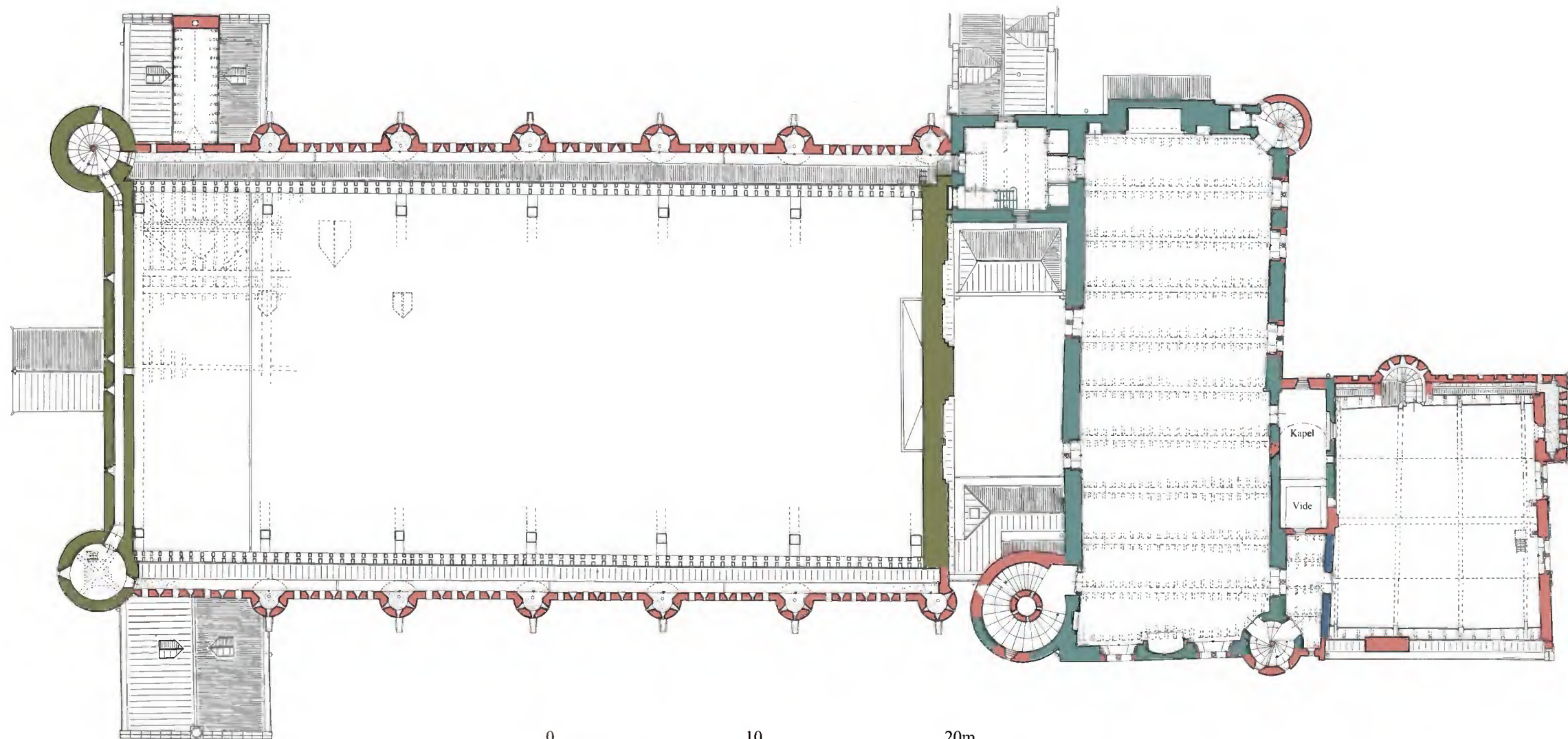
Fasering bel-etage Grafelijke Zalen

 ca 1250	 ca 1310	 1511	 1896-1904
 ca 1295	 ca 1330	 1876-1884	 1968-1971

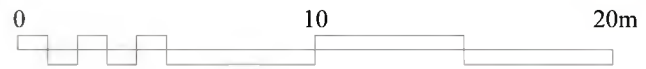
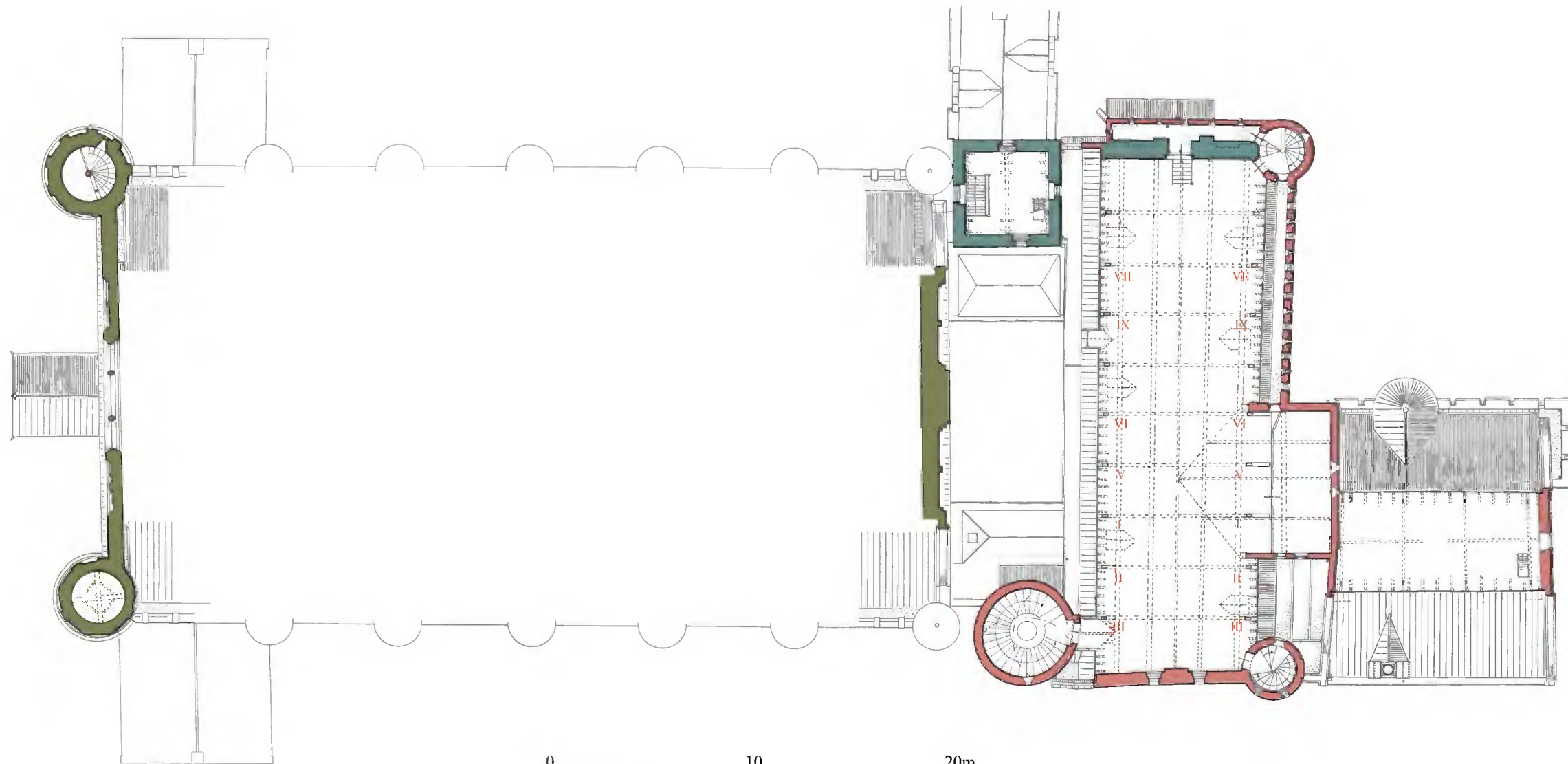
Fasering bel-etage Grafelijke Zalen
met tussenverdieping De lairessegebouw

■ ca 1250	■ ca 1310	■ 1511	■ 1896-1904
■ ca 1295	■ ca 1330	■ 1876-1884	■ 1968-1971

Fasering verdieping Grafelijke Zalen

-
 ca 1250
 -
 ca 1295
 -
 ca 1330
 -
 1896-1904

Fasering zolderverdieping Grafelijke zalen

ca 1250 ca 1295 1896-1904

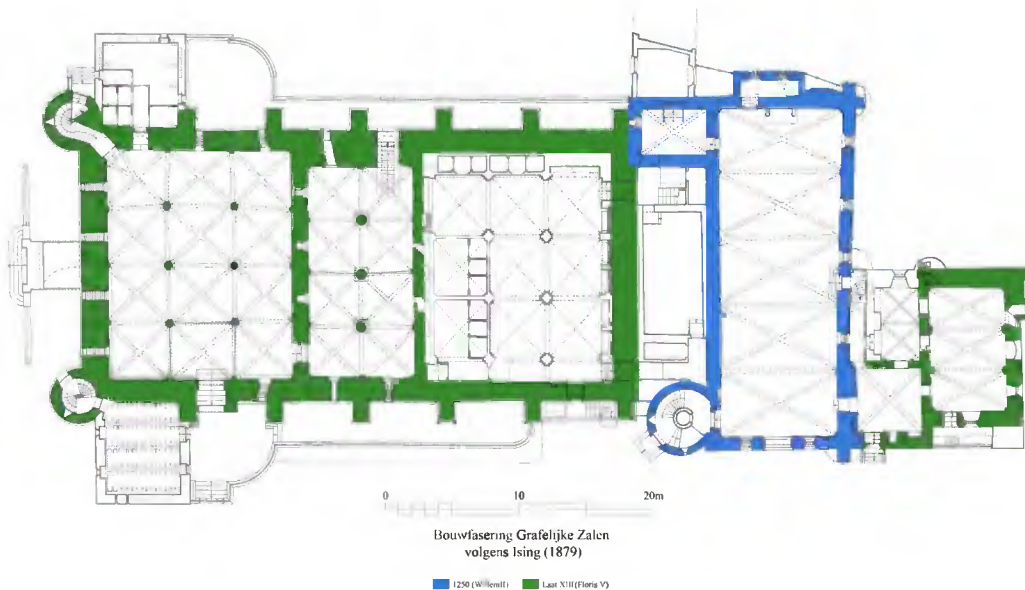
VII Gehakte telmerken kapconstructie 1758

5. Samenvatting voorgaand onderzoek bouwfaserings Grafelijke Zalen

5.1 Inleiding

In een tijdsbestek van ruim een eeuw heeft een aantal onderzoekers zich gewaagd aan een reconstructie van de verschillende bouwfases van de Grafelijke Zalen. Deze reconstructies c.q. hypothesen zijn gebaseerd op een argumentatie die de onderzoeker op dat moment ter beschikking stond. Tevens is dikwijls voortgeborduurd op de bouwfaserings van een voorgaand onderzoek. In het hiernavolgende wordt een kort overzicht gegeven van de ontwikkeling van deze bouwfaserings. Het blijft hierbij gaan om hypothesen omdat strikte bewijzen bij een dergelijk vroeg complex ontbreken.

5.2 1879 Ising

afb. 11. Bouwfaserings complex Grafelijke Zalen volgens Ising (1879).

Arnold Ising heeft met zijn boek *Het Binnenhof* een eerste aanzet gegeven voor een gefaseerde datering van het complex Grafelijke Zalen.⁶ Het boek is hoofdzakelijk een geschiedkundig werk waarbij in hoge mate gebruik is gemaakt van archiefstukken in combinatie met bouwkundige observaties. Daarnaast besteedt Ising veel aandacht aan de gebruiksgeschiedenis van de verschillende onderdelen van het Binnenhof. Wat betreft de Grafelijke Zalen is Ising de eerste onderzoeker die twee bouwperiodes onderkent en Rooms-Koning Willem II en zijn zoon graaf Floris V als bouwheren noemt.

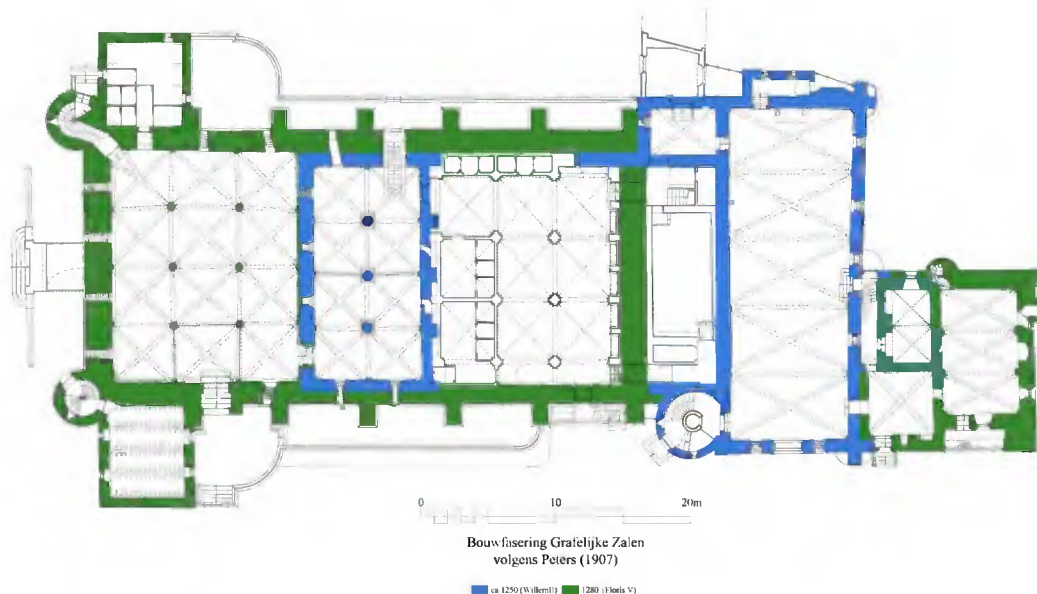
Hij stelt dat het Rolgebouw bestaande uit drie bouwlagen samen met de Haagtoren, de ronde traptoren (zuidwesttoren) en de kleine traptoren (zuidoosttoren) in een bouwproces tot stand is gekomen omstreeks 1250 en hiermee tot het oudste bouwdeel van de Grafelijke Zalen behoort.

⁶ A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1879.

De vertrekken aan de oostzijde van het Rolgebouw, het zogenoemde De Lairessegebouw, dateert hij in het eind van de dertiende eeuw en schrijft hij zodoende toe aan Floris V. Ising gaat bij de bouw van dit deel uit van een fasering, waarbij in eerste instantie een open plaats tussen het Rolgebouw en het De Lairessegebouw aanwezig is. Argumenten voor deze stellingname vindt hij in de vensters die zich in twee muren van twee overwelfde vertrekken bevinden waardoor er sprake is van buitenmuren. Bovendien zijn de gewelven in het vertrek dat in tweede instantie op de plaats van de binnenplaats is gebouwd vanwege hun vormgeving later in de veertiende eeuw te dateren.

De Grote Zaal wordt door Ising toegeschreven aan Floris V en aan het eind van de dertiende eeuw gedateerd op grond van de constructie van de kelders. Opmerkelijk is dat hij de twee kelders onder de zaal tot dezelfde bouwfase rekent als de zaal. Als verklaring voor de gedichte vensters in de buitenmuren van de kelders noemt hij de aanbouwen tegen de noord- en zuidgevel van de zaal. De beide torens aan de westgevel rekent hij in hun geheel tot de oorspronkelijke bouw.

5.3 1907 Peters

Afb. 12. Bouwfasering complex Grafelijke Zalen volgens Peters (1907).

In het boek *Beschrijving van de Grafelijke Zalen van het Binnenhof te 's Gravenhage* stelt Peters de stichting van het complex op naam van Rooms-Koning Willem II.⁷ Het oudste gedeelte is het Rolgebouw dat naar zijn mening oorspronkelijk een zaalbouw betrof bestaande uit een overwelfde zaal waarboven een zaal met open kapstoel. Aan de oostzijde was een smal en ondiep trapportaal dat toegang gaf tot de bovenzaal en tevens als balkon diende. De Haagtoren en de ronde traptoren behoren tot dezelfde bouwfase, maar waren in oorsprong lager, passend bij het zaalgebouw van twee bouwlagen. Enige tijd later –het jaar 1280 wordt genoemd– wordt de zaalbouw verhoogd met een verdieping en worden aan de noord- en zuidzijde van de

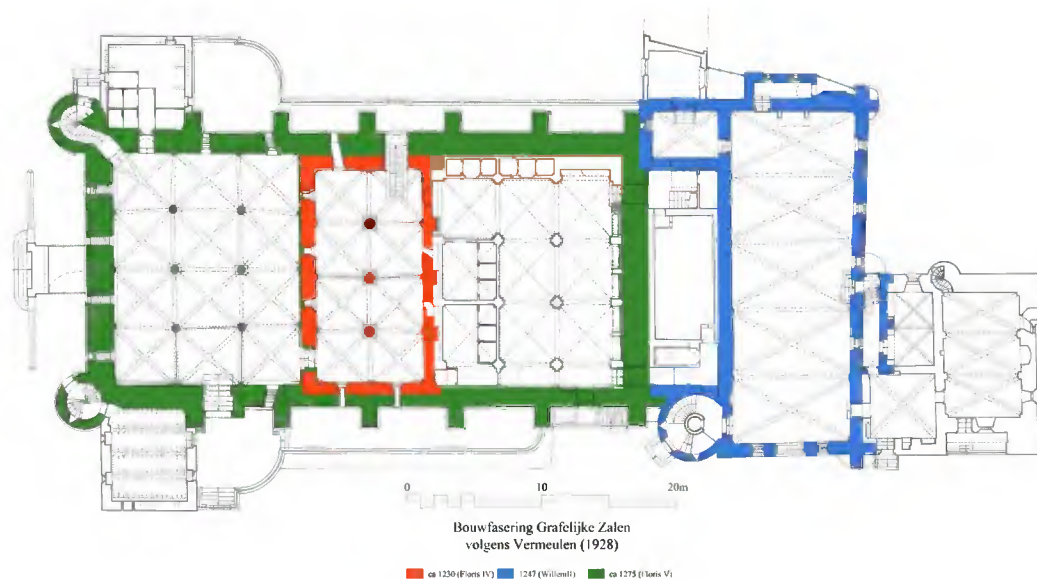
⁷ Peters 1907, p. 19.

oostgevel twee traptorens opgetrokken op de bestaande steunberen. De oude zaalbouw krijgt dan de uitstraling van een kasteel. De oostelijke aanbouw, het De Lairessegebouw, zou eveneens omstreeks 1280 zijn gerealiseerd. Verschillende verbouwingen volgen aan het eind van de veertiende eeuw, waarbij de gewelven van de drie vertrekken op de begane grond worden vervangen, terwijl in 1689 de huidige De Lairessezaal wordt gecreëerd. Hiervoor is de zuidgevel gedeeltelijk uitgebouwd en wordt de gehele oostelijke aanbouw voorzien van een nieuwe kap.

De gang over twee bouwlagen met traptoren die tijdens de ontmantelingswerkzaamheden in 1900 wordt ontdekt, zou later dan 1280 zijn toegevoegd.

De Grote Zaal dateert Peters evenals het De Lairessegebouw aan het eind van de dertiende eeuw (1280) en is zodoende onder Floris V tot stand gekomen. De middelste kelder onder de Grote Zaal wordt in samenhang met de gevonden restanten van oud muurwerk gezien als een overblijfsel van een voorganger van de Grote Zaal die in omvang kleiner is geweest. Qua datering komt Peters op 1250 vanwege de ongeprofileerde bogen en bakstenen kolommen.

5.4 1928 Vermeulen

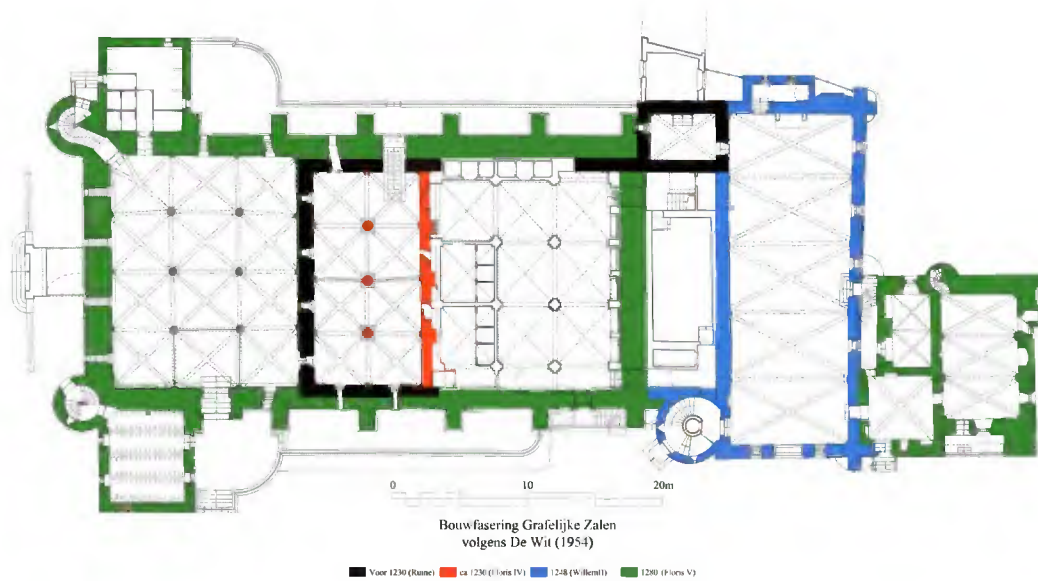

Afb. 13. Bouwfaseringscomplex Grafelijke Zalen volgens Vermeulen (1928).

Vermeulen is de eerste onderzoeker die, zij het terughoudend, melding maakt van de 'oudste' kelder, midden onder de Grote Zaal.⁸ Hij vergelijkt de gewelfconstructie van deze kelder met de gewelven in het Steen van Gerard den Duivel in Gent (1216) en een kelder in de abdij van Middelburg, waardoor hij tot een datering op stilistische grond komt van circa 1230. Het Rolgebouw schrijft hij toe aan Willem II (1247) als onderdeel van een wellicht groter complex. Floris V zet de bouw voort met de Grote Zaal, die in circa 1275 zou zijn ontworpen door de 'raad en bouwmeester' Gerard van Leyden.

⁸ F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, 's-Gravenhage 1928, deel I, p. 481-483.

5.5 1954 De Wit

Afb. 14. Bouwfaseringscomplex Grafelijke Zalen volgens De Wit (1954)

In de loop der tijd neemt het aantal bouwfaseringen toe. Via de twee bouwfases van Ising en Peters en de drie bouwfases van Vermeulen, benoemt De Wit in zijn artikel vier bouwfaseringsfasen.⁹

Hij veronderstelt dat Floris IV nadat hij in 1229 een hof van de heer van Wassenaar heeft gekocht, op de resten van een ruïneus gebouw een nieuw zaalgebouw heeft geplaatst. Hij gebruikte hiervoor drie muren van de middelste kelder (noord-, west- en zuidmuur). Het muurwerk van de noord- en zuidmuur heeft oorspronkelijk doorgelopen tot aan de Haagtoren, die tevens tot deze bouwfase behoort en zou zo een rechthoekig terrein hebben omsloten. De Wit wijt de hiaten in dit muurwerk aan oorlogsgeweld.¹⁰ Floris IV plaatste vervolgens de oostmuur met steunberen die inderdaad koud tussen de noord- en zuidmuur is gebouwd. Op deze overwelfde ruimte bouwde hij dan nog een verdieping.

In 1248 bouwt graaf Willem II, in dat jaar rooms-koning geworden, tegen het oudste gedeelte met de Haagtoren een woonhuis, het Rolgebouw. Ook De Wit gaat ervan uit dat dit gebouw uit slechts twee bouwlagen bestond waaraan de twee torens (Haagtoren en ronde traptoren) in hoogte waren gerelateerd. De Wit sluit niet uit dat Willem II het plan had om tussen beide gebouwen een zaal op te trekken.

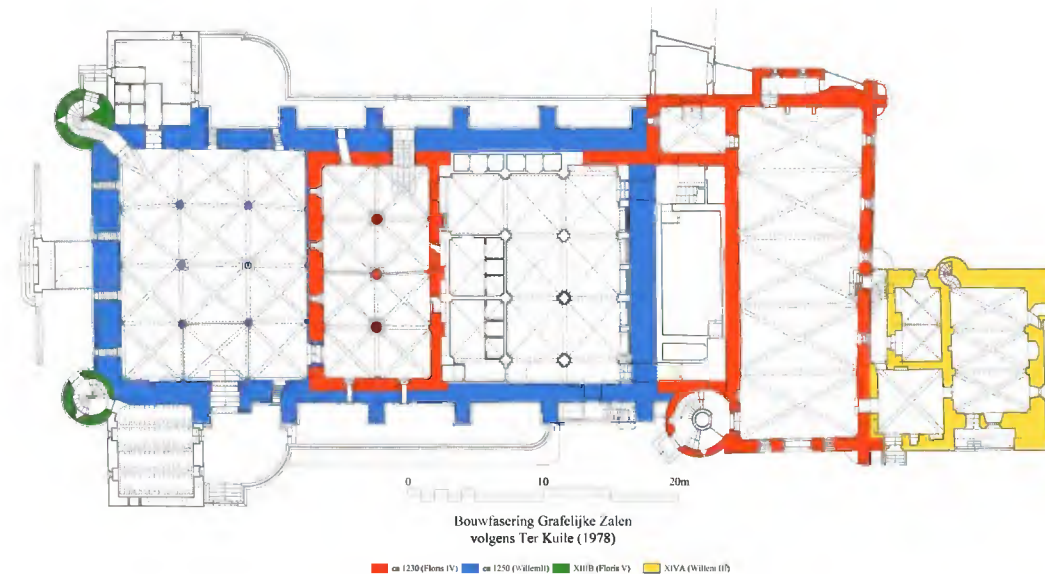
Een volgende bouwfase vindt plaats onder Floris V wanneer omstreeks 1280 de Grote Zaal loodrecht op de as van het woongebouw wordt geprojecteerd en waarvoor het gebouw van Floris IV moet worden afgebroken tot op kelderniveau. De kelder en aangrenzende muren worden ombouwd met de muren voor de Grote Zaal. Het Rolgebouw wordt verhoogd met een verdieping terwijl de torens worden opgetrokken. Tevens bouwt Floris V de De Lairesseveugel als uitbreiding van het woongebouw.

⁹ Dr. C. de Wit, 'Het ontstaan van het Haagse Binnenhof', *Bulletin KNOB* 1954, p. 1-21.

¹⁰ De Wit denkt hierbij aan de Loonse successieoorlog die van 1203-1206 woedde.

De Wit heeft dus vier bouwfasen vastgesteld wanneer het onbekende ‘ruïneuze’ gebouw wordt meegeteld. De eerste fase is de ruïne die Floris IV bij aankoop aantrof en naar De Wit meent, in 1206 is verwoest en dus van voor 1200 moet dateren. De tweede fase is het zaalgebouw van Floris IV uit 1230 waarvan nu de middelste, oudste kelder nog resteert. De derde fase is de bouw van het Rolgebouw van twee bouwlagen en de twee westelijke torens door Willem II omstreeks 1250. Tenslotte behelst de vierde fase de bouw van de Grote Zaal, het ophogen van het Rolgebouw en de bouw van het De Laressegebouw door Floris V omstreeks 1280.

5.6 1978 Ter Kuile

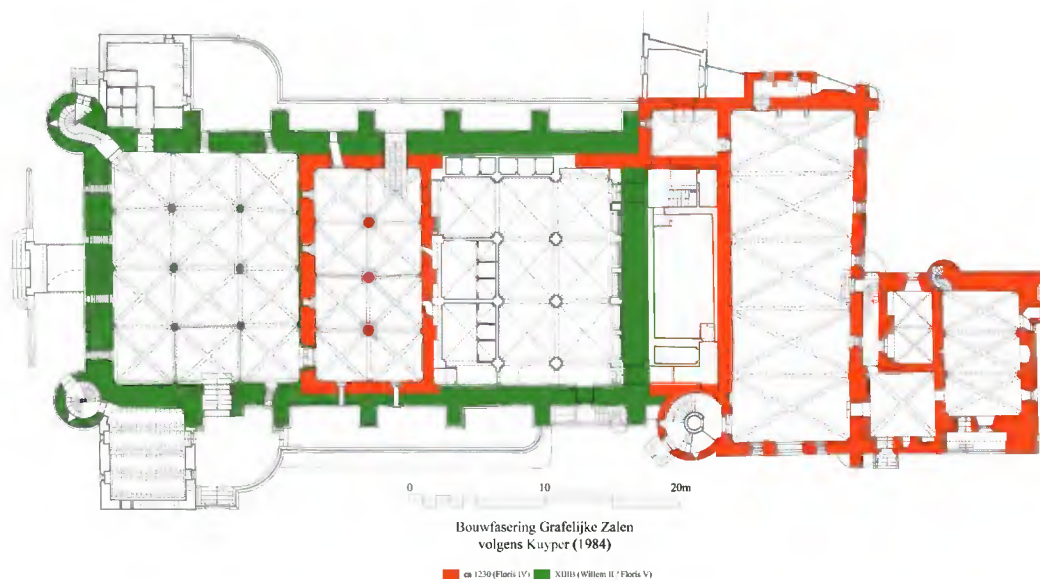
Afb. 15. Bouwfasering complex Grafelijke Zalen volgens Ter Kuile (1978).

Ter Kuile sluit zich niet aan bij de hypothese van De Wit.¹¹ Ook hij stelt dat er oorspronkelijk sprake is geweest van een rechthoekig bouwlichaam, waarvan de Haagtoren evenwel geen deel uitmaakte. Het westelijke deel van deze rechthoek, de oudste kelder, heeft in drie muren vensters terwijl de vierde, oostelijke zijmuur koud tussen de zijmuren is geplaatst. Volgens Ter Kuile is dit een gevolg van de gevolgde werkwijze, dus een bouwvolgorde. Dit bouwdeel zou onderdeel uitmaken van een representatieve zaal in aansluiting op de Haagtoren en de ronde traptoren van het Rolgebouw, dat Ter Kuile als woonverblijf bestempelt. Slechts het Rolgebouw bestaande uit drie bouwlagen is gereed gekomen; de bouw van de dwars geplaatste zaalvleugel met ronde hoektorens aan weerszijden van de westgevel, is blijven steken. Op grond van stijlvergelijking met in hoofdzaak de kloosterkerk van Loosduinen als een zeer vroege vorm van de Scheldegotiek, wijst Ter Kuile Floris IV aan als bouwheer van het Rolgebouw en de niet voltooide zaal. Deze geplande zaal bevond zich tussen de westgevel van de oudste kelder en de oostgevel van de latere Grote Zaal.

¹¹ E.H ter Kuile, ‘De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof’, *Holland*, december 1978, p. 313-328.

De Grote Zaal dateert Ter Kuile aan de hand van de strakke en simpele profileringen van de vensters en nissen, die volgens hem een datering in het midden van de dertiende eeuw rechtvaardigt. Dat betekent dat Willem II verantwoordelijk is voor de bouw van de Grote Zaal. Ter Kuile vermoedt dat de zaal bij de dood van Willem II in 1256 nog niet geheel was voltooid. Dit geldt zeker voor de beide westelijke torens, waarvan de vrij opgaande delen pas zijn opgetrokken nadat de zaal is voltooid. Ter Kuile voert als argument hiervoor aan de afwijkende detaillering van de nissen in de bovenste geledingen. De afronding van de bouw van de Grote Zaal en de voltooiing van de westelijke torens hebben volgens hem plaats gevonden onder Floris V. Het De Lairessegebouw wordt door Ter Kuile tenslotte in de eerste helft van de veertiende eeuw gedateerd.

5.7 1984 Kuyper

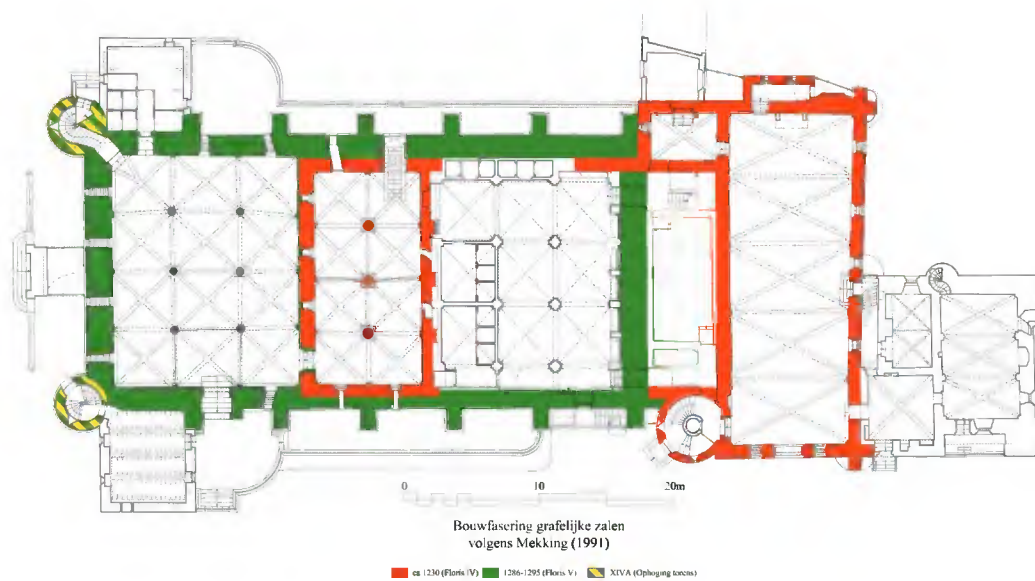

Afb. 16. Bouwfasering complex Grafelijke Zalen volgens Kuyper (1984).

Kuyper neemt grotendeels de bouwfaserings van Ter Kuile als uitgangspunt en stelt de oudste kelder, het Rolgebouw en het daaraan grenzende De Lairessegebouw op circa 1230 met als bouwheer Floris IV.¹² Tevens gaat hij mee in de hypothese dat Floris IV een kleine representatieve zaal dwars op het woongebouw heeft gebouwd waarvan de westgevel op de westgevel van de oudste kelder is gelegen. Deze westgevel werd geflankeerd door torens. Kuyper geeft nog een tweede hypothese waarbij er slechts sprake is van een westwerk boven de oudste kelder dat als een voorpoort functioneerde en met galerijen was verbonden met het woongebouw. Voor de eigenlijke Grote Zaal houdt Kuyper Willem II dan wel Floris V verantwoordelijk.

¹² W. Kuyper, 'De Koninklijke Zaal', P.J. van Pelt, M.E. Tiethoff-Spliethoff, *Het Binnenhof van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, Dieren 1984, p. 21-28.

5.8 1991 Mekking

Afb. 17. Bouwfaserings complex Grafelijke Zalen volgens Mekking (1991).

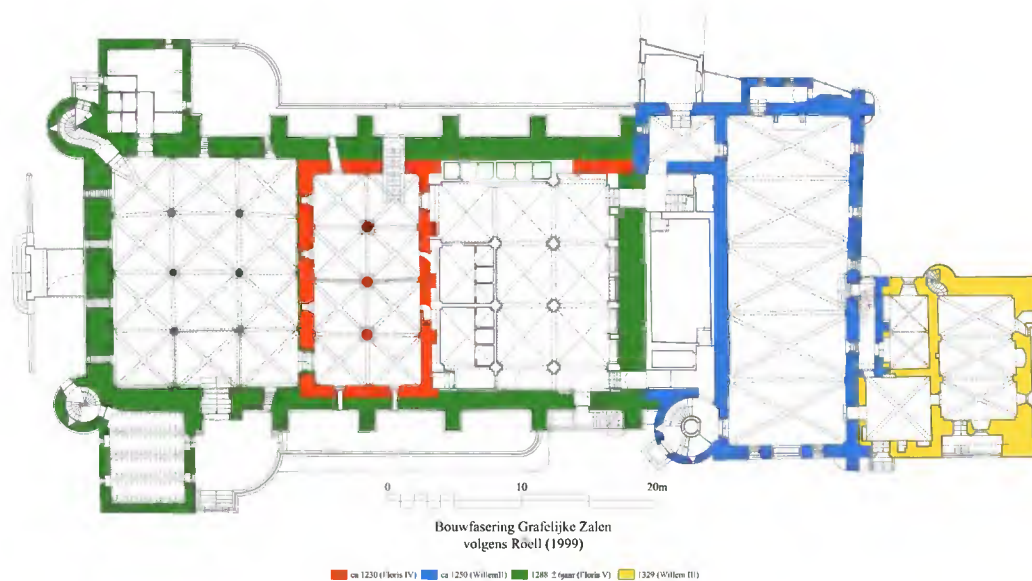
In het artikel van Mekking ligt de nadruk vooral op de iconologische betekenis van de architectuur van de Grote Zaal in combinatie met de historische achtergrond ervan en niet op de bouwfaserings van het complex.¹³ De datering van de Grote Zaal stelt hij op grond van de 'Schotse kwestie' tussen 1285 en 1295 en verlaat daarmee de bouwfaserings van Ter Kuile. De Schotse kwestie verwijst naar de aanspraak van Floris V op de Schotse troon, die na de dood van de Schotse koning Alexander III in 1286 tot 1292 duurde. Mekking herkent in de hoofdopzet van de Grote Zaal en in het schema van de westgevel elementen die aan de Engelse architectuur zijn ontleend. Zo is het type vrijstaande aula, wat de Grote Zaal is, steeds verbonden geweest met het Engelse koningschap en kwam dit type buiten Engeland nauwelijks voor. Voorbeeld van een dergelijke zaal is de Westminster Hall.

Wat betreft het Rolgebouw met de Haagtoren volgt hij de datering van Ter Kuile, die dit bouwdeel aan Floris IV toeschrijft.

Voor de westelijke torens ter weerszijden van de Grote Zaal stelt Mekking dat de bovenste geleding van de torens in een latere fase zijn aangebracht. Argument hiervoor vindt hij in de veronderstelling dat alleen de bovenste geleding van een toren werd voorzien van nissenarchitectuur, terwijl in het geval van de westelijke torens sprake is van twee geledingen met nissen. De asymmetrische dispositie van de torens wijst hij aan een onregelmatigheid in de fundering van de westgevel, die een gevolg kan zijn van een ouder bouwplan of van een fout in de uitvoering.

¹³ A.J.J. Mekking, 'De Grote Zaal van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p. 65-90.

5.9 1999 Röell

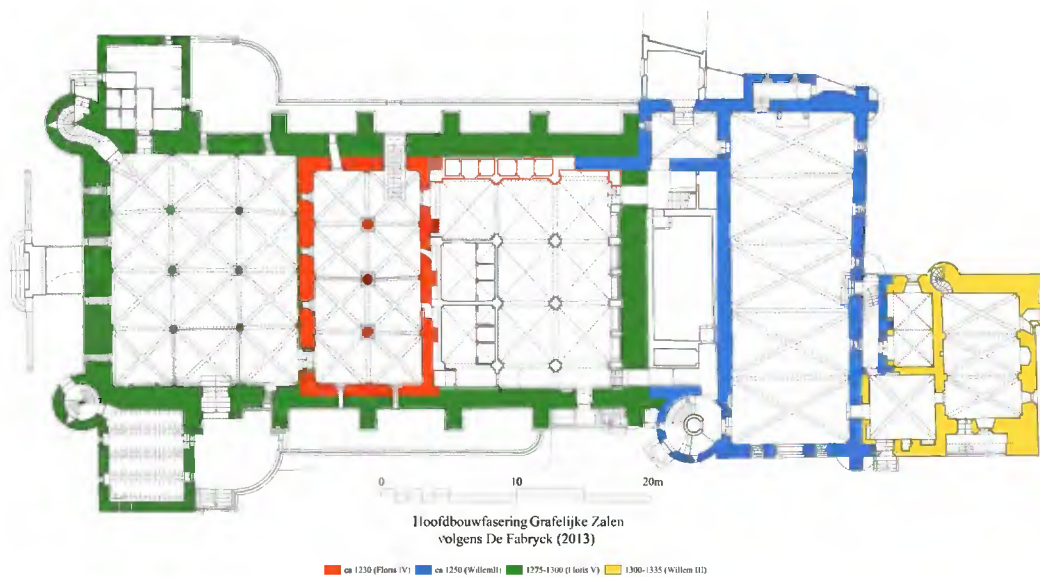

Afb. 18. Bouwfasering complex Grafelijke Zalen volgens Röell (1999).

In haar scriptie uit 1999 becommentarieert Röell de verschillende hypothesen met betrekking tot de bouwfasering van de Grafelijke Zalen van een groot aantal onderzoekers.¹⁴ Op grond van bouwhistorische gegevens als baksteenmaten, metselverbanden, constructies etc. en de uitkomsten van dendrochronologisch onderzoek van een aantal onderdelen, komt Röell tot vier bouwfasen. De eerste bouwfase omvat de oudste kelder als onderdeel van een jachtverblijf door Floris IV gebouwd. Hoewel de baksteenmaten van de oudste kelder en de kelderzaal van het Rolgebouw overeenkomen, ziet Röell een verschil in datering tussen de gewelven van genoemde kelders. Haar hypothese luidt dat Willem II een complex heeft gebouwd bestaande uit het Rolgebouw met verdieping en een dwarsbouw die zich uitstrekte tot de westmuur van de oudste kelder. Deze zaal past tussen de Haagtoren en de ronde traptoren. Vanwege het ontbreken van bouwsporen van een dergelijke dwarszaal in de meest oostelijke kelder van de Grote Zaal formuleert Röell nog een andere hypothese. De oudste kelder zou een overblijfsel van een westwerk van tenminste twee bouwlagen kunnen zijn waarachter een open binnenhof heeft gelegen waarvan de doorlopende noord- en zuidmuur van de oudste kelder de begrenzing vormen. De uitbouw aan de oostzijde van het Rolgebouw wordt door Röell geïnterpreteerd als een toegangstrap tot het niveau van de Rolzaal. De Grote Zaal en het De Lairessegebouw danken hun datering aan de uitkomsten van het dendrochronologisch onderzoek dat respectievelijk een datering van 1288±6 jaar en 1329 genereert en daarmee de derde en vierde bouwfase vertegenwoordigen.

¹⁴ Eva Röell, *De ontstaansgeschiedenis van de grafelijke zalen op het Binnenhof*, scriptie Utrecht, 1999. Een samenvatting van de scriptie is aanwezig in: Eva Röell, 'Die gräflichen Säle auf dem Binnenhof. Architektur- und bauhistorische Untersuchung', in: G. von Buren e.a. (red.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, Forschungen zu Burgen und Schlössern 8, 2004, p. 35-48.

5.10 2013 De Fabryck

afb. 19. Hoofdbouwfasering complex Grafelijke Zalen volgens De Fabryck (2013).

In het demarcatieonderzoek dat bouwhistorisch bureau De Fabryck in 2013 heeft uitgevoerd van het complex Grafelijke Zalen is de volgende bouwfasering opgenomen.¹⁵ Als eerste bouwfase wordt de oudste kelder genoemd, die in principe als vrijstaand gebouw met een verdieping, mogelijk als jachthuis heeft gediend. Op grond van het formaat baksteen, Vlaams metselverband en de toegepaste gewelfconstructie is een datering omstreeks 1230 aannemelijk. De restanten van de doorlopende noord- en zuidmuur van de oudste kelder kunnen wijzen op een groter, onvoltooid geheel. Opdrachtgever van dit bouwdeel zou Floris IV zijn. Het Rolgebouw met Haagtoren en ronde traptoren zijn grotendeels opgetrokken met hetzelfde formaat baksteen en Vlaams metselverband als de oudste kelder. Het niveauverschil tussen de vloeren van de oudste kelder en de kelderzaal van het Rolgebouw en de meer geavanceerde gewelfconstructie duidt volgens De Fabryck op een jongere datering van omstreeks 1250 ten tijde van Willem II. De derde bouwfase omvat de Grote Zaal met de beide westelijke torens en wederzijdse aanbouwen, de *bottelarie* aan de noordzijde en de *penterie* of *tritsoir* aan de zuidzijde. Het dendrochronologisch onderzoek van het kaphout van de beide westelijke torens heeft als bouwdatum circa 1275 opgeleverd, waardoor de bouw kan worden gekoppeld aan Floris V. De vierde bouwfase betreft het De Lairessegebouw waarvan de datering middels dendrochronologisch onderzoek op 1329 is gesteld. Hier is vermoedelijk sprake van een gefaseerde bouw, waarbij in eerste instantie een zaalbouw van twee bouwlagen ter plaatse van kelder A (grote kelder) is gerealiseerd. Daarna zou kelder B (vierkante kelder) met eventuele bovenverdieping zijn gebouwd, gevolgd door een derde fase waarbij een uitbreiding aan de zijde van de zuidgevel tot een groter gebouw met

¹⁵ J.H. Heijenbrok, G.H.P. Steenmeijer, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex: Grafelijke Zalen. Bouwgeschiedenis*, Utrecht 2013.

nieuwe kap heeft geleid. Mogelijk is op dat moment of later kelder C (kelder uit 1330) aangebracht.

5.11 2015 Van Veen

Van Veen is in haar boek over het grafelijk en stadhouderlijk hof in Den Haag terughoudend met haar opvattingen over de ontwikkeling van het complex Grafelijke Zalen in de dertiende eeuw.¹⁶ Zij bespreekt in hoofdzaak de visies van eerdere onderzoekers en geeft in een overzicht met gekleurde plattegronden de bouwfaseringen van vier auteurs weer. Tot de twee meest aansprekende theorieën rekent zij in de eerste plaats de visie waarin het Rolgebouw bestaande uit drie bouwlagen wordt gerelateerd aan het gebouw met een beperkt zaalgebouw boven de oudste kelder. Beide gebouwen zijn door muren aan elkaar verbonden met daartussen een binnenplaats. Willem II zou hiervan de bouwheer zijn. Het verschil in baksteenmaten tussen de oudste kelder en de ronde traptoren van het Rolgebouw vormt hierin een negatief aspect.

In de tweede theorie vormt de oudste kelder een deel van het gebouw door Floris IV gerealiseerd, terwijl het Rolgebouw wordt toegeschreven aan Willem II. Een belangrijk argument hiervoor is de afwijkende gewelfvorm van de oudste kelder en het formaat baksteen, dat in de oudste kelder de grootste maat heeft.

Volgens Van Veen is de oudste kelder het oudste bakstenen gebouw op het Binnenhof op grond van het grootste baksteenformaat. De bovenbouw van deze kelder is gesloopt en de stenen zijn deels hergebruikt in de voorste kelder van de Grote Zaal. De verbinding tussen de oudste kelder en de Haagtoren blijft onbekend. Een andere vraag is het grote maatverschil in de tienlagenmaat tussen het metselwerk van de Haagtoren en de ronde traptoren. Van Veens conclusie is dat de vragen omtrent de vorm van het vroegste grafelijk gebouw en het koninklijk paleis van Willem II nog steeds niet zijn opgelost.

Uitzondering hierop vormt de datering van de Grote Zaal en het De Lairessegebouw. Hierover heeft het dendrochronologisch onderzoek uitsluitend gegeven.

¹⁶ M.M.A. van Veen, *Het grafelijk en stadhouderlijk hof Den Haag. Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Den Haag 2015, p. 29-65.

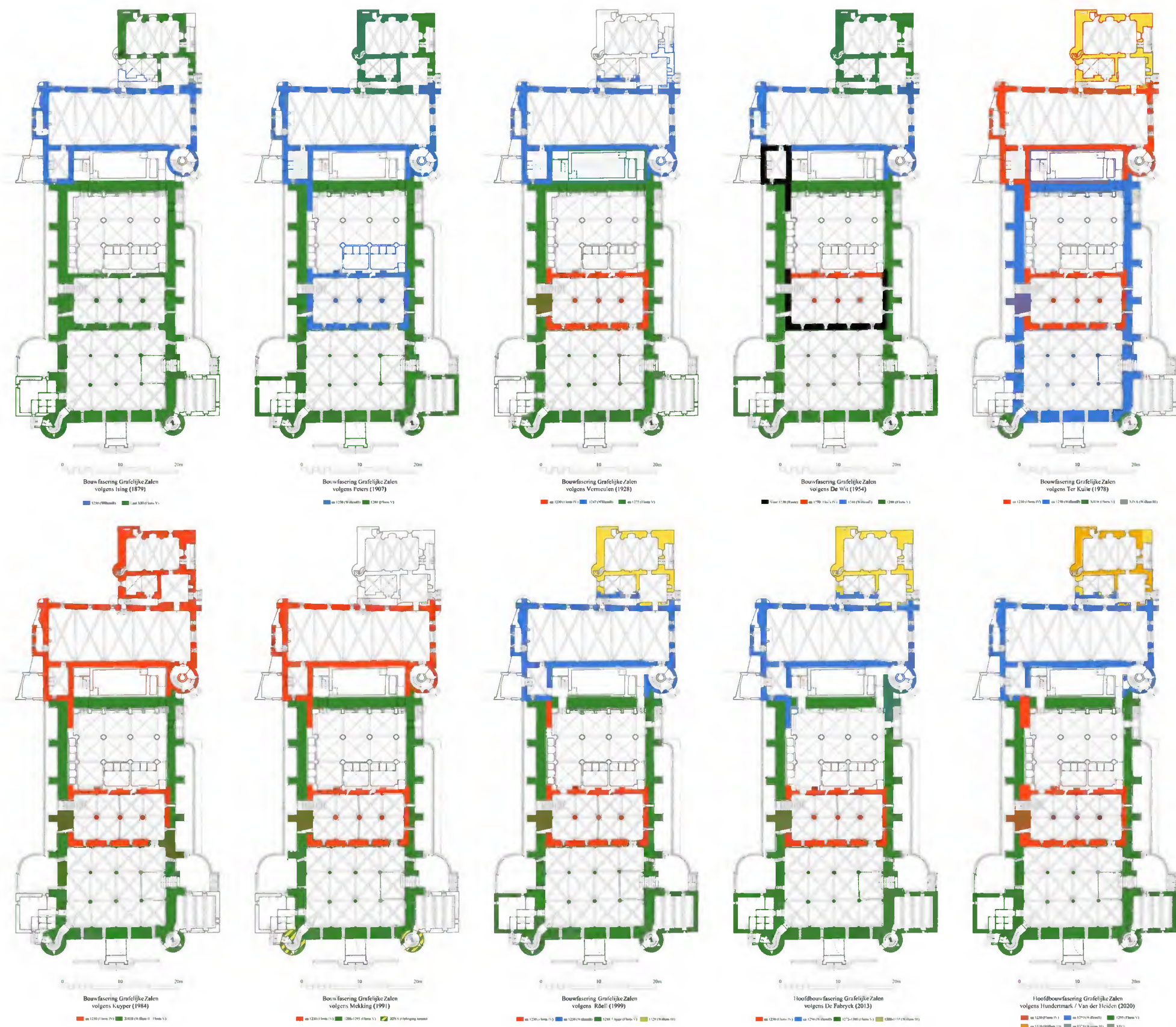

Fig. 20. Overzicht van de plattegronden van het complex Grafelijke Zalen met in kleur de verschillende bouwfases. Het betreft een weergave van de bouwfaserings van de Grafelijke Zalen volgens de hiervoor aangehaalde auteurs. Bovenste reeks van links naar rechts: Ising (1875), Peters (1907), Vermeulen (1928), De Wit (1954) en Ter Kuile (1975).

Onderste reeks van links naar rechts: Kuiper (1984), Mekking (1991), Röell (1999) en De Fabryck (2013). In de laatste plattegrond wordt de bouwfaserings weergegeven volgens de recente bouwhistorische inzichten (10.2.e Wob 2021).

6. Bouwhistorisch onderzoek

6.1 Inleiding

‘Een allertreurigsten toestand’.¹⁷ Zo wordt de staat van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof aangeduid bij aanvang van de restauratie van 1896-1904. Het betreft hierbij niet alleen de bouwkundige staat van de oorspronkelijke middeleeuwse gebouwen, maar ook de ontsierende ingrepen door jongere aan- en inbouwsels en de ‘ontluisterende’ staat van de interieurs. Er wordt vooral een hard oordeel geveld over de neogotische gietijzeren kapconstructie uit 1860 van Rijksbouwmeester W. Rose ter vervanging van de oorspronkelijke dertiende-eeuwse kapconstructie van de Grote Zaal. Een bouwkundige ingreep ‘gelijkstaande met volslagen vorm- en karaktervernietiging’.¹⁸

Om tot een verantwoord herstel van de oorspronkelijke uitstraling van het middeleeuws complex te komen, heeft men zich niet alleen laten leiden door de bestudering van historische topografische afbeeldingen, maar is ook gekozen voor het adagium ‘de stenen spreken’,¹⁹ door het uitvoeren van een bouwhistorisch onderzoek. Door het afbikken van muurwerk en het verwijderen van later ingezet metselwerk was het mogelijk om een nauwkeuring onderzoek uit te voeren naar de oorspronkelijke bouwmassa van de Grafelijke Zalen. Dit leverde verrassende vondsten op, waardoor het mogelijk werd het complex in de gewenste middeleeuwse vormen te reconstrueren.

Het bouwhistorisch onderzoek is verantwoord in een reeks van documentatietekeningen, waarvan een aantal is omgewerkt voor de publicatie van 1907. Deze en vooral de ingekleurde ongepubliceerde tekeningen, zijn van grote waarde voor het recente bouwhistorisch onderzoek van 2020. Het complex is deels op een verantwoorde wijze naar de oorspronkelijke middeleeuwse vormgeving teruggerestaureerd, waarbij men zich heeft laten leiden door de aangetroffen bouwsporen. Het nastreven van het ideaalbeeld van de middeleeuwse architectuur had echter tot gevolg dat veel bouwhistorische vondsten zijn aangevuld, vernieuwd of zelfs verwijderd vanwege reconstructie. Hierdoor zijn sommige bouwsporen alleen nog herkenbaar in deze bouwhistorische documentatie.

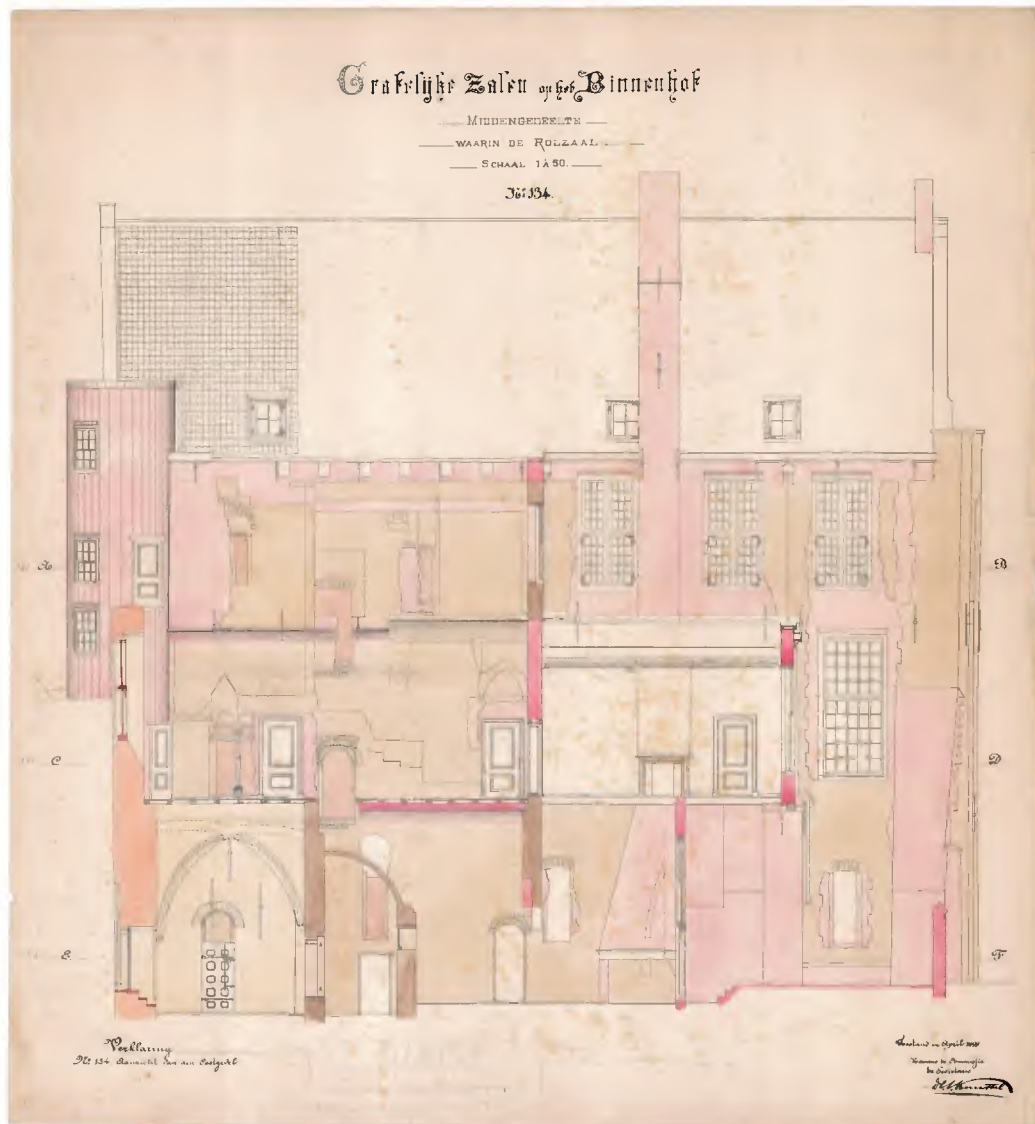
Een ander aspect van het uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek is dat de aangetroffen bouwsporen die betrekking hebben op de bouwgeschiedenis niet nader zijn onderzocht. Er zijn zodoende geen nadere onderzoeksvragen gesteld over de ontwikkeling van de bouwgeschiedenis van het complex, hoogstens tijdens de verantwoording in de publicatie van 1907.

De laat negentiende-eeuwse bouwhistorische documentatie vormt zodoende een interessante bron waarvan tijdens het recente onderzoek gebruik is gemaakt. Zo zijn aan de hand van de historische documentatietekeningen bouwsporen die incompleet, vernieuwd of zelfs (grotendeels) weggepoetst waren in het huidige historische complex getraceerd en geïnterpreteerd.

¹⁷ Peters 1907, p. 121.

¹⁸ Peters 1907, p. 31.

¹⁹ Peters 1907, p. 7.

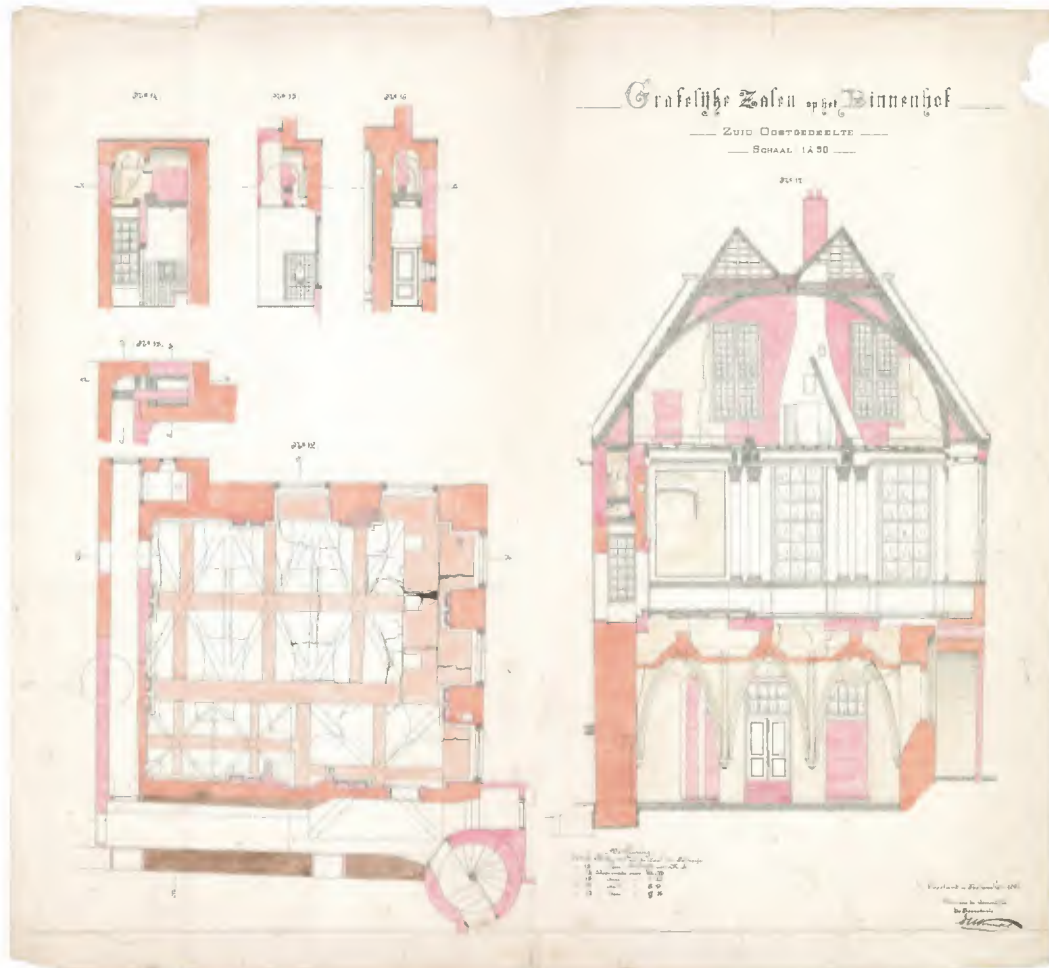

Afb. 21. Documentatietekening uit april 1899 van de oostgevel van het Rolgebouw. Op de tekening zijn de tijdens het bouwhistorisch onderzoek vr. gelegde bouwsporen vastgelegd waaronder het romano-gotisch tweelichtvenster uit 1250, met deelzuilje. Met een lichtbruine kleur (aanzicht muurwerk) en bruine kleur (doorsnede muurwerk) is het oorspronkelijke metselwerk uit 1250 van het Rolgebouw aangegeven. Met oranje kleur het metselwerk uit circa 1310 van het De Lairessegebouw en met een licht en donker rode kleur jonger, veelal zeventiende-eeuws metselwerk.

Gedurende het bouwhistorisch onderzoek en de restauratiewerkzaamheden van 1896-1904 is tevens een beperkte fotodocumentatie uitgevoerd, van zowel aangetroffen bouwsporen als de voortgang van de reconstructiewerkzaamheden.²⁰ Omdat de bouwhistorische documentatie voorafgaand aan de restauratiewerkzaamheden is uitgevoerd, zijn in de fotoreportage bouwsporen aanwezig, die niet zijn terug te vinden op de documentatietekeningen. Deze reportage geeft daarom aanvullende informatie, die tijdens het recente bouwhistorisch onderzoek is meegenomen. Net als

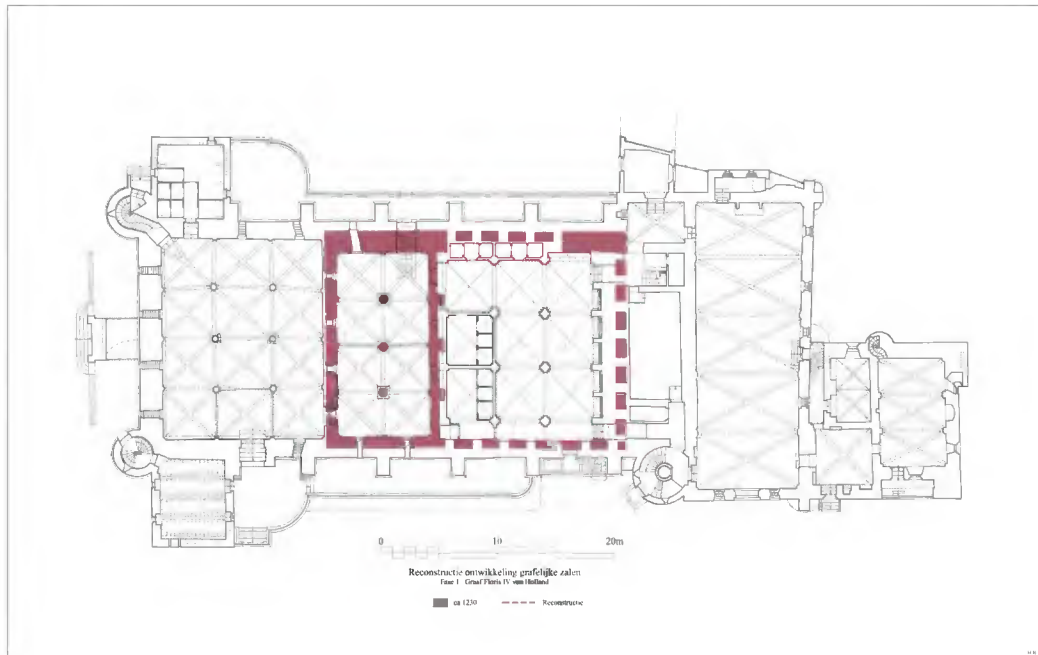
²⁰ Het bouwhistorisch onderzoek en de restauratiewerken van het complex Grafelijke Zalen vonden plaats in de periode 1896-1904. Gemakshalve wordt in de tekst het jaartal 1900 genomen als pars pro toto.

bij de documentatietekeningen betreft het hier dikwijls bouwsporen die in het huidige complex niet meer zijn terug te vinden. Het recente bouwhistorisch onderzoek heeft mede door interpretatie van de toenmaals ontdekte bouwsporen en eigen bouwhistorische waarnemingen een aanvulling kunnen geven op de bestaande fasering in de bouwgeschiedenis van het complex Grafelijke Zalen.

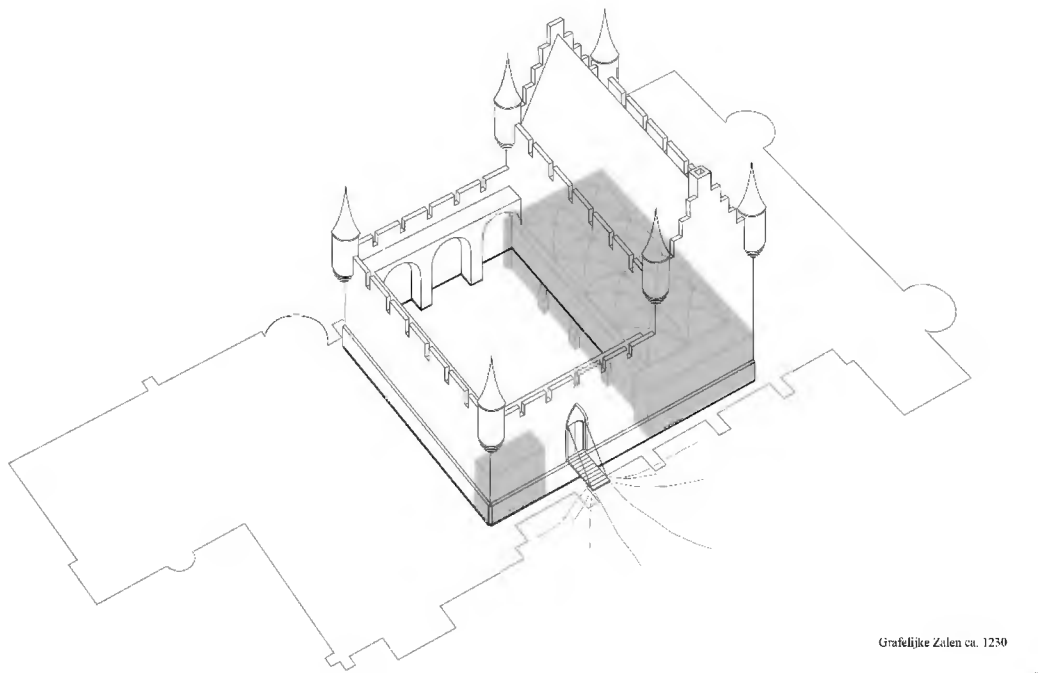

Afb. 22. Documentatietekening uit november 1897 van het De Lairessegebouw. Weergegeven is het binnenaanzicht van de oostgevel en de plattegrond van de bel-etage met het bovenaanzicht van de keldergewelven. Ook drie doorsneden van de galerij. Met een oranje kleur (doorsnede muurwerk) is het oorspronkelijke metselwerk uit 1310 en van de verbouwing van 1330 van het De Lairessegebouw aangegeven en met een rode kleur jonger, veelal zeventiende-eeuws metselwerk. Met een bruine kleur is het oorspronkelijke metselwerk uit 1250 van het Rolgebouw aangegeven. Beeldbank RCE, inv.nr.: BT-019137.

6.2 1230

Afb. 23. Kelder en muurwerk uit 1230. Met een stippe lijn is de reconstructie van de ommuring van het binnenterrein van het jachthuis van Floris IV, graaf van Holland.

Afb. 24. Impressie van het jachthuis uit 1230 vanuit het noorden gezien. In een grijze kleur is de bestaande bouwmassa van de kelder en het restant van de ommuring van het binnenterrein weergegeven.

De middelste kelder onder de Grote Zaal wordt algemeen verondersteld het oudste gedeelte van het gehele Binnenhofcomplex te zijn op grond van de maat van de toegepaste bakstenen, namelijk $29/30/31/31\frac{1}{2} \times 14/14\frac{1}{2}/15 \times 8\frac{1}{2}$ cm. Op

historische gronden wordt deze bouwfase aan Floris IV gekoppeld, wat een datering van 1230 geeft.²¹

Afb. 25. De middelste oudste kelder onder de Grote Zaal (Ridderzaal). De kelder uit 1230 is overwelfd met kruisribgewelven die in het midden worden ondersteund door drie ronde zuilen. W. Kramer 1899, beeldbank RCE, inv.nr.: 37.919.

De kelder is overwelfd met acht kruisribgewelven die in het midden op drie ronde zuilen steunen. In de west- en zuidmuur bevinden zich oorspronkelijke vensters. In de noordmuur is de oorspronkelijke doorgang aanwezig, die enigszins schuin in het muurwerk is geplaatst en in 1295 is gewijzigd in een venster. In dat jaar is er naast een nieuwe doorgang gemaakt. Opmerkelijk in de bouwstructuur van deze kelder is de oostmuur die aansluit op staande tanden in de noord- en zuidmuur, geen vensters bezit en aan de buitenzijde is voorzien van drie steunberen. Bovendien is in de aangrenzende oostelijke kelder, de zogenoemde Garderobekelder uit 1900, in de noordmuur een gedeelte van het originele muurwerk van de middelste kelder aanwezig. Volgens waarnemingen uit 1900 was aan de zuidzijde eveneens een klein gedeelte van het oude muurwerk aanwezig. Het oude muurwerk van de noordmuur loopt met een flinke onderbreking door tot in de noordoosthoek van de Garderobekelder. Tevens komt een gedeelte van het muurwerk in de westmuur van de Haagtoren qua baksteenformaat, tienlagenmaat en metselverband overeen met het oude muurwerk in de Garderobekelder en middelste kelder.²² Dit muurwerk uit 1230 vertoont in de Haagtoren een oorspronkelijke hoek met afzaat (over twee baksteenlagen) aan weerszijden, terwijl het metselwerk onder dit hoekpunt bovendien een oorspronkelijke afschuining vertoont. Deze afschuining is in een latere bouwfase, vermoedelijk bij de bouw van de Haagtoren, opgevuld.

²¹ In 1229 koopt Floris IV een 'hof' van Dirk van Wassenaer en overlijdt in 1234. De bouwdatum ligt dus binnen deze periode en gemakshalve wordt daarvoor het jaar 1230 aangehouden.

²² Dit metselwerk heeft overeenkomstige baksteenformaten van 29/30 x 14/14½ x 8½ cm met een tien lagenmaat van 102 cm en is gemetseld in een zuiver Vlaams verband.

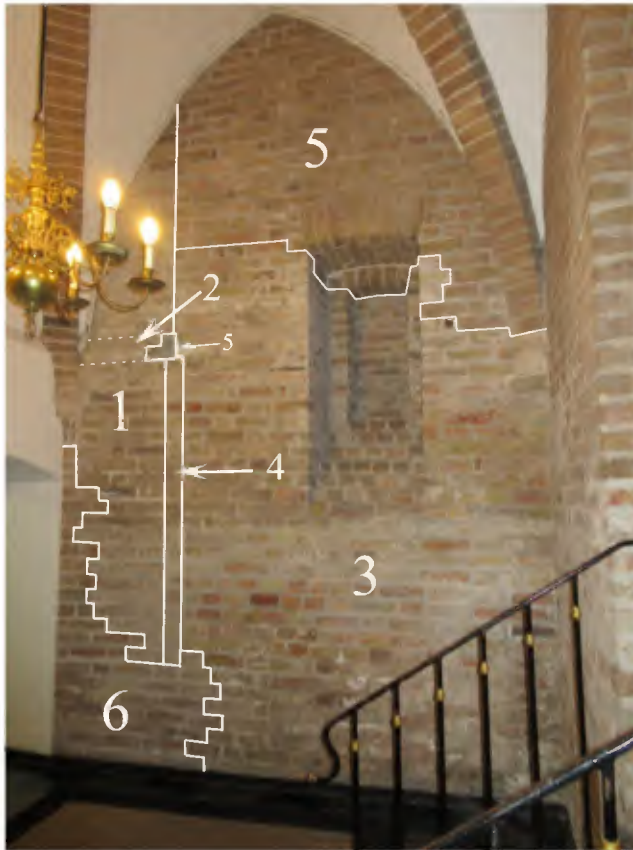

Fig. 26. Westgevel in de entree ruimte van de Haagtoren. Met cijfers worden de volgende bouwsporen van de westgevel geduid:

- 1. Metselwerk uit 1230 met een oorspronkelijke hoek met afzaat.*
- 2. Afzaat.*
- 3. Metselwerk van de Haagtoren uit 1250.*
- 4. Strook metselwerk uit 1250, waarmee de afgeschuinde hoek onder de afzaat uit 1230 is opgevuld.*
- 5. Restauratiewerk uit 1896-1904. In deze periode is ook het kruisribgewelf gereconstrueerd.*
- 6. Inboetwerk uit 1968-1971 i.v.m. het aanbrengen van de nieuwe entree naar het nieuwe trappenhuis.*

In de entree in de noordgevel van de middelste kelder zijn twee bouwnaden waargenomen die de oorspronkelijke buitengevelzijde van deze kelder markeren. Deze bouwnaden liggen in dezelfde visuele lijn met de oorspronkelijke gevelhoek van het metselwerk uit 1230 in de Haagtoren. Mogelijk hebben we hier te maken met een gedeelte van de ommuring van de binnenplaats behorend bij de oudste bouw fase uit 1230. Het betreft dan de hoek van een ommuring die tot aan de afzaat een afschuining bezit met daarboven een haakse hoek. Wanneer dit hoekpunt met het restant van de zuidmuur wordt verbonden, is er sprake van een ommuurde binnenplaats in aansluiting op de middelste kelder. De vraag rijst echter waarom de twee muren waarvan restanten zijn behouden in dikte verschillen. De noordmuur heeft namelijk een dikte van circa 175cm, terwijl de zuidmuur circa 75cm meet. Het verschil van circa 100cm is verklaarbaar wanneer het gedeelte van 75cm wordt getypeerd als het restant van een schildmuur, waarbij de overige 100cm de breedte van een weergang op spaarbogen weergeeft. De veel zwaarder uitgevoerde massieve noordmuur heeft vermoedelijk ter plaatse van de onderbreking een entree in een spaarnis gehad, naar analogie van de spaarbogen in de overige muren. De afgeschuinde hoek onder de afzaat met de haakse hoek erboven duiden mogelijk op een accentuering van de hoeken met arkeltorens.

Uit de bouwsporen kan worden afgeleid dat de plaatsing van de oostmuur van de oudste kelder geen bouwfaserings betreft, maar een bouwvolgorde. Eerst is een grote rechthoek geconstrueerd, daarna is de oostmuur van de kelder aangebracht en tenslotte zijn de gewelven geslagen.

De afzaat die in de Haagtoren nog aanwezig is, markeert de hoogte van het binnenterrein, dat daarmee hoger ligt dan het buitenterrein. Het muurwerk onder de

afzaat is zwaarder uitgevoerd en heeft een grondkerende functie.²³ Een tweede argument voor een hoger gelegen binnenterrein is de aanwezigheid van de drie steunberen tegen de oostgevel van de middelste kelder in verband met het opvangen van de spatkrachten van de gewelven. Deze trapsgewijs naar beneden verzwaarde steunberen waren aan het oog onttrokken door het hoger gelegen binnenterrein. De overige gevels van de kelder zijn zwaarder (dikker) in uitvoering en hebben geen steunberen.

Het rechthoekig zaalgebouw, waarvan de kelder of souterrain nog resteert, heeft vermoedelijk uit twee of drie bouwlagen bestaan. Boven de kelder bevond zich waarschijnlijk een grote ruimte die als ontvangst- en/of feestzaal heeft gediend met daarboven nog een verdieping met mogelijk een open kap, van waaruit de weergang rond de binnenhof toegankelijk was. De kelder/souterrain was aan de oostzijde gesloten vanwege de hoger gelegen binnenplaats en was alleen toegankelijk vanaf de noordzijde.

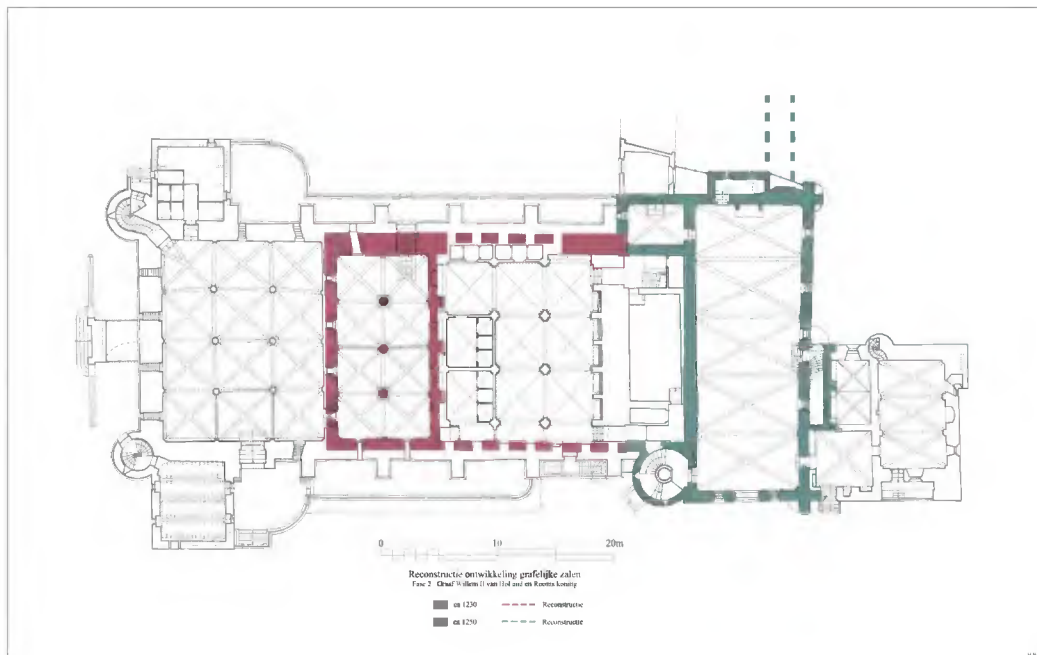
Het blijft onduidelijk wat de functie van dit gebouw is geweest en hoe het heeft gefunctioneerd. De opvallende dikte van de noordgevel (175cm) zou een aanwijzing kunnen vormen voor een concentratie van stookplaatsen en gemaknissen in de dikte van de muur.²⁴ Utilitaire functies als bijvoorbeeld keukens, waren vermoedelijk ondergebracht in gebouwen, veelal uitgevoerd in hout of vakwerkbouw, die rondom het stenen gebouw waren gelegen. Hierop zou de enkele deur in het souterrain, die slechts van buiten af bereikbaar is, kunnen wijzen. Een dergelijke organisatie van gebouwen is niet ongebruikelijk voor een grafelijk hof. In de literatuur wordt meermalen verondersteld dat dit gebouw een jachthuis van Floris IV was.

Resteert nog de vraag waarom Floris V bij de bouw van de Grote Zaal de kelder van Floris IV heeft gehandhaafd en het muurwerk van de noordmuur van de binnenplaats heeft geïncorporeerd, terwijl hij de spaarbogen heeft verwijderd. Reden voor de sloop kan zijn dat hier voor een strokenfundering is gekozen waarvoor de spaarbogen in de weg stonden.

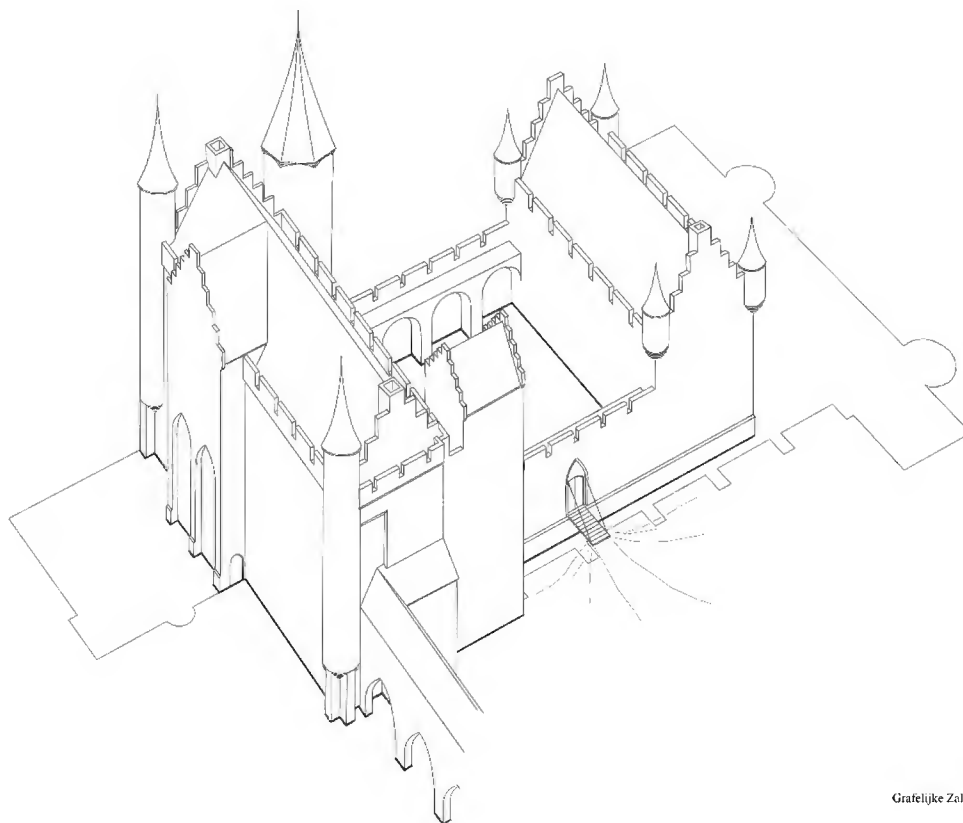
²³ Het muurwerk bedraagt onder de afzaat circa 190cm, namelijk de dikte van de noordmuur van 175cm plus de circa 15cm van de afzaat.

²⁴ Ook bij het in circa 1250 tot stand gekomen Rolgebouw is de noordelijke gevel, waar de belangrijkste stookplaatsen en enkele gemaknissen zijn aangebracht, beduidend zwaarder in uitvoering.

6.3 1250

Afb. 27. Kelder en muurwerk uit 1230 en het in 1250 toegevoegde 'koninklijke paleis' van Rooms-Koning Willem II, met op de begane grond een ontvangsthal, de koningszaal (nu kelderzaal genoemd). Met een stippellijn is de reconstructie van de ommuring van het binnen terrein weergegeven en de galerij tegen de noordgevel van het 'nieuwe' gebouw uit 1250.

Grafelijke Zalen ca. 1250

331

Afb. 28. Impressie van het complex na de verbouwing van 1250 van het noorden gezien.

Het 'coninclie palays' dat volgens een veertiende-eeuwse kroniek door Willem II op het Binnenhof is gerealiseerd, bestaat uit een rechthoekig zaalgebouw met een rechthoekige toren aan de noordwestzijde, de Haagtoren, een ronde traptoren aan de zuidwestkant en twee uitkragende ronde traptorens op steunberen op de hoeken van de oostgevel. We noemen dit gebouw naar de latere Rolzaal die zich in dit complex bevindt, het Rolgebouw. Op grond van bouwhistorische (baksteenformaat 29/30 x 14/14½ x 8cm, tien lagenmaat 98cm, Vlaams verband)²⁵ en historische (Willem II wordt in 1247 tot rooms-koning gekroond) argumenten wordt dit bouwdeel op 1250 gedateerd.

In tegenstelling tot het hierboven besproken gebouw uit 1230 is dit gebouw opgericht als een permanent verblijf waarin een ontvangstaal en woonverblijven zijn ondergebracht. Het bevindt zich in aansluiting op de binnenhof uit 1230, waarvoor de oostelijke muur is afgebroken. Bij de bouw van de Haagtoren is aangesloten op de noordoostelijke hoek van de ommuring van de binnenhof. De ronde toren grenst aan de zuidelijke binnenhofmuur. Op deze manier zijn beide gebouwen met elkaar verbonden.

De entree tot het Rolgebouw bevindt zich aan de oostzijde. Tegen de oostgevel is een ondiep trapportaal aanwezig dat de hoogte van drie bouwlagen heeft en eindigt in een trapgevel. Het muurwerk van de oostgevel van dit portaal was voorzien van twee spitsboogvormige spaarnissen. De entree is gelegen aan de noordzijde. Het trappenhuis geeft toegang tot drie bouwlagen. In de eerste plaats is vanuit de begane grond van het portaal de ontvangstaal -nu kelderzaal genoemd - toegankelijk, die enige traptreden lager ligt. De eerste trapvlucht leidt tot de eerste verdieping, het niveau van de Rolzaal, zoals tegenwoordig ook nog aanwezig is in de uitvoering van 1900. De helling van de oorspronkelijke trapvlucht is te herleiden uit een gewelf dat zich onder deze trap bevond. Ten tijde van de ontmantelingswerkzaamheden in 1900 is dit gewelf gedocumenteerd. De tweede trapvlucht bevond zich boven de eerste en heeft dezelfde richting en helling. Deze trap is niet meer aanwezig maar het verloop kan worden afgeleid uit het eindpunt van de trap, een dichtgemetselde doorgang en de klimmende reeks van smalle vensters in de oostgevel van het trapportaal. Opmerkelijk is dat deze gedichte deur toegang gaf tot een niveau dat lager lag dan de huidige Weeszaal. Een derde trapvlucht om het niveau van de Weeszaal te bereiken, ontbreekt.²⁶

De reconstructie van de oorspronkelijke trapvluchten in het trapportaal heeft geleid tot de ontdekking van niveauverschillen in de twee bouwlagen boven de kelderzaal. Er is oorspronkelijk sprake geweest van een tweedeling van de verdiepingen: aan de

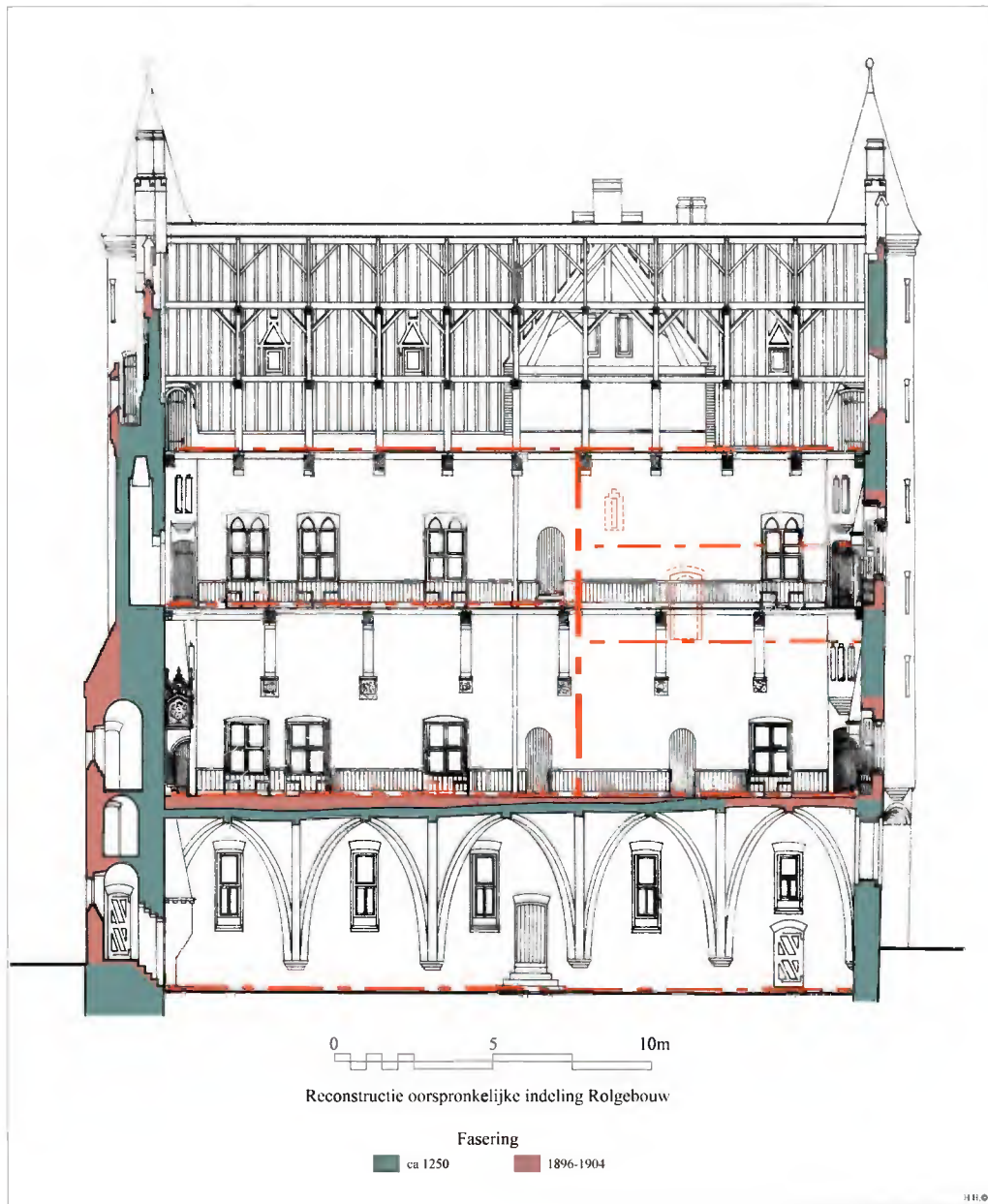
²⁵ Baksteenformaten en tien lagenmaat zijn op alle verdiepingen van het Rolgebouw vastgesteld.

²⁶ De Commissie van Advies weet geen raad met de bouwsporen die gerelateerd zijn aan het oorspronkelijk trapportaal. *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grifelijke Zalen. Werkzaamheden aan de verschillende gebouwen XIII*, Augustus 1905: 'Tot veel overleg en studie gaf de oplossing aanleiding van de kapuitbouw van het Rolzaalgebouw aan de oostzijde, waar het gebouw van De Lairese tegenaan gebouwd is. Hier was het dikwijls weer moeilijk om de overblijfselen van werkzaamheden in verschillende tijdperken met elkander in harmonie te brengen; hier toch was reeds van den aanvang af veranderd en, zoals gebruikelijk was, zonder te verwijderen wat niet meer nodig was, zodat sporen van deur- of vensteropeningen werden aangetroffen welke niet gelijktijdig konden bestaan hebben'.

zuidzijde bevonden zich vertrekken met een lengte van twee gewelfvakken van de kelderzaal. Boven de gordelboog tussen het tweede en derde gewelf vanaf de zuidgevel is een scheidingsmuur aanwezig geweest, vermoedelijk een vakwerkwand. Ten noorden van deze muur bevonden zich op beide verdiepingen grote zaalachtige ruimten met een lengte van drie gewelfvakken van de kelderzaal en waarvan de hoogte overeenkomt met die van de huidige Rolzaal en Weeszaal. Ten zuiden van de scheidingsmuur waren daarentegen drie vertrekken gelegen, waarvan de niveaus konden worden bepaald door bouwsporen. Zo leidde de tweede trapvlucht tot een gedichte toegang die daarmee het vloerniveau van dit vertrek aangeeft. De vloerhoogte van het daarboven gelegen vertrek wordt bepaald door het voorkomen van een smal venster dat uitzag op het bovenste gedeelte van het trapportaal.

Afb. 29. Aanzicht van de oostgevel van het Rolgebouw, met de doorsnede van het uitgebouwde trapportaal. Met een rode streep-stippellijn is de oorspronkelijke indeling van het Rolgebouw weergegeven. Met een zwart gestippelde pijl de oorspronkelijke trapvluchten in het trapportaal.

Afb. 30. Langsdoorsnede van het Rolgebouw richting de oostgevel. Met een rode streep-stippellijn is de oorspronkelijke indeling weergegeven. Ook de oorspronkelijke deur van het trapportaal van de tussenverdieping en het smalle venster, dat uitzag op de bovenste ruimte van het trapportaal, is met een rode stippellijn aangegeven.

Opmerkelijk is het grote aantal trappen waarmee de verschillende verdiepingen worden ontsloten. De officiële hoofdentree wordt gevormd door het trapportaal aan de oostzijde van het Rolgebouw, waarmee men het gebouw van buiten af kon betreden. Dit portaal gaf toegang tot de kelderzaal, het voorvertrek van de 'Rolzaal' en het erboven gelegen tussenvertrek.

De grote ronde toren aan de zuidwestzijde van het Rolgebouw en van oudsher 'wendelsteen' genoemd, was zoals deze bijnaam al aangeeft voorzien van een stenen wenteltrap. De traptoren gaf toegang tot alle ruimten die gelegen zijn aan de zuidzijde van het gebouw. Van onderaf tot boven zijn dat achtereenvolgens de

kelderzaal, de binnenhof van het complex uit 1230, het voorvertrek van de 'Rolzaal' op de eerste verdieping, de twee tussenvertrekken daarboven en de zolderverdieping. De twee oostelijke traptorens op steunberen starten op de eerste verdieping en zijn gekoppeld aan de indeling van de bouwlagen. Zo beschikten de drie vertrekken aan de zuidzijde en de twee zaalvertrekken aan de noordzijde over 'eigen' traptorens. De toren aan de zuidoostzijde verbindt drie niveaus (voorvertrek 'Rolzaal' en de twee tussenvertrekken aan de zuidzijde) en de toren aan de noordoostzijde twee niveaus (Rolzaal en Weeszaal). Beide torens geven tenslotte toegang tot de zolder, waarbij de toren aan de noordoostzijde tevens de weergang tegen de topgevel van de noordgevel ontsluit.

afb. 31 en 32. Zuidelijke gevel (links) en noordelijke gevel van het 'koninklijk paleis' uit 1250. De zuidgevel wordt geflankeerd door een grote ronde traptoren, de zogenoemde 'wandelsteen' en een traptoren op steunberen. De noordgevel heeft een identieke traptoren op steunberen.

6.3.1 Beschrijving van de bouwlagen

De beschrijving van het 'koninklijk paleis' van Willem II wordt per bouwlaag gegeven. Hierbij worden de vertrekken in de Haagtoren, die zich aan de noordwestzijde van het complex bevindt en de aanbouw aan de noordgevel betrokken vanwege hun relatie met de ruimten op de betreffende verdiepingen.

6.3.1.1 Begane grond

De kelderzaal is voorzien van een overspanning met gewelven die gelijk is aan de breedte van de zaal van circa 9m. Er is hier geen gebruik gemaakt van gewelfvakken die op een middenkolom steunen. Dergelijke grote overspanningen komen alleen voor bij kerken en zaalgebouwen van aanzienlijke personen. Een ongedeelde zaal geeft de grandeur van de gebruiker weer, in veel gevallen koningen en keizers.

Het belangrijke karakter van de zaal wordt versterkt door de vensterindeling in de zuidmuur: een roosvenster geflankeerd door lancetvensters. Het roosvenster heeft behalve de symbolische functie in kerken ook een connectie met de rechtspraak. In de oostmuur is in het middelste gewelfvak de officiële toegang vanuit het trapportaal aanwezig. Ieder gewelfvak heeft een kloostervenster, waarvan het tweede venster vanaf de zuidgevel indirect licht ontvangt van een venster dat zich in de oostgevel van het trapportaal onder de trap bevindt. In de westmuur zijn geen vensters aanwezig vanwege het hoger gelegen binnenterrein. In het eerste gewelfvak vanaf de noordmuur is de entree tot de overwelfde ruimte in de Haagtoren. De deur draaide oorspronkelijk de toren in; hiervan de zijn de smeedijzeren duimen nog aanwezig (afb. 39, p. 50). In de westmuur van dit vertrek is een hoog gelegen venster. In de noordmuur is een doorgang naar een gemak, dat zich in een uitbouw bevond.

6.3.1.2 *Functie en gebruik*

De huidige schouw tegen de noordmuur dateert uit de restauratie van 1900. In het vervolg van dit rapport wordt duidelijk dat er op het niveau van de kelderzaal oorspronkelijk geen stookplaats is geweest: een rookkanaal ontbreekt hier. De bijzondere elementen als de ongedeelde ruimte met een zaalbrede overwelfing en het roosvenster geven de zaal koninklijke allure. De koning/graaf betrad de zaal vanuit de ronde traptoren om vervolgens plaats te nemen onder het roosvenster. Het vertrek in de Haagtoren kan in het geval van het gebruik van de zaal als rechtszaal hebben gediend als bewaarplaats voor verdachten (hoog venster, deur opent in de toren). De zaal die ook gefunctioneerd zal hebben als ontvangst- en feestzaal kan worden aangemerkt als koningszaal, een *aula regia*.

Afb. 33. De kelderzaal uit 1250 met kruisriboverwelfing. In de zuidelijke gevel een door lancetvensters geflankeerd roosvenster. Opname: D. Valentijn 2018, beeldbank RCE, inv.nr.: IvhB-0233.

6.3.1.3 Eerste verdieping

Op de verdieping is sprake van een tweedeling. Het trapportaal geeft toegang tot het voorvertrek, van waaruit vervolgens de zaal kan worden betreden. Dit vertrek is tevens verbonden met de twee traptorens aan de zuidzijde. In de oostmuur is tijdens de ontmanteling in 1900 een oorspronkelijk venster aangetroffen: een tweelichtvenster met middenzuil in romano-gotische stijl.

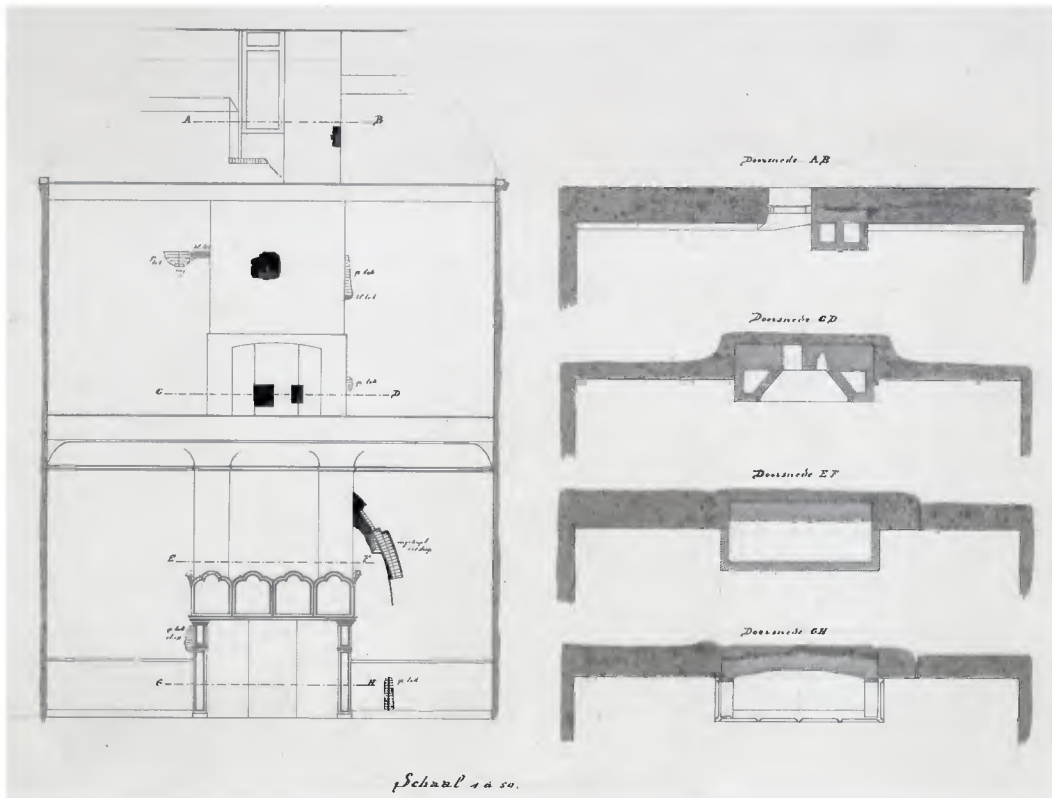
Afb. 34 en 35. Links binnenaanzicht van het tijdens het destructief bouwhistorisch onderzoek vrijgelegde romano-gotisch venster in de oostgevel van het Rolgebouw, tijdens de restauratiewerkzaamheden van 1900. Opname: H.J. Kouwenberg, beeldbank RCE. Rechts huidige situatie van het venster (buitenzijde).

In de zuidmuur zijn in 1900 reconstructies van dit type venster aangebracht op de oorspronkelijke plaats. Mogelijk was tussen de vensters een schouw aanwezig, zodat sprake was van een verwarmd vertrek.

De zaal, ter grootte van drie gewelfvakken (van de onderliggende kelderzaal), is vanaf de officiële toegang van het trapportaal slechts bereikbaar via het voorvertrek. Vanuit de zaal zijn er twee stijpunten: in de oostmuur is een deur naar het trapportaal vanwaar de tweede trapvlucht naar het hoger gelegen tussenvertrek leidt. In de noordoosthoek geeft de uitgekraagde traptoren op steunberen toegang tot het zaalvertrek op de tweede verdieping (de huidige Weeskamer).

De huidige vensters in de oost- en westmuur zijn reconstructies van het oorspronkelijke venster in de oostmuur van het voorvertrek en in 1900 aangebracht. In de dikte van de noordmuur is een oorspronkelijke stookplaats aanwezig in een hoge spitsboogvormige nis.²⁷ De plaatsing van de stookplaats is iets uit het midden naar de oostzijde.

²⁷ In het restauratieverslag van de Commissie van Advies voor de restauratie van de Grafelijke Zalen, d.d. 30.06.1906, worden de schoorsteennissen vermeld: 'in de dikke muur werden en op de Rolzaal en daarboven grote schoorsteennissen aangetroffen'.

Afb. 36. Documentatietekening van de noordgevel met schouw van de Rolzaal (onder) en Weeszaal uit circa 1900. Rechts van de schouw van de Rolzaal zijn de bouwsporen van de oorspronkelijke spitsboogvormige schouw uit 1250 weergegeven. Tekening: A.J.M. Mulder, beeldbank RCE.

Afb. 37. De geheel vrijgelegde spitsboogvormige schouw in de noordgevel van de Rolzaal, tijdens de restauratiewerkzaamheden van 1900. De schouw is wegens restauratiekeuzes grotendeels verloren gegaan. Beeldbank Nationaal Archief Den Haag, inv.nr. 1633.33.

De traptoren geeft toegang tot een gemak dat eveneens is uitgespaard in de dikte van de noordmuur. Aan de westkant van de stookplaats geeft een deur toegang tot de noordelijke aanbouw waarin een gemak en galerij aanwezig zijn. Deze galerij loopt in

de richting van de Hofvijver, waar mogelijk een kapel met galerij, die was voorbehouden aan de rooms-koning met zijn gevolg, het einddoel was. Het vertrek in de Haagtoren (noordwesthoek) is overwelfd met een dubbel kruisribgewelf. In de westmuur is een bijzonder rijk vormgegeven romano-gotisch venster. In de westgevel is een schouw aanwezig en een lancetvenster. Het vertrek heeft twee kaarsnissen (oost- en westmuur). Het oorspronkelijk vloerniveau lag hoger en was daarmee gelijk aan de vloer van de aangrenzende zaal. De rijke uitmonstering van dit vertrek als de kruisribgewelven en het venster in de westmuur, evenals de aanwezigheid van een schouw en kaarsnissen, wijst op privégebruik door de hoofdbewoner. Mogelijk functioneerde dit vertrek als schrijfkamer/comptoir van de Rooms-Koning.²⁸

*afb. 38.
De ruimte op de eerste verdieping van de Haagtoren. Deze torenkamer heeft een rijke uitmonstering met een dubbel kruisribgewelf en in de kopse gevel een rijk vormgegeven romano-gotisch venster. Links naast het venster een met een keperboog afgedekte kaarsnis en in de linker gevel een dichtgezette schouw, afgedekt door een segmentboog. De torenkamer betreft vermoedelijk de schrijfkamer/comptoir van de Rooms-Koning.*

²⁸ C. Meckseper, 'Die Kemenate - ein 'Weiberhaus', Wiedereinführung eines aufgegebenen Begriffs', *Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag Teil II, Interdisziplinäre Studien zur europäischen Bürgerforschung*, Braubach 2005, p. 19.

afb. 39.
Doorsnede van
het Rolgebouw
richting het
zuiden met
Haagtoeren.
De
verschillende
bouwfases in
kleur.

*Afb. 40.
Doorsnede
van het
Rolgebouw
richting het
noorden met
het
trappentaal.
De
verschillende
bouw fasen in
kleur.*

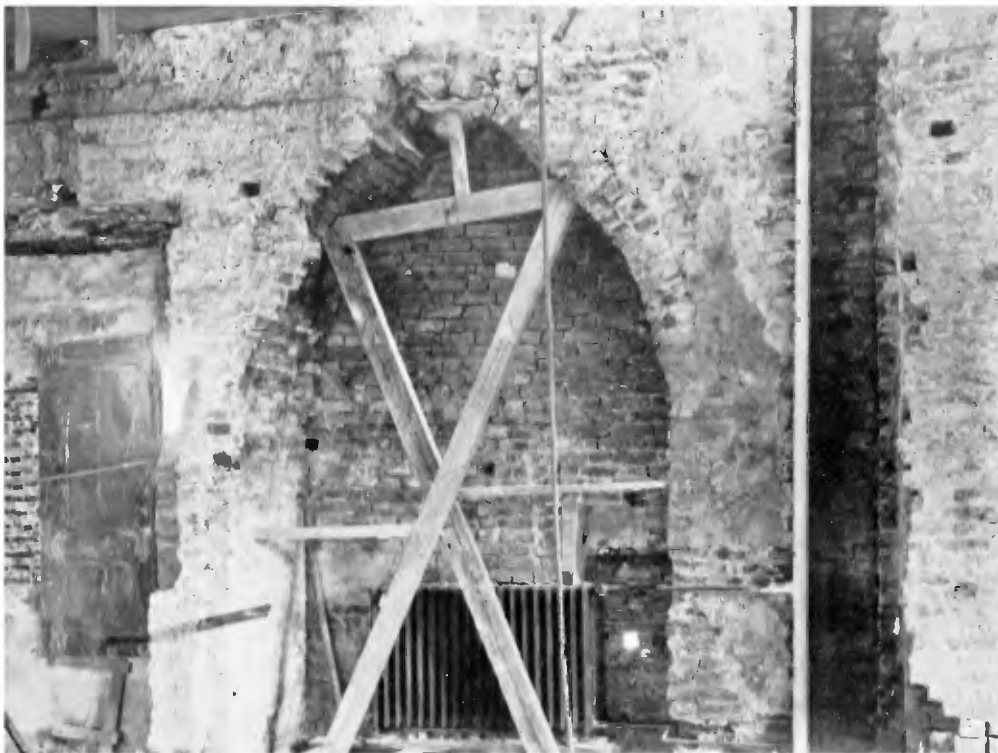
6.3.1.4 *Tussenverdieping aan de zuidzijde*

Dit vertrek met beperkte hoogte (3m) kon op drie manieren worden ontsloten. In de eerste plaats vanuit het trapportaal (tweede vlucht) en tevens door de ronde traptoren en de uitgekraagde traptoren. Vermoedelijk bevonden zich in de zuidmuur twee vensters met daartussen een schouw, naar analogie van het voorvertrek op de eerste verdieping.

6.3.1.5 *Tweede verdieping*

Op deze bouwlaag is eveneens sprake van een tweedeling. Aan de zuidzijde is een klein vertrek met beperkte hoogte (3m). Deze ruimte is slechts toegankelijk vanuit de ronde traptoren in de zuidwesthoek en de uitgekraagde traptoren (zuidoosthoek). Er is geen toegang tot de zaal vanwege het niveauverschil. In de oostmuur is een smal venster aanwezig dat uitkijkt op het trapportaal. Aan de zijde van het trapportaal kon de linker dagkant van dit venster worden getraceerd. De onderkant van het venster is verstoord door de dichtzetting van een later ingebroken deur. Over de vensters in de zuidmuur zijn geen gegevens bekend evenmin van de aanwezigheid van een schouw. De zaalruimte op deze verdieping is alleen bereikbaar vanaf de ondergelegen zaal op de eerste verdieping via de noordoostelijke uitkragende traptoren.

Analoog aan de onderliggende zaal is in de dikte van de noordmuur een stookplaats aanwezig in een hoge spitsboogvormige nis en geeft de traptoren toegang tot een gemaknis, die eveneens in de dikte van de noordmuur is aangebracht. De plaatsing van de stookplaats is echter links van het midden, wat te maken heeft met het verloop van het rookkanaal van de stookplaats van de verdieping eronder. De huidige schouw staat op dezelfde, oorspronkelijke plaats.

Afb. 41. De geheel vr.jgelegde spitsboogvormige schouw in de noordgevel van de Weeszaal tijdens de restauratiewerkzaamheden van 1900. Beeldbank Nationaal Archief Den Haag, inv.nr. 1633.34.

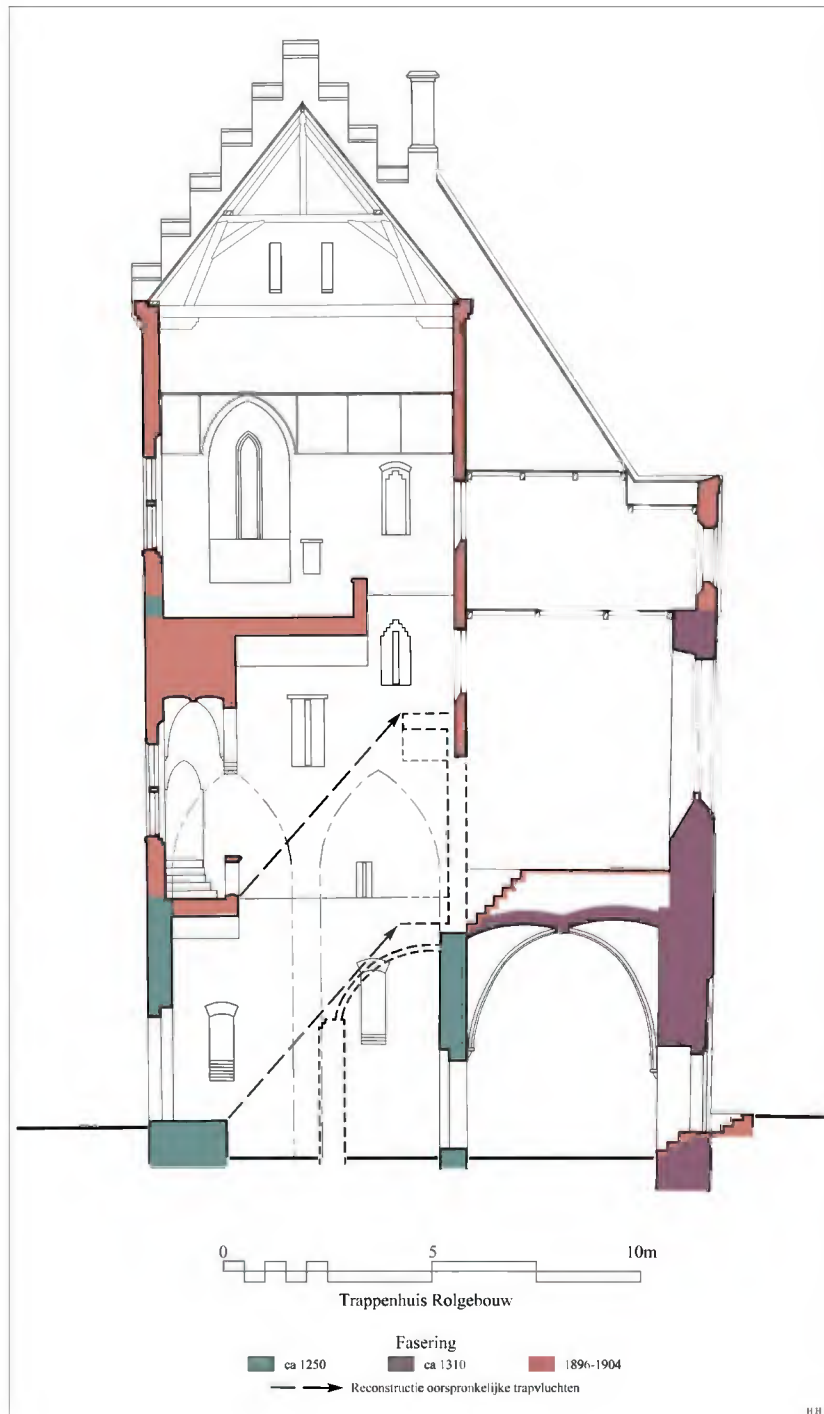

afb. 42. Doorsnede van het Rolgebouw richting het noorden, met trapportaal. De verschillende bouwfasen in kleur. In de kopse noordgevel zijn de ingekleurde spitsboogvormige schouwen van de Rolzaal (bel-etage) en van de Weeszaal op de erboven gelegen verdieping weergegeven. Met gestippelde pijlen is het verloop van de rookkanalen aangegeven. De oorspronkelijke koningszaal (nu kelderzaal) was oorspronkelijk onverwarmd en de huidige schouw in historiserende stijl tegen de noordgevel van de zaal is een product van de restauratie van 1900.

Het onverwarmde vertrek in de Haagtoren (zuidwesthoek) heeft een balkenplafond uit 1900 en drie vensters in de noord-, west- en zuidmuur. Tegen de oostmuur is een grote spitsboog aanwezig, die het muurwerk draagt van de bovenliggende oostgevel van de Haagtoren. Vanuit dit vertrek was middels een steektrap het hoogste torenvertrek en de zolderverdieping bereikbaar. De huidige trap uit 1900 is een bordestrap met twee steken.

Aan de oostzijde van de zaal is een toegang tot een ruimte in het trapportaal. De ruimte is overdekt met een houten spitsbooggewelf met steekgewelf en heeft een vide met zicht in het trapportaal. Onder het steekgewelf in de oostgevel bevindt zich een spitsboognis met lancetvenster waaronder een uitsparing voor een huisaltaar. Rechts hiervan is een nis voor een lavabo aanwezig. Dit vertrek heeft oorspronkelijk dienst gedaan als privé-kapel. Het smalle venster in de oostmuur van het kleine vertrek heeft zodoende de functie van een squint, een venster waardoor men vanuit een ander

vertrek zicht op het altaar heeft.²⁹ Dat deze ruimte geïdentificeerd kan worden met een kapel wordt bovendien vanuit een historische bron ondersteund. In rekeningen uit 1511 van bouwmeester Pieter Pluioen voor verbouwwingswerkzaamheden wordt namelijk vermeld dat leidekkers werkzaam zijn op het dak 'boven den ouden zale over dat outaer'. Een tweede vermelding betreft reparatie aan het venster boven het altaar: 'dat venster te maken staende int dack bij dat outair'.³⁰

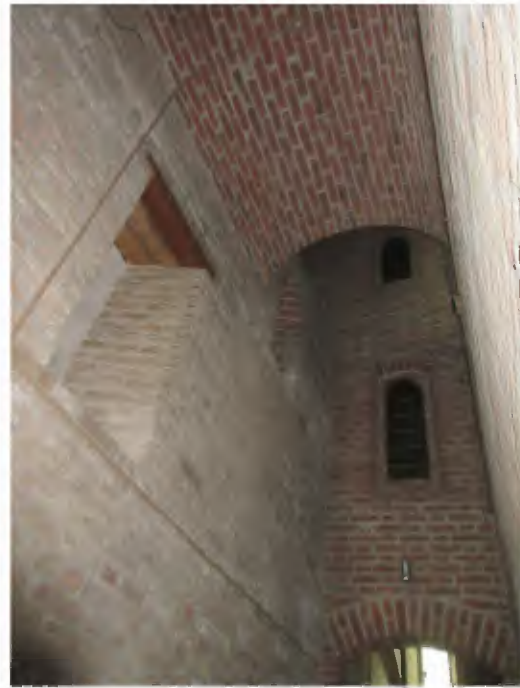
*Afb. 43.
Langsdoorsnede van het trapportaal richting het oosten. De verschillende bouw fasen in kleur. Met gestippelde pijlen zijn de oorspronkelijke trapvluchten aangegeven en met streepstippellijnen de twee spitsboognissen aan de buitengevelzijde van de oostgevel van het trapportaal. De gevel vertoont verschillende trapgewijze aangebrachte en nu hoge smalle vensters. Bovenin het trapportaal bevindt zich een met een houten spitsbooggewelf afgedekte kapelruimte. Boven de altaarnis een lancetvenster in een spitsboogvormige gevelnis en rechts van het altaarnis een lavabo. Rechts van de lavabo en boven de vide het enig nog functionerende traplichtvenster in de oostgevel van het trapportaal.*

²⁹ J.E.A. Kroesen, 'De 'squints' in het doksaal van Krewerd, Een middeleeuwse liturgische intercom', *Groninger Kerken* nr. 3, jaargang 21, Groningen 2004, p. 71.

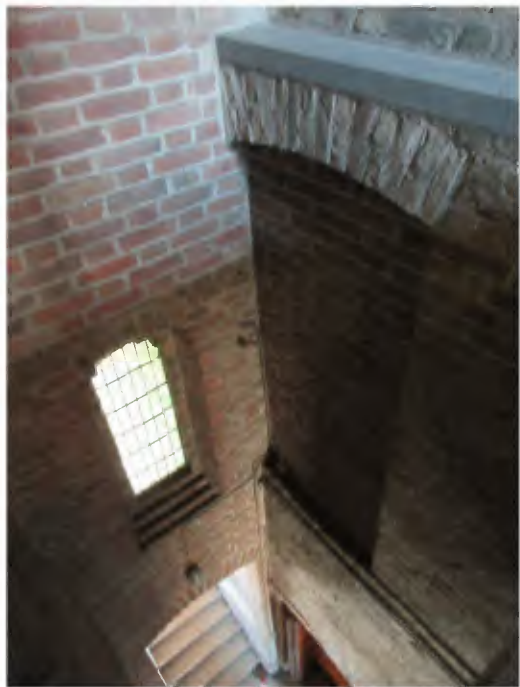
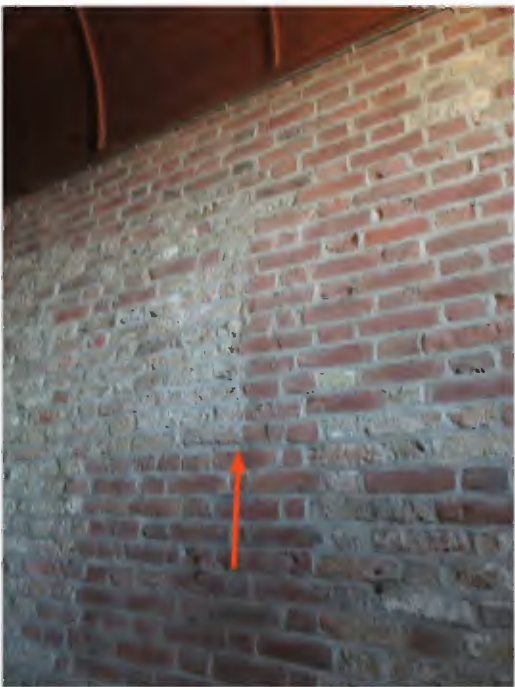
³⁰ Ising 1879, p. 10.

Afb. 44. Aanzicht van de oostgevel van het Rolgebouw met de langsdoorsnede van het uitgebreide trapportaal. De verschillende bouwfasen in kleur. Met gestippelde pijlen zijn de oorspronkelijke trapvluchten in het trapportaal aangegeven. Bovenin het trapportaal de kapelruimte met zicht op het oorspronkelijke metselwerk met het bouwpoor van een hoog smal venster, een zogenoemde squint.

Afb. 45 en 46. Links de kapelruimte in het trapportaal met boven de altaarnis een lancetvenster in een spitsboogvormige gevelnis. Rechts van de altaarnis een lavabo. Deze nis is afgedekt met een latei in Doornikse steen. Rechts het trapportaal richting het zuiden met links twee trapsgewijs aangebrachte hoge smalle (nu dichtgezette) vensters.

Afb. 47 en 48. Links de westgevel van de kapelruimte in het trapportaal. Het oorspronkelijk metselwerk uit 1250 heeft een lichte kleur en het restauratiewerk uit 1900 is in een roodkleurige baksteen uitgevoerd. Een rode pijl markeert de verticale bouwnaad die de linker zijde is van het hoge smalle venster (een zogenoemde squin) dat zicht geeft op het altaar van de kapelruimte. Rechts het trapportaal met zicht op de dichtgezette entree naar de in 1295 opgeheven tussenverdieping in het Rolgebouw (zie afb. 29, pagina 43).

6.3.1.6 Zolder

De zolderverdieping is bereikbaar via drie traptorens: de zuidwestelijke grote ronde traptoren en de twee uitgekraagde traptorens aan de oostzijde van het Rolgebouw. In de noordgevel bevindt zich de toegang tot de noordelijke weergang, terwijl de oostelijke weergang wordt bereikt via een luikopening in de zijgevel van het trapportaal.

De oorspronkelijke kap is bij een brand in het midden van de achttiende eeuw verloren gegaan. De huidige in grenenhout uitgevoerde kap dateert uit 1758 en bestaat uit twee dekbalkjukken boven elkaar met een geschoorde nokstijl. De onderste dekbalkjukken missen de windschoren. De houtverbindingen van gesloten pen en gat verbindingen, zijn geborgd met toognagels. De negen spanten zijn voorzien van gehakte telmerken, maar staan desondanks niet op volgorde (zie afb. 10, pagina 22.). Een spant mist een telmerk (4) en het telmerk 8 is als een half maantje:) weergegeven. Ongebruikelijk is dat voor het telmerk 9 het Romeinse cijfer IX in plaats van het merkteken VIII is toegepast. De steekkap naar de trapgevel van het trapportaal dateert uit 1900.

*Afb. 49.
Kapconstructie
uit 1758 met
links de steekkap
van het
trapportaal uit
1900.*

*Afb. 50. Detail van het korsbeel van
een kerspant van de kapconstructie uit
1758 met het gehakte telmerk 9.
Ongebruikelijk is dat het telmerk
uitgevoerd is als het Romeinse cijfer IX
in plaats van het gebruikelijke telmerk
VIII.*

Boven het verhoogde vloerniveau van de zolder zijn nog circa tien lagen origineel muurwerk aanwezig van de oostgevel van het trapportaal. Daarboven is in 1900 een trapgevel met twee smalle vensters in de topgevel gereconstrueerd. Op historische foto's (zie afb. 1, pagina 9) is herkenbaar dat de oorspronkelijke topgevel deels behouden was gebleven maar tijdens de restauratie in 1900 is afgetopt voor de reconstructie.

In de noordgevel komen de beide rookkanalen van de stookplaatsen op de Rolzaal (oostzijde) en de Weeskamer (westzijde) samen boven de doorgang naar de weergang. Er is hier geen sprake van een derde rookkanaal, waaruit geconcludeerd kan worden dat de ontvangstzaal/kelderzaal oorspronkelijk geen stookplaats heeft gehad. Deze constatering sluit aan op de waarneming uit 1900: 'voor de schouw en bevolering waren geen oude gegevens aanwezig en moesten deze dus nieuw worden aangebracht'.³¹ In de ontvangstzaal/kelderzaal is zodoende een schouw in historiserende stijl aangebracht.

In de Haagtoren heeft het vertrek op de vierde bouwlaag een samengestelde balklaag. Oorspronkelijk is voor dit vertrek een kruisribgewelf gedacht vanwege de uitsparingen ervoor in de vier gevelhoeken onder het balkenplafond. De uitsparingen zijn afgedekt met Doornikse steen.

*Afb. 51.
Het vertrek op de vierde bouwlaag van de Haagtoren. De ruimte wordt afgedekt door een samengestelde grenenhouten balklaag uit 1900. Rechts een oorspronkelijk venster en in de gevelhoek onder de balklaag een met een latei van Doornikse steen afgedekte uitsparing voor een achterwege gelaten kruisribgewelf.*

In alle vier de gevels is een venster aanwezig. Via een steektrap is de zolderruimte toegankelijk. De kap van de Haagtoren bestaat uit een zadeldak tussen twee topgevels, waarvan de oorspronkelijke kapconstructie in 1900 is vernieuwd met uitzondering van het eiken kaspant. Het spant is een dekbalkjuk met spantpoten van eiken krommers met korbelen. De gesloten pen-en-gat verbindingen zijn geborgd met toognagels. De krommers zijn met blokkeels verankerd aan het borstweringmetselwerk en muurplaat. De blokkeels zijn eveneens met gesloten pen-en-gat verbindingen met toognagels verbonden met de krommers. Het spant vertoont

³¹ Peters 1907, p. 126.

links het gehakte telmerk 2 in de vorm van twee eitjes: ()().³² Hieruit kan worden opgemaakt dat het spant niet uit de bouwtijd dateert, maar jonger is, vermoedelijk zestiende-eeuws.³³

In de twee topgevels bevindt zich een venster. Deze vensters zijn identiek aan de vensters van de twee onderliggende torenverdiepingen.

*Afb. 52.
Zolderruimte van de
Haagtoren. De
huidige kapconstructie
is in grenenhout
uitgevoerd en is in
1900 tot stand
gekomen, behoudens
het in eikenhout
uitgevoerde kapspant.
Dit met krommers en
korbelen uitgevoerde
dekbalkjuk heeft
gehakte telmerken en
stamt vermoedelijk uit
de zestiende eeuw.
Rechts de oostelijke
topgevel met venster.*

6.3.2 Wijzigingen in de indeling van het Rolgebouw, circa 1295

Rond 1295 vindt er een aantal wijzigingen in de indeling van het Rolgebouw plaats. De tussenverdiepingen aan de zuidzijde worden verwijderd terwijl het vloerniveau van de Weeszaal wordt doorgetrokken tot aan de zuidgevel. Deze nieuwe indeling heeft in de eerste plaats gevolgen voor de plaatsing van vensters in de zuidgevel. Doordat de 'Rolzaal' door verwijdering van de tussenverdiepingen over de gehele

³² Het gehakte telmerk 1 (rechts) kon helaas niet worden getraceerd omdat het vermoedelijk is aangebracht in de houtverbindingen.

³³ H. Janse, *Houten kapten in Nederland 1000-1940*, Bouwtechniek in Nederland 2, Delft 1989, p. 50. Onduidelijk is waarom het spant tijdens het vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek in 1999 niet is meegenomen voor een dendrochronologisch onderzoek; D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB*, nr. 3, jaargang 99, 2000, p. 74-84.

lengte van de zaal dezelfde hoogte krijgt, is er de mogelijkheid om in de zuidgevel een roosvenster aan te brengen. De zaal krijgt hierdoor waarschijnlijk een belangrijker functie dan voorheen: mogelijk is hier sprake van een tweede 'koningszaal'. Het nieuwe vloerniveau van de Weeszaal leidt eveneens tot nieuwe vensters in de zuidgevel: hier zijn twee tweelichten aangebracht in gotische vormgeving.

Afb. 53. Zuidgevel van het Rolgebouw waarin met een rode streepstijpelling de oorspronkelijke vloerniveaus uit 1250 zijn aangegeven. Het betreft het vloerniveau van de koningszaal, het voorvertrek van de 'Rolzaal', de twee bovenliggende woonvertrekken waarvan de onderste een tussenverdieping betreft en de zolderverdieping.

Afb. 54. Zuidgevel van het Rolgebouw waarin met een rode streepstijp, in de vloerniveaus uit 1250 en met een blauwe streepstijp, in de in 1295 gew. jzige vloerniveaus z. jn aangegeven. Met een blauwe stijp, in is het eveneens in 1295 aangebrachte roosvenster weergegeven van de vergrootte Rolzaal.

De datering van het doortrekken van het vloerniveau van de Weeszaal wordt op omstreeks 1295 gedateerd vanwege de vormgeving van de tweelichtvensters. Tijdens de ontmanteling voorafgaande aan de restauratie van 1900 is aan de zuidzijde van zowel de west- als de oostgevel van de Weeszaal een oorspronkelijk gotisch vormgegeven tweelichtvenster tevoorschijn gekomen. Deze vensters behoren bij het 'nieuwe' vloerniveau van dit gedeelte van de Weeszaal en niet bij het tussenvertrek uit 1250. In het laatste geval zouden beide vensters namelijk zijn doorsneden door de vloer van dit vertrek. Bij de restauratie van 1900 heeft men dit type venster met twee spitsboogjes onder een rondboog en een deelzuiltje met bladkelkcapiteel, gebruikt voor alle vensters op de verdieping van de Weeszaal. Gelijktijdig heeft men het

gevonden romano-gotische tweelichtvenster in het ‘voorvertrek’ van de Rolzaal toegepast voor de vensters in de Rolzaal.³⁴ Dit verschil in venstertypen heeft naast andere argumenten in de literatuur meermalen tot de gedachte geleid dat het Rolgebouw in eerste instantie niet hoger was dan de Rolzaal en dat in een latere fase de derde bouwlaag en zolderverdieping zijn toegevoegd.

afb. 55 en 56. Links het in 1900 in de westelijke gevel van het Rolgebouw aangetroffen gotische tweelichtvenster uit 1295. Het venster heeft twee spitsboogjes onder een rondboog en is uitgevoerd met een deelzuilje met blaadkelkapiteel. Beeldbank RCE, inv.nr.: 413768. Rechts de huidige situatie van het eveneens in 1900 ontdekte en gerestaureerde tweelichtvenster in de oostgevel van het Rolgebouw.

Over de indeling van de derde bouwlaag is geen zekerheid. Zo is de vergrote Rolzaal op de tweede bouwlaag ongedeeld geweest met het oog op het roosvenster, maar kan de Weeszaal alsnog een indeling hebben gehad.

³⁴ In 1900 is een romano-gotisch tweelichtvenster in de oostgevel van het Rolgebouw teruggevonden. Dit door een natuurstenen latei afgedekte venster had een gebroken deelzuilje met basement, waarbij het kapiteel verloren was gegaan. Bij het herstel van dit venster en de reconstructie van de overige tweelichtvensters is gekozen voor een teerlingkapiteel, dat kenmerkend is voor de romano-gotische periode.

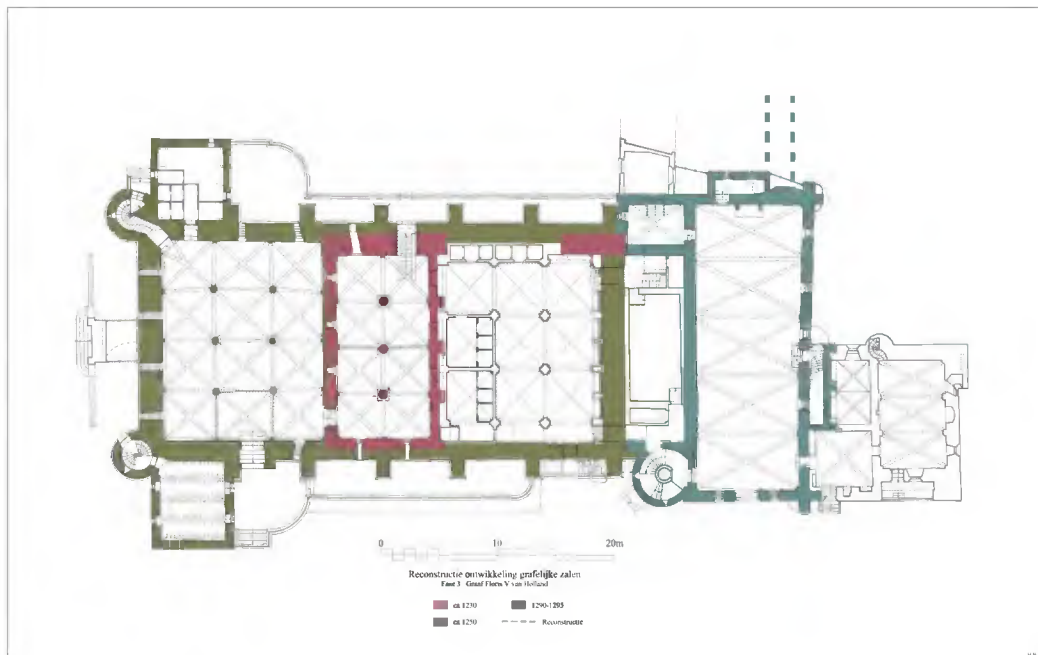

Afb. 57. De Rolzaal op de eerste verdieping van het Rolgebouw richting het noorden. De zaal uit 1250 was oorspronkelijk kleiner. De huidige zaal is tot stand gekomen tijdens de verbouwing van 1295, waarbij deze vergroot is en in de kopse gevel tegenover de schouw een roosvenster is aangebracht.

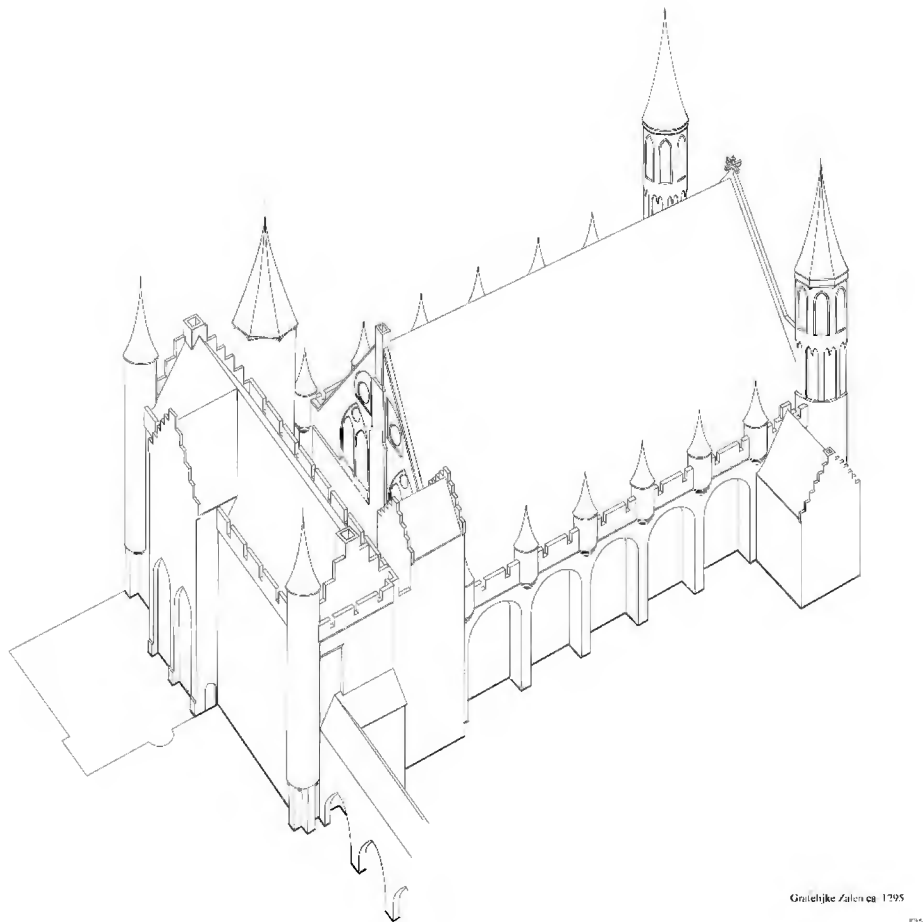

Afb. 58. De Rolzaal op de eerste verdieping van het Rolgebouw richting het zuiden. In 1295 is de zaal vergroot waarbij in de zuidgevel een roosvenster is aangebracht, analoog aan het roosvenster van de onderliggende koningszaal. Het roosvenster bevond zich op de plek van de schouwboezem van de in 1900 gereconstrueerde schouw. Deze schouw is op de plek van de oorspronkelijke schouw uit 1250 aangebracht, toen de Rolzaalverdieping onderverdeeld was en een tussenverdieping had.

6.4 1295

Afb. 59. Kelders en muurwerk uit 1230 en 1250 en de toegevoegde Grote Zaal uit 1295 van Floris V, graaf van Holland en Zeeland. Tegen de westz. jde van de kelder uit 1230 wordt een kelderruimte toegevoegd, overwejd met kruisribgewelven op zuilen van Doornikse steen.

Afb. 60. Impressie van het complex na de verbouwing van 1295 vanuit het noorden gezien.

6.4.1 Inleiding

In de hiervoor besproken literatuur wordt de Grote Zaal over het algemeen in het laatste kwart van de dertiende eeuw gedateerd en zodoende toegeschreven aan Floris V. De dateringen variëren van 1275 tot 1295, gebaseerd op verschillende argumenten. Zo wordt onder meer de constructie van de kelders onder de Zaal aangedragen en de persoon van Gerard van Leyden, die als bouwmeester dan wel als financieel verantwoordelijke voor de bouw wordt gezien. Aangezien hij in 1289 overlijdt zou de bouw daarvoor moeten hebben plaatsgevonden. Daarnaast speelt het afzien van de Schotse troon en vergelijking met Engelse architectuur een rol bij de datering. De enige vroege datering van 1250 en dus een toeschrijving aan Rooms-Koning Willem II wordt gekoppeld aan de vormgeving van de gevelarchitectuur, waarvan de profilering van de nissen doorslaggevend is.

Om tot een zo zuiver mogelijke datering te komen is een combinatie van argumenten aangewend.

In de eerste plaats zijn er de baksteenmaten ($27\frac{1}{2}/28/28\frac{1}{2} \times 13/13\frac{1}{2} \times 7$ cm en een tien lagenmaat van 85 cm) en het metselverband van Vlaams verband, die wijzen op een bouwtijd tussen 1250 en 1310. De bakstenen uit de periode 1250 hebben een groter formaat, terwijl de gebruikte baksteen in 1310 kleiner is en toen bovendien een ander metselverband, het staand verband, is toegepast. Het in 1998 uitgevoerde dendrochronologisch onderzoek van de tafelmenten in de twee westelijke torens heeft uiteindelijk een vrij betrouwbare datering geleverd van 1294 (1288+/-6).

Willem II liet bij zijn dood in 1256 een amper twee-jarige zoon na, Floris V. Tot de toentertijd volwassen leeftijd van 12 jaar, staat de jonge Floris onder voogdij, daarna regeert hij onder auspiciën van een raad van hoge edelen. Het lijkt niet aannemelijk dat Floris in deze jaren de uitbreiding van het 'paleis' van zijn vader op het Haagse Binnenhof ter hand neemt. Een gereede aanleiding vormt echter wel de zogenoemde Schotse kwestie. Via zijn betovergrootmoeder, de Schotse prinses Ada, kan Floris namelijk aanspraak maken op de Schotse troon. Wanneer deze in 1291 vacant komt, dient Floris zich als één van de dertien pretendents aan. In eerste instantie denkt Floris door zijn goede relatie met de Engelse koning Edward I een kans te maken, maar deze heeft een duidelijke voorkeur voor een andere pretendent. Floris trekt in 1292 zijn claim in en zou een afkoopsom hebben ontvangen. Dit bedrag wordt wel gezien als de aanleiding om de Grote Zaal te bouwen.

Het beste argument voor een zo nauwkeurig mogelijke datering wordt gevonden in de dendrochronologische datering van de tafelmenten in de beide westelijke torens. Deze datering levert tevens het bewijs dat de beide westelijke torens in hun geheel tot de oorspronkelijke bouw van de Grote Zaal behoren. Verschillende onderzoekers hebben namelijk geopperd dat de torens of wel later zijn toegevoegd of in oorsprong mogelijk lager zijn geweest en pas in een latere fase zijn opgehoogd.

6.4.2 Bouwgeschiedenis

De plattegrond van de Grote Zaal is grotendeels gebaseerd op de maatvoering van het complex uit 1230 qua breedte en diepte aan de oostzijde met een uitbreiding aan de westzijde. Voor de bouw is in ruime mate gesloopt vanwege de aanleg van nieuwe funderingssleuven. In de eerste plaats is het gebouw boven de oudste kelder tot op

kelderniveau afgebroken. Hetzelfde geldt voor het muurwerk van de binnentuin/hof met uitzondering van het gedeelte dat met de Haagtoren is verbonden. De gehandhaafde kelder is aan de kopse zijden ingekapseld. Aan de westzijde is een uitbreiding gemaakt met de westelijke kelder in aansluiting op de kelder uit 1230. Het muurwerk vertoont bouwsporen waaruit opgemaakt kan worden dat het is opgetrokken in verschillende stadia, zodat er sprake is van een bouwvolgorde. In de noordgevel is een vallende tand waargenomen tot een hoogte van 145 cm. Dit betreft in eerste instantie de aanleghoogte van de drie nieuwe keldergevels. Vervolgens is hierop verder gebouwd en is de schil tegen de keldergevel uit 1230 opgetrokken. Hierbij is bewust gekozen om tegen de keldermuur van 1230 een schil te plaatsen zodat consoles en gewelflijnen van de nieuwe kelder niet hoefden te worden ingehakt, maar eenvoudig in de gemetselde uitsparingen en versnijdingen konden worden geplaatst. Deze schil is vermoedelijk niet hoger opgetrokken dan de gebogen gewelflijnen.

*Afb. 61.
De westelijke
kelder uit
1295 onder de
Grote Zaal.
De kruisrib-
gewelven
worden
gedragen door
zuilen van
Doornikse
steen.*

Aan weerszijden van de westgevel zijn tegen de eerste, meest westelijke traveeën uitbouwen gerealiseerd. Bij de ontmanteling in 1900 van jongere aanbouwen is van de oorspronkelijke noordelijke uitbouw de kelder en een gedeelte van het muurwerk van de bel-etage vrijgelegd. Uit veertiende-eeuwse rekeningen wordt duidelijk dat het hier een 'bottelerye' betreft. In de kelder van deze aanbouw is een groot aantal kaarsnissen in de oost-(7) en westmuur (4) aanwezig. Naast de reeks kaarsnissen in de noordmuur (3 rechts van de schouw) is ook een schouw aangebracht. De kelder is toegankelijk vanuit de westelijke kelder onder de Grote Zaal. De hoogte van de bottelarij is onbekend. Vanuit de noordwestelijke toren is de verdieping echter toegankelijk, zodat een uitbouw van oorspronkelijk drie bouwlagen mogelijk is.³⁵ De uitbouw aan de zuidzijde is eveneens aan een keukenfunctie gerelateerd. Hier is

³⁵ *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Grote Zaal en Haagtorentje te 's Gravenhage X, 25.06.1902: 'De uitgangen der Zaal naar de beide torens zijn hersteld, waarbij een toegang van uit de noordwesttoren naar de noordelijke uitbouw gevonden werd'.*

sprake van een buffetkamer of pantry (*tritsoir* en *penterie*).³⁶ Vanuit de zaal is de bel-etage van dit gebouw toegankelijk. De ondergelegen kelder is alleen te betreden via de zuidwestelijke toren en met een toegang in de buitengevel (oostgevel). Hoewel de beide aanbouwen in het boogveld van de eerste travee zijn gebouwd, lijkt het ontbreken van vensters in het muurwerk van deze traveeën voor een oorspronkelijke opzet te spreken.

De aanbouwen zijn in de loop der tijd ingebouwd en verbouwd, waardoor zij niet meer als zodanig herkenbaar waren. In 1900 zijn ze grotendeels op grond van bouwhistorische vondsten en historische afbeeldingen gereconstrueerd.

Afb. 62. De Grote Zaal met rechts nog de oorspronkelijke aanbouw en links de al grotendeels ingebouwde aanbouw. Pentekening toegeschreven aan Roelant Roghman (circa 1670). Beeldbank HGA, inv.nr. 004019022.

De zijgevels van de zaal zijn in de loop der tijd ingebouwd geraakt door allerlei aanbouwen. Hierbij zijn de vensters geheel of gedeeltelijk dichtgezet. Op een vogelvluchtgravure uit 1616 zijn aan de zuidgevel nog enkele bovenramen van kruisvensters zichtbaar boven de lage aanbouwen.³⁷ In de rekeningen van de Grafelijkheid wordt in 1395 melding gemaakt van elf nieuwe vensters van 'Drakenveldse steen'.³⁸ Het gaat hier om nieuw aangebrachte kruisvensters in plaats van de oorspronkelijke spitsboogvensters. De boven-, tussen-, onderdorpel en middenstijl van trachiet zijn geplaatst in een lijstwerk van geprofileerde baksteen. In de zuidgevel is bij het wegbreken van de aanbouwen een restant van een dergelijk venster aangetroffen, bestaande uit het geprofileerde lijstwerk en de natuurstenen bovendorpel met een gedeelte van de middenstijl.

³⁶ Peters 1907, p. 27-28.

³⁷ Vogelvluchtkaart 's-Gravenhage, C. Bos en J.J. van Harn, 1616.

³⁸ Ising 1879, p. 11. 'Drakenfelds' is een vertaling van Drachenfels, de steengroeve waaruit het trachiet werd gewonnen.

Op grond van deze vondst zijn de vensters in beide langsgevels en de twee vensters aan weerszijden van de entree in de westgevel gereconstrueerd in zandsteen.³⁹

*Afb. 63.
Tijdens de sloep van de aanbouwen tegen de zuidgevel van de Grote Zaal tijdens de restauratie van 1896-1904, is in een van de traveeën van de gevel een kruisvenster uit 1395 in het zicht gekomen.
Beeldbank RCE, inv.nr. 413771.*

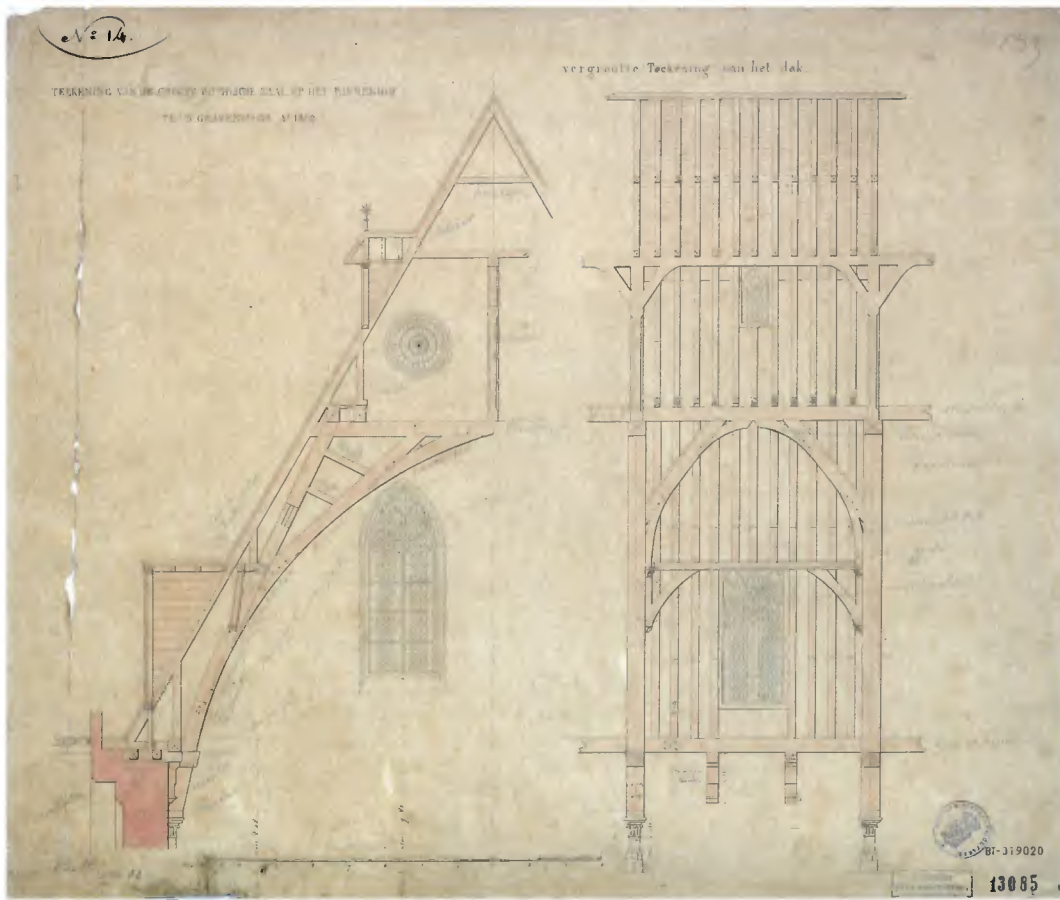
6.4.3 De kapconstructie van de Grote Zaal

De in 1295 tot stand gekomen kapconstructie van de Grote Zaal heeft een breedte van 18m en gebinten met grote kromme stijlen en samengestelde korbelen om aan het gebint een spitsboogvorm te geven. Deze gebinten, waarvan de stijlen rusten op stenen consoles op pilasters tegen de binnenzijde van de langsgevels, dragen de sporenparen met standzoonreeksen op de muurplaten en flieringen op de dekbalken van de kromstijlgebinten. In de top van de sporenparen is een dubbel haanhoutenreeks toegepast waarvan de onderste reeks ondersteund wordt door een langsgebint op nokstijlen, die eveneens zijn geplaatst op de dekbalken van de kromstijlgebinten.

Wegens vermeende bouwvalligheid is de oorspronkelijke houten kapconstructie in 1860 afgebroken en door rijksbouwmeester Rose in 1861 vervangen door een gietijzeren spitsboogconstructie met zinken dak met grote glasruiten. Deze kap bleek al na dertig jaar aan vervanging toe te zijn. Gelukkige omstandigheid is het feit dat de houten kap voor afbraak zorgvuldig is opgemeten. Hierdoor was het mogelijk om in

³⁹ Peters 1907, p. 131.

1900 een reconstructie aan te brengen van de oorspronkelijke kapconstructie. De gesneden houten consoles die in 1860 in het Rijksmuseum zijn ondergebracht, zijn eveneens teruggebracht op hun oorspronkelijke plaats.

Afb. 64. Een van de opmetingstekeningen van de kapconstructie van de Grote Zaal uit 1859. Beeldbank RCE, inv.nr. BT-019020.

6.4.4 Vormgeving van de Grote Zaal

Floris V heeft gedurende lange tijd nauwe contacten onderhouden met koning Edward I van Engeland. In eerste instantie betreft het huwelijkspolitiek. Er zijn verbintenissen besproken tussen de dochter van Floris en Edwards zoon en later, nadat de Engelse koningszoon is overleden en Floris intussen een zoon heeft gekregen wordt er een huwelijk besproken met de dochter van Edward. Deze besprekingen vinden plaats vanaf 1282. De andere belangrijke kwestie betreft de claim van Floris V op de Schotse troon, welke speelt in de jaren 1291-1292.⁴⁰ Floris ziet op het laatste moment af van zijn aanspraak en zou volgens een vroeg vijftiende-eeuwse kroniek een afkoopsom hebben ontvangen en dit bedrag hebben besteed aan de bouw van de Grote Zaal en de kapel: 'ende deden maken, overmits des gelts wille, dat hi hadden vanden rijk van Scotlant, die hoge Zael ende die Cappelle in die Hage'.⁴¹

⁴⁰ E.H.P. Cordfunke, *Een Hollands-Schots avontuur 1291-1292*, Utrecht 2005.

⁴¹ Kronijk van den clerck uten laghen landen bider Zee (1409-1417).

*Afb. 65.
De Grote Zaal uit
1295 met de in
1900
gereconstrueerde
kapconstructie,
naar opmetings-
tekeningen uit
1859. De
kapconstructie van
de Grote Zaal heeft
een overspanning
van 18m met
gebinten met grote
kromme st. jlen en
samengestelde
korbelen om aan de
gebinten een
:pitsboogvorm te
geven.*

Vanwege zijn Engelse reizen en de goede verstandhouding met koning Edward I is wel verondersteld dat Floris de Westminster Hall in Londen heeft gekend en als voorbeeld heeft gesteld voor zijn eigen Grote Zaal. De vraag is of dit werkelijk zo is: de imposante houten 'hammer-beam'-kapconstructie is namelijk eerst in 1393 aangebracht. Daarbij heeft Westminster Hall, in 1097 gebouwd onder Willem II (zoon van Willem de Veroveraar), veel grotere afmetingen en had het aanvankelijk een tweebeukige kapconstructie, in het midden ondersteund door een zuilenreeks. Men is overigens tegenwoordig van mening dat de hall mogelijk vanaf het begin is voorzien van een houten overspanning, mede omdat geen sporen van een middenondersteuning zijn gevonden.

In de dertiende eeuw komt zowel in de Nederlanden als in Engeland een ontwikkeling op gang tot het creëren van ruimte-overspannende kapconstructies. In Engeland leidt dit ondermeer tot de 'hammer-beam'-kapconstructie en in de Nederlanden tot de kapconstructie met kromstijlgebinten. Het oudste en meest imposante voorbeeld dat bewaard is gebleven, is de in 1251-1255 gebouwde grote zaal van het Bijloke-hospitaal te Gent. Deze zaal heeft een breedte van 16m en heeft gebinten met grote kromme stijlen en gebogen korbelen om aan het gebint een rondboogvorm te geven. Deze gebinten, waarvan de stijlen rusten op stenen consoles tegen de binnenzijde van de langsgevels, dragen de sporenparen waarvan de gebogen

standzonen en gewelfhouten een driepas vormen.⁴² Het tweede behouden voorbeeld is de uit 1291 stammende kapconstructie van het Janshospitaal in Brugge. Deze zaal heeft een breedte van 12,60m en heeft net als het Bijloke-hospitaal kromstijlgebinten met een rondboogvorm, maar een sporenparenreeks analoog aan de kapconstructie van de Grote Zaal te Den Haag.⁴³

Floris kan zijn ideeën voor de Grote Zaal behalve tijdens zijn reizen in Engeland eveneens in de Nederlanden hebben opgedaan. Zo is hij onder meer in 1291 op doorreis via Antwerpen in Brugge geweest, waar hij zijn schoonvader bezoekt om van daaruit door te reizen naar Engeland.⁴⁴

Het is echter meer waarschijnlijk dat Floris in Engeland zijn inspiratie heeft opgedaan. Mede door zijn afkomst als koningszoon was Floris er op uit om zijn positie in vorstelijke kringen te bevestigen. De Westminster Hall van Edward I zal in dat opzicht grote indruk hebben gemaakt. Een betere optie voor inspiratie tot het bouwen van de Grote Zaal met zijn open houten kapconstructie zijn echter mogelijk de 'halls' van de kastelen geweest, die Floris ongetwijfeld tijdens zijn Engelse reizen heeft bezocht. In het laatste kwart van de dertiende eeuw komt hier namelijk het type hall voor met een ruimte-overspannende kapconstructie. Het meest sprekende voorbeeld is de hall van Peshurst castle met een kapconstructie die vergelijkbaar is met de Grote Zaal. Deze hall dateert weliswaar uit het begin van de veertiende eeuw maar wordt gezien als het type dat aan het einde van de dertiende eeuw wordt geïntroduceerd.⁴⁵

6.4.5 Dendrochronologisch onderzoek westelijke torens

In 1998 zijn de twee eikenhouten tafelmenten van de westtorens van de Grote Zaal dendrochronologisch onderzocht om de kapdatum van het hout te bepalen en daarmee de bouwdatum van de torens. Voor de datering zijn in beide torens houtmonsters genomen uit de muurstijlen en korbelen van de tafelmenten. Dit onderzoek heeft twee specifieke dateringen opgeleverd, een laat dertiende-eeuwse en een laat zeventiende-eeuwse datering. De gedateerde houtmonsters van de muurstijlen hebben bij de noordwestelijke toren als jongste datering 1288 +/-6 jaar, en bij de zuidwestelijke toren 1289 +/- 6 jaar.⁴⁶ Opvallend is de datering van de

⁴² K. Atzbach, *Gotische Gewölbe aus Holz in Utrecht, Gent und Brugge*, Berlijn 2007, p. 103.

⁴³ Janse 1989, p. 92.

⁴⁴ E.H.P. Cordfuncke, 'Floris V en de Schotse troon', in: D.E.H. de Boer, e.a. (red.), *Holland in Wording, De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p. 58.

⁴⁵ H. Janse 1989, p. 89: Janse noemt als Engels voorbeeld van een kromstijlgebint Sutton Courtenay Abbey; Anthony Emery, *Greater medieval houses of England and Wales*, Volume III, Cambridge 2006, p. 386-394: Peshurst; Voorbeelden van dertiende-eeuwse kapconstructies van halls: Emery 2006, Volume II, p. 574-576: Stokesay, 1285; *Malcolm Hislop, Approaches to Castle Design and Construction in the Middle Ages*, Barnsley 2016, p. 45-46: Ludlow castle, eind dertiende eeuw.

⁴⁶ De twee jongste dateringen van de tafelmenten in beide torens worden gestaafd door de overige dateringen van het muurstijlhout, die alle uit de late dertiende eeuw dateren: 1276 of later en na 1278 +/- 6 jaar in de noordwestelijke toren en 1288 +/- 6 jaar (2x) en na 1285 +/- 6 jaar in de zuidwestelijke toren. RING, rapportage daterend onderzoek in: Röell 1999 p. 172-173.

korbelen in beide torens: 1693 +/- 6 jaar en 1696 +/- 6 jaar.⁴⁷ Deze jonge dateringen van het korbeelhout hebben geleid tot de aanname dat er vermoedelijk sprake is van hergebruikt hout en dat de muurstijlen mogelijk hergebruikte sporen zijn van de monumentale kapconstructie van de Grote Zaal.⁴⁸ Een contradictie vormen echter de gedocumenteerde telmerken, die getrokken merken betreffen die al aan het eind van de dertiende eeuw voorkomen tot de overgang naar gehakte telmerken in de zestiende eeuw.⁴⁹

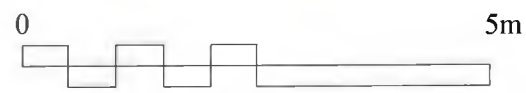
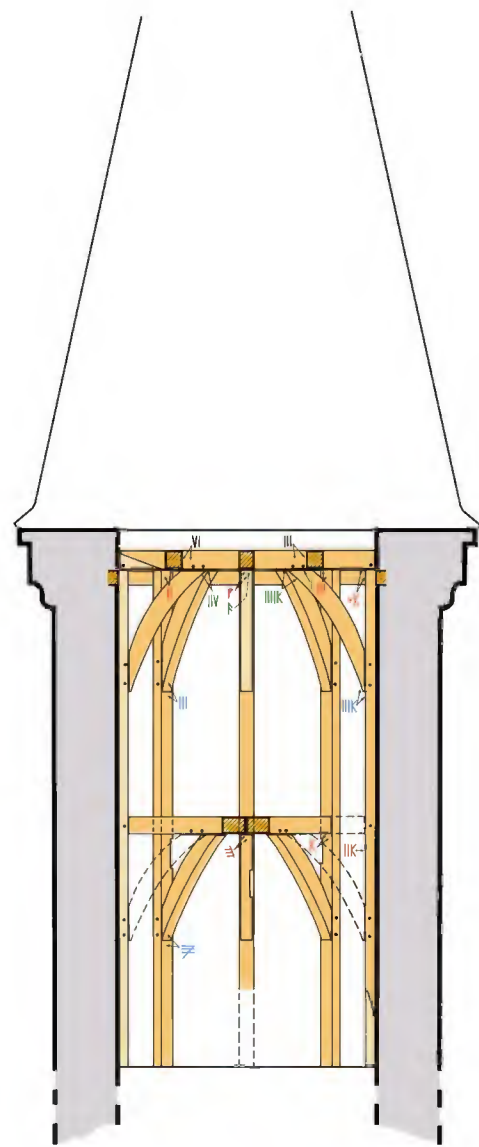
Afb. 66. Bovenste horizontaal raamwerk van het tafelment in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. Op de balken zijn getrokken telmerken herkenbaar. Het in eikenhout uitgevoerde tafelment is in 1295 tot stand gekomen en droeg oorspronkelijk de torenspits.

Afb. 67 en 68 op de volgende pagina: Links de doorsnede van de bovenste geleding van de noordwestelijke toren van de Grote Zaal met de doorsnede van het tafelment. Rechts de plattegronden van de bovenste geleding van de zuidwestelijke en noordwestelijke toren van de Grote Zaal met het bovenste en onderste horizontale raamwerk van het tafelment. In kleur de verschillende telmerkreeksen en houtsoorten.

⁴⁷ Deze dateringen worden 'gestaafd' door een de datering van een derde korbeel in de zuidwestelijke toren: 1746 +/- 6 jaar. RING, rapportage daterend onderzoek in: Röell 1999, p. 172-173.

⁴⁸ De Vries 2000, p. 77.

⁴⁹ Janse 1989, p. 35 en 46-54 en Röell 1999, p. 145-150.

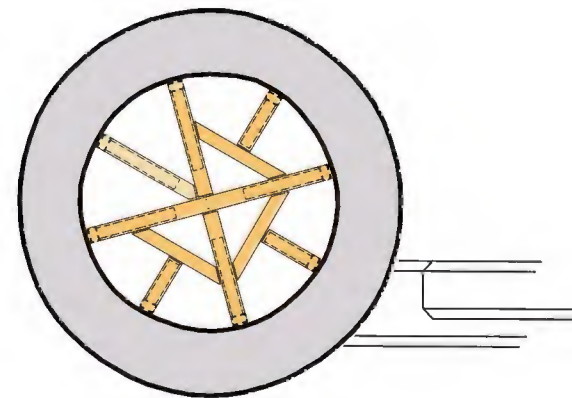
Doorsnede A-A

Bovenste geleding noordwestelijke toren Grote Zaal

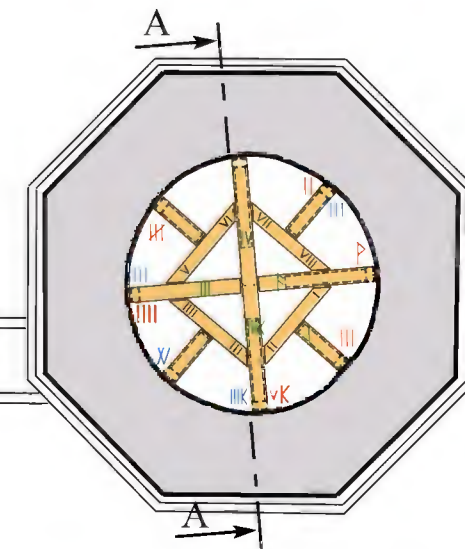
- ∨K Getrokken telmerk op bovenzijde stijl en horizontale balk
- IIIK Getrokken telmerk op stijl en onderzijde korbeel
- IIK Getrokken telmerk op horizontale balk en bovenzijde korbeel
- VI Getrokken telmerk op zijkant horizontale balk en schoor

Muurwerk Eiken Grenen

H.H.©

Bovenste tafelment
zuidwestelijke toren

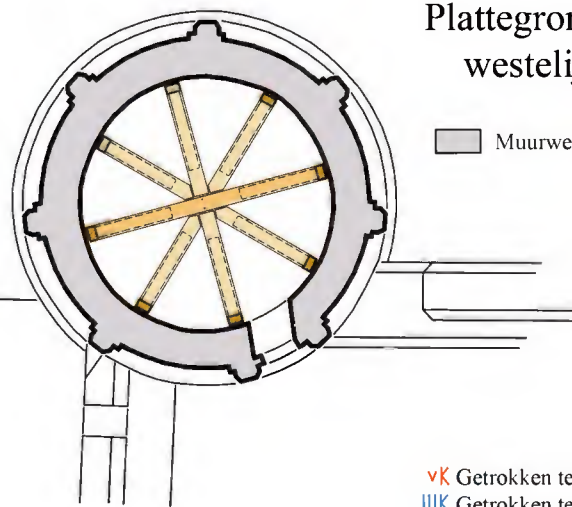

Bovenste tafelment
noordwestelijke toren

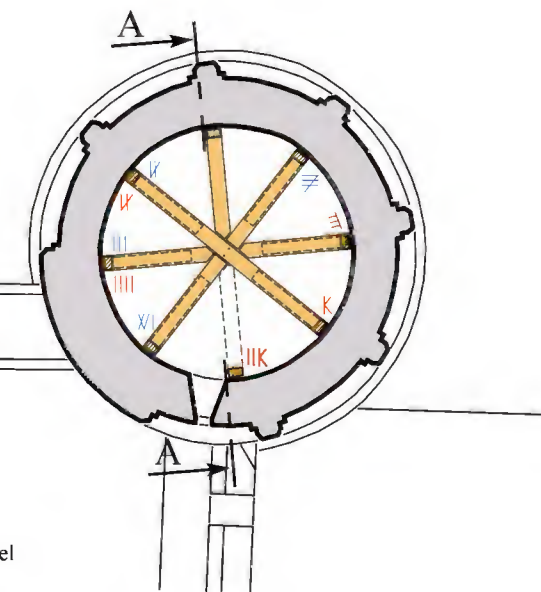

Plattegronden bovenste geleding
westelijke torens Grote Zaal

Muurwerk Eiken Grenen

Onderste tafelment
zuidwestelijke toren

Onderste tafelment
noordwestelijke toren

- ∨K Getrokken telmerk op bovenzijde stijl en horizontale balk
- IIIK Getrokken telmerk op stijl en onderzijde korbeel
- IIK Getrokken telmerk op horizontale balk en bovenzijde korbeel
- VI Getrokken telmerk op zijkant horizontale balk en schoor

H.H.©

In het recente bouwhistorisch onderzoek zijn de tafelmenten van beide westtorens van de Grote Zaal onderzocht. Deze tafelmenten vormen een soort ankerconstructie (houten raamwerk) in de top van de torens en droegen de oorspronkelijke torenspitsen.⁵⁰ Beide tafelmenten staan op een balklaagconstructie en hebben een hoogte van circa 5,50 m en een diameter van circa 2,70 m.⁵¹ Het horizontale raamwerk in de top wordt gedragen door acht muurstijlen met korbelen. De balken van dit raamwerk zijn opgelegd in het muurwerk en zijn deels ingekeept in een rondlopende muurplaat, die in het metselwerk van de ronde torengewel is opgenomen. De muurstijlen van het tafelment zijn halverwege gefixeerd door een tweede horizontaal raamwerk met korbelen. Dit raamwerk is tussen de doorlopende muurstijlen aangebracht en is verschillend in uitvoering met het raamwerk op de top. Bij het onderste raamwerk komen de balken in een 'knoop' samen terwijl in het bovenste raamwerk vier van de acht balken aansluiten op schoren. Van het tafelment van de noordwestelijke toren zijn de telmerken gedocumenteerd, van de zuidelijke toren was dit vanwege de slechte bereikbaarheid niet mogelijk.

Bij het tafelment in de noordwestelijke toren is er sprake van twee telmerkreeksen. Op het houtwerk is een reeks van getrokken telmerken op de muurstijlen en bijbehorende korbelen en balken aangebracht. Een tweede, doorlopende reeks van getrokken merken is alleen op de horizontale balken van het bovenste raamwerk aanwezig. Opvallend is dat de doorlopende muurstijlen bij het onderste horizontale raamwerk nogmaals zijn gemerkt met een iets afwijkende reeks. Deze zijn ook op bijbehorende korbelen en balken van het raamwerk aangebracht. Het houtwerk voor het onderste en bovenste raamwerk kan op deze manier worden onderscheiden. Zo is een stijl met bijbehorende balk van het bovenste raamwerk gemerkt met vK en bij het onderste raamwerk is deze gemerkt met een IIK. Het tweede voorbeeld: boven met III en onder met een K. Er is dus niet sprake van een doorlopende telreeks of telmerken met richtingsmerken, maar van het merken van 'korbeelstellen' met als bijzonderheid een onderscheid tussen boven en onder zoals bij kaspanten of sporenparen met een onderscheid tussen links en rechts. Kenmerkend is dat bij de korbelen en bijbehorende balk en stijl eveneens afwijkende telmerken voorkomen om onder- en bovenkant van het korbeel te kunnen onderscheiden. De korbelen zijn namelijk ook aan de onderzijde gepend en getoogd in plaats van gespijkerd. Op de stijl met het merk vK is op de onderzijde van het korbeel en stijl het merk IIIK aangebracht en op de bovenzijde van het korbeel en balk van het horizontale raamwerk het merk IIIIK. Bij het onderste raamwerk komt eveneens een afwijkende telmerkreeks voor bij de onderzijde van de korbelen. Of de bovenzijde van de korbelen hier ook een afwijkende telmerkenreeks hebben gehad, kon helaas niet worden vastgesteld.

De tweede reeks is toegepast op de schoren van het horizontale raamwerk in de top en is gemerkt van 1 t/m 8; I t/m VIII. Deze merken dienen om de schoren correct te laten aansluiten op de doorlopende balken van het raamwerk. Op deze doorlopende balken zijn overigens de bijpassende merken van de schoren aangebracht,

⁵⁰ Haslinghuis, Janse 1999, p. 450. De huidige torenspitsen zijn van 1879, Röell 1999, p. 129.

⁵¹ De hoogtemaat van de tafelmenten is gelijk aan de hoogte van de met blindnissen gelede gewel van de bovenste torengeliding.

bijvoorbeeld merk IIII op de schoor en IIII op de doorlopende balk. Aan de andere zijde van deze doorlopende balk het merk V en op de aansluitende schoor V, etc. Vanwege de afwijkende constructie van het onderste raamwerk was deze extra telmerkenreeks niet nodig omdat hier de schoren achterwege zijn gebleven.

Afb. 69. Detail van het eikenhouten tafelmantel in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. Op de bovenzijde van het korbeel en de onderzijde van de balk van het bovenste horizontale raamwerk is het getrokken telmerk IIIIK aangebracht.

Het tafelmantel van de zuidwestelijke toren is slecht bereikbaar waardoor het niet mogelijk bleek de telmerken in kaart te brengen zodat hier wordt teruggegrepen op de waarneming die is uitgevoerd tijdens het dendrochronologisch onderzoek van 1998.⁵² Bij dit eveneens in eikenhout uitgevoerde tafelmantel is veel oorspronkelijk hout vervangen door grenenhout, zodat hier niet kon worden vastgesteld of er ook sprake is van het merken van 'korbeelstellen' en dat verschillende telmerkenreeksen ter onderscheiding van boven en onder zijn toegepast.

De wijze van merken van een tafelmantel waarbij een aparte telmerkreeks voorkomt voor zowel het verticale als het horizontale raamhout, is gebruikelijk. Bijzonder is dat er bij de twee tafelmantelen in de westelijke torens sprake is van het merken van 'korbeelstellen' in plaats van een telmerkreeks met richtingsmerken. Ongebruikelijk is dat er aparte merken zijn toegepast ter onderscheiding van het bovenste en onderste horizontale raamhout. Tevens is het uitzonderlijk dat bij de korbelen aparte telmerken ter onderscheiding van boven en onder zijn aangebracht. De reden hiervoor is dat de korbelen aan de boven- en onderzijde zijn gepend en getoogd. Deze combinatie van onder en boven pennen en togen en het extra merken van korbelen is uniek en getuigt van een hoge ouderdom. Bij jongere constructies zijn korbelen veelal aan de onderzijde gespijkerd en is een extra merkenreeks niet nodig. Op het hout zijn ook enkele vlotgaten aangetroffen en één vlot- of eigendomsmerk, wat wijst op geïmporteerd hout.

⁵² Röell 1999, p. 149.

*Afb. 70.
Zijkant van een van de
eikenhouten stijlen van het
tafelment van de
noordwestelijke toren van
de Grote Zaal. De rode
pijlen markeren de vier
inkepingen van het
getrokken vlot- of
eigendomsmerk.
Het korbeel is in grenenhou
vernieuwd.*

Vervolgens is gekeken naar de gebruikelijke kenmerken die duiden op hergebruikt hout, zoals functieloze pen- en toognagelgaten, pengaten die te groot zijn of zijn gewijzigd voor aansluiting met nieuwe vaak kleinere pennen en ‘verweesd’ ogende telmerken zonder enige relatie met de huidige constructie. Opvallend genoeg zijn bij twee stijlen en een korbeel een inkeping van een halfhouts verbinding met toognagelgat aangetroffen. Een dergelijke houtverbinding is gebruikelijk bij vakwerkbouw en bij kapconstructies.⁵³

Onduidelijk is echter wanneer het hout is hergebruikt. Uit het gebruik van het type telmerk (getrokken), de wijze van merken zoals verschillende type merken ter onderscheid van onder en boven, in het bijzonder ook bij de korbelen en bovendien het gemis van aanduidingen voor hergebruik, kan namelijk worden geconcludeerd dat de tafelmenten uit de bouwtijd stammen. Daarnaast bevestigen de jongste dertiende-eeuwse dendrochronologische dateringen van 1288 +/- 6 jaar en 1289 +/- 6 jaar en de thermoluminescentie datering van de baksteenmonsters van de Grote Zaal: 1352 +/- 65 jaar dat de torens gelijktijdig met de Zaal zijn gebouwd.⁵⁴

⁵³ Vanwege de twee zeventiende-eeuwse en één achttiende-eeuwse dendrochronologische datering van korbelen is gesuggereerd dat het dertiende-eeuws gedateerde hout mogelijk hergebruikt is en afkomstig is van de kapconstructie van de Grote Zaal. De Vries 2000, p. 77. Deze aanname kan echter worden weerlegd doordat in de oorspronkelijke en in 1859 secuur gedocumenteerde kapconstructie van de Grote Zaal geen halfhoutse verbindingen voorkomen.

⁵⁴ De Vries 2000, p. 77.

Vermoedelijk is er slechts gedeeltelijk sprake van hergebruikt hout omdat er bij sommige stijlen sprake is van een vroege datering namelijk: 1276 of later en na 1278 +/- 6 jaar. Zou hier mogelijk hout van een tijdelijke in vakwerk uitgevoerde opstal zijn hergebruikt?

Vanwege de toegepaste telmerken roept de datering van de korbelen in beide torens van 1693 +/- 6 jaar, 1696 +/- 6 jaar en een uitschieter naar 1746 +/- 6 jaar, vragen op. Zo zijn alleen van korbelen met getrokken telmerken houtmonsters genomen voor een dendrochronologische datering. Zou er sprake zijn van een datering van onderhoudswerkzaamheden? Zo is een klok met het jaartal 1698 toegevoegd in de noordwestelijke toren en mogelijk zijn op dat moment de korbelen uitgenomen en deels vervangen.⁵⁵ Sommige korbelen zijn namelijk aan de onderzijde gefixeerd door het slaan van gesmede spijkers naast de pen- en gatverbinding.

De toepassing van getrokken merken, waarbij feitelijk de historische dertiende-eeuwse merken zouden zijn gevolgd en de datering met de uitschieter naar 1746 +/- 6 jaar, roept vragen op over een correcte datering en de keuze voor de vergelijkingscurven waaraan de datering is opgehangen.⁵⁶ Ook op andere bouwhistorische gronden, zoals de gebruikte houtsoort (grof eiken in plaats van het in de zeventiende eeuw gebruikelijke in molens gezaagde grenen) en de wijze van constructie van het tafelment in beide weststorens, kan worden gesteld dat hier geen sprake kan zijn van een zeventiende-eeuwse constructie met hergebruik van oud hout en nieuw eiken. Een vergelijkbaar voorbeeld van een zeventiende-eeuws tafelment vormt het in 1900 herplaatste tafelment in de zuidoostelijke traptoren van het Rolgebouw. Deze is namelijk afkomstig van de in de zeventiende eeuw geheel vernieuwde voorganger van deze van oorsprong middeleeuwse traptoren. Dit tafelment bestaat uit een horizontaal raamwerk van gezaagd grenen.

*afb. 71.
Zeventiende-eeuws
tafelment in de
zuidoostelijke
traptoren van het
Rolgebouw. Het
tafelment is tijdens
de restauratie van
1900 herplaatst.*

⁵⁵ Röell 1999, p. 157.

⁵⁶ Röell 1999, p. 156. Voortschrijdend inzicht heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat bij het dateren van korbeelhout enige terughoudendheid in acht dient te worden genomen vanwege het grillige groeipatroon van het hout.

6.4.6 Dispositie westelijke torens

Een ander argument waardoor is gesuggereerd dat de torens niet gelijktijdig met de Grote Zaal zouden zijn gebouwd, betreft de niet symmetrische positie en het verschil in maatvoering. De grotere diameter van de noordwestelijke toren roept vragen op. Te verwachten is dat de belangrijke westgevel van de Grote Zaal, de zogenoemde *Schauseite*, een evenwichtig geheel vormt.

Wat betreft de grootte van de weststorens blijkt dat de interne diameter bij beide torens gelijk is (circa 2,70 m) en dat de grotere diameter van de gevellijn van de noordwestelijke toren wordt veroorzaakt door zwaarder muurwerk. Dit hangt samen met het feit dat deze toren zowel de functie van klokkentoren als traptoren heeft. De oplegging van de stenen treden van de spiltrap in het muurwerk duidt tevens op zwaarder muurwerk wat in deze toren aanwezig is.⁵⁷ De spiltrap rijkt tot het niveau van het tafelment en ontsluit onder meer de galerij/gang in de dikte van de westgevel van de Grote Zaal, die toegang geeft tot de verdieping van de zuidwestelijke toren. Deze toren geeft namelijk alleen toegang tot de kelder en de bel-etage van de zuidelijke aanbouw en de Grote Zaal.

Mogelijk is de positie van de noordwestelijke toren ingegeven door de functie van klokkentoren. Hiervoor is niet alleen een zwaardere fundering en zwaarder muurwerk noodzakelijk, maar dient de toren ook verder van de hoek van het gebouw te worden geplaatst in verband met de trillingen die worden veroorzaakt door het luiden van de klok. De spiltrap in deze toren geeft toegang tot een groot aantal ruimten. Behalve de kelder onder de noordelijke aanbouw die alleen toegankelijk is vanuit de voorste (westelijke) kelder onder de Grote Zaal, geeft trap toegang tot de grote kelder onder de Grote Zaal, vervolgens de Grote Zaal, het vertrek op de verdieping van de noordelijke aanbouw en naar de gang in de westgevel die leidt naar de zuidweststoren om uiteindelijk op het niveau van het tafelment te komen. Vreemd genoeg bestaat de toegang tot de weergang op de noordelijke zijgevel van de zaal uit een luik dat niet bereikbaar is vanaf de trap.

De vraag is of de symmetrie van de westgevel wel zo belangrijk is. Behalve het verschil in maatvoering en positie van de torens zijn ook de als oorspronkelijk bestempelde aanbouwen oorspronkelijk verschillend in hoogte geweest.

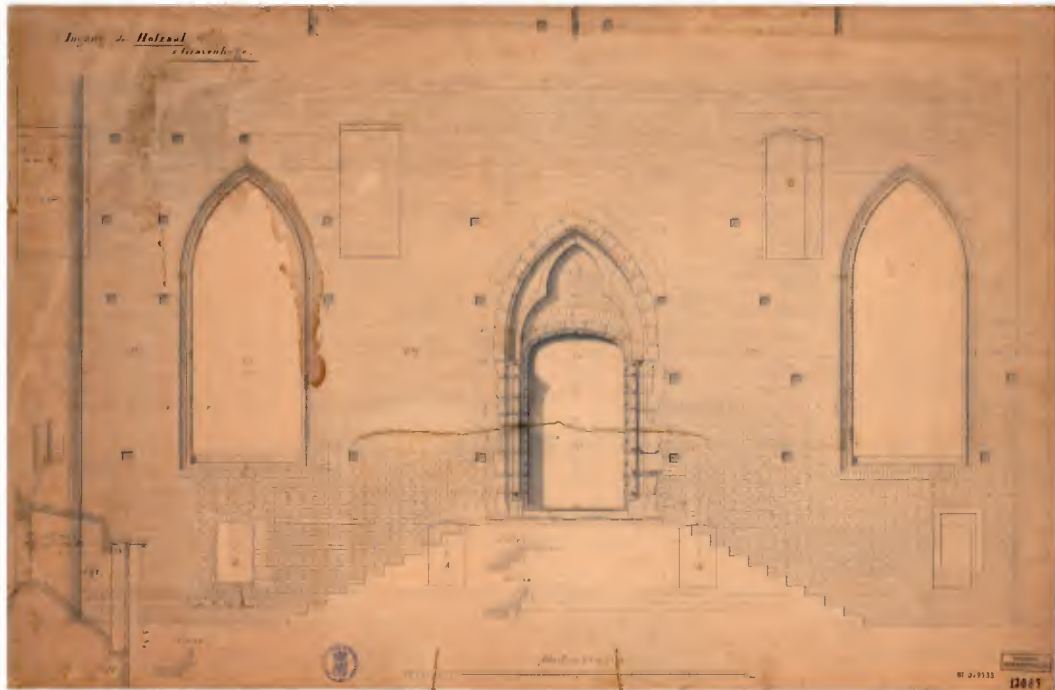
6.4.7 Westgevel

De westgevel van de Grote Zaal is door zijn ligging aan een grote open ruimte, een binnenhof, het meest imponerende onderdeel van het gebouw. Geflankeerd door torens en voorzien van een nissenarchitectuur vormt het een ware *Schauseite*. In de loop der tijd is er van deze *Schauseite* echter weinig in het zicht gebleven. Wat vermoedelijk is begonnen met een tochtportaal/overdekte entree is uitgegroeid tot een lappendeken van verschillende aanbouwen. Ook de beide langsgewels van de zaal

⁵⁷ Tijdens de restauratie van 1900 is vastgesteld dat de oorspronkelijke spiltrap natuurstenen treden bezat die waren opgelegd in het metselwerk van de torengewel. *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Groetelike Zalen. Grootte Zaal en Haagtorens te 's Gravenhage X, 25.06.1902*: 'Tevens werd de trap in de noordweststoren, welke zeer bouwvallig was en een ander beloop had dan de oorspronkelijke, vernieuwd en weder op de oude plaats gelegd, door de in de muren nog aanwezige overblijfselen kenbaar'.

worden volgebouwd, zodat op een gegeven moment zelfs de westelijke torens gedeeltelijk worden ingebouwd (zie afb. 62, pagina 67).

Aan het einde van de achttiende eeuw komt men uiteindelijk tot het besef dat de aanbouwen van de voorgevel 'tot voorkoming van brand en meerder cieraad van het Binnenhof' beter gesloopt kunnen worden.⁵⁸ Onder Lodewijk Napoleon zijn de laatste aanbouwen tegen de westgevel verwijderd en komt de gevel, gehavend en wel, weer in het zicht. In hoeverre de gevel op dat moment is gerestaureerd, is onbekend. In 1814 vindt in ieder geval een renovatie van het interieur van de zaal plaats onder leiding van de bouwkundige voor de landsgebouwen A. Noordendorp. In de langshevels worden gestuukte spitsboognissen aangebracht in neogotische vormgeving. Vermoedelijk zijn tegelijkertijd de spitsboogvensters in de westgevel aan weerszijden van de entree gereconstrueerd. Een ongedateerde tekening van het onderste gedeelte van de westgevel toont aan dat de vensters zijn ingebroken, getuige het kleinere formaat baksteen.

Afb. 72. Documentatietekening van de entreepartij van de westgevel van de Grote Zaal uit circa 1875. Weergegeven is de in Doornikse steen uitgevoerde entree uit 1295, die wordt geflankeerd door spitsboogvensters. De geprofileerde dagkanten van deze vensters zijn in een kleinere maat baksteen uitgevoerd dan het originele in Vlaams verband uitgevoerde baksteenwerk. Beeldbank RCE, inv.nr. BT-019133.

Deze vensters zijn voorzien van een neogotische tracering in hout (mogelijk bekleed met lood). Eenzelfde vensterinvulling is aanwezig geweest in de vensters van de achtergevel. Het roosvenster heeft eveneens een nieuwe tracering en beglazing gekregen. De entree lijkt oorspronkelijk en is blijkbaar gehandhaafd gedurende de lange tijd van de aanbouwen. De oorspronkelijke overwelling van de vensternissen in het interieur die herkenbaar zijn op foto's van werkzaamheden in 1900, geeft aan dat in de voorgevel oorspronkelijk vensters aanwezig zijn geweest. In het oorspronkelijke

⁵⁸ Ising 1879, p. 7.

gevelbeeld zullen spitsboogvensters zijn toegepast gezien de indeling van de topgevel. Mogelijk zijn deze vensters gewijzigd aan het eind van de veertiende eeuw wanneer in de zijgevels kruiskozijnen worden aangebracht.

Afb. 73 en 74. Links de westgevel van de Grote Zaal uit 1860 en rechts uit 1865. Op de linker foto is de in 1814 aangebrachte tracering van met lood bekleed hout in de twee spitsboogvensters en het roosvenster zichtbaar. De topgevel vertoont de oorspronkelijke steile topgevel, die aansluit op de originele kapconstructie. Alleen de schouderstukken zijn opgehoogd. Rechts de topgevel na vervanging van de houten kapconstructie uit 1295 door een gietijzeren constructie door rijksbouwmeester Rose in 1861. Omdat deze nieuwe kapconstructie een andere dakhelling heeft is de topgevel daarop aangepast door het aanbrengen van nieuw metselwerk in een vliegende baksteen, dat vrij grof is ingetand in het originele middeleeuwse metselwerk. Beeldbank HGA inv.nr. 626145.1 en HGA inv.nr. 001009857.

De vervanging van de originele kapconstructie door een gietijzeren constructie met zinken dak in 1861 door rijksbouwmeester Rose heeft ingrijpende gevolgen voor de westgevel. Foto's die dateren van voor de kapwijziging tonen een grotendeels gaaf bewaarde topgevel waaraan slechts de natuurstenen lijst met hogels ontbreekt. De gevel sluit in dit geval nauw aan op het leidak. Bij de vernieuwing van de kap is het muurwerk van de zijgevels ongeveer 5m omhoog gebracht (van 11 tot circa 16m) waardoor de daklijn is gewijzigd.⁵⁹ Als gevolg van de minder steile dakhelling moet het muurwerk van de voorgevel (en achtergevel) worden aangepast aan de nieuwe daklijn. Het nieuwe metselwerk is vrij grof in het bestaande muurwerk ingetand. Naar de onderzijde van de topgevel neemt het nieuwe metselwerk in breedte toe, zodat de schouderstukken naar de torens aanzienlijk worden verhoogd en versmald. Bij de zuidwestelijke toren is de breedte van het schouderstuk vrijwel nihil. De westgevel geeft na deze majeure ingreep een gehavend beeld, dat blijkens de foto's tot de restauratie van de gevel in 1877-1880 blijft bestaan.

⁵⁹ Ising 1879, p. 2, 4. Ising meldt dat de ophoging van 11 tot circa 13m (verhoging van 1,85m) betrof. De foto's uit 1902 tonen echter een aanzienlijk hoger muurwerk.

Afb. 75. Tekening restauratievoorstel westgevel Grote Zaal uit 1877. De torens krijgen een nieuwe bekroning en de entree een voorportaal met bordestrap. Het roosvenster en de twee spitsboogvensters worden voorzien van natuurstenen traceringen evenals de spitsboognissen links en rechts van het roosvenster. Beeldbank RCE, inv.nr. BT-024218.

Een tekening uit 1877 geeft de geplande herstelwerkzaamheden in grote lijnen weer. Het betreft een nieuw voorportaal met bordestrap, nieuwe traceringen in de spitsboogvensters aan weerszijden van de entree, het aanbrengen van traceringen in de spitsboognissen aan weerszijden van het roosvenster, dat eveneens wordt voorzien van een nieuwe tracering. De topgevel en schouderstukken krijgen de huidige natuurstenen lijst met hogels. Op de torens worden nieuwe spitsen aangebracht.

Aan de hand van foto's is het verloop van de restauratie van de westgevel te volgen. In eerste instantie wordt de topgevel aangepakt. Opmerkelijk hierbij is dat de in 1861 aangepaste daklijn grotendeels wordt gehandhaafd.

Afb. 76. De westgevel van de Grote Zaal gedurende de aflopende restauratiewerkzaamheden in 1880. De gerestaureerde 'middeleeuwse' geveltop volgt de daklijn van de gietijzeren kapconstructie uit 1861. Hierdoor heeft de topgevel een groter bouwvolume gekregen en heeft de gevel een flauwere helling als de oorspronkelijke middeleeuwse topgevel. Beeldbank HGA, inv.nr. 001009826.

Getracht wordt het middeleeuwse beeld te verbeteren door het metselwerk uit 1861 te vervangen door bakstenen van middeleeuws formaat en de topgevel af te werken met de huidige natuurstenen lijst met hogels en een dubbele kruisbloem als bekroning. De vijf ronde nissen in de top worden voorzien van vier- en driepassen met glas-in-lood. In de spitsboognissen worden zoals op de tekening aangegeven natuurstenen traceringen aangebracht, die hier echter nooit zijn geweest. Ook het roosvenster krijgt de huidige natuurstenen tracering.

Vervolgens wordt het benedendeel van de gevel voorzien van nieuwe traceringen in de spitsboogvensters en wordt de originele natuurstenen entree-omlijsting van Doornikse steen geheel vernieuwd en voorzien van een portaal met trap, voor de entree.

Tenslotte worden de torens gerestaureerd en worden nieuwe spitsen aangebracht. De noordwesttoren behoudt daarbij de achthoekige opbouw, terwijl de zuidwesttoren een ronde spits krijgt. Vermoedelijk zijn de torens in de zestiende eeuw van nieuwe torenbekroningen voorzien op een eveneens nieuwe, achthoekige opbouw op kraagstenen.⁶⁰ Het is onduidelijk waarom voor verschillende dakvormen is gekozen.

⁶⁰ Ising 1879, p. 8: 1534.

De trap in de noordwestelijke toren is geheel vernieuwd en volgens de sporen van oplegging in het muurwerk aangebracht op de oorspronkelijke plaats.

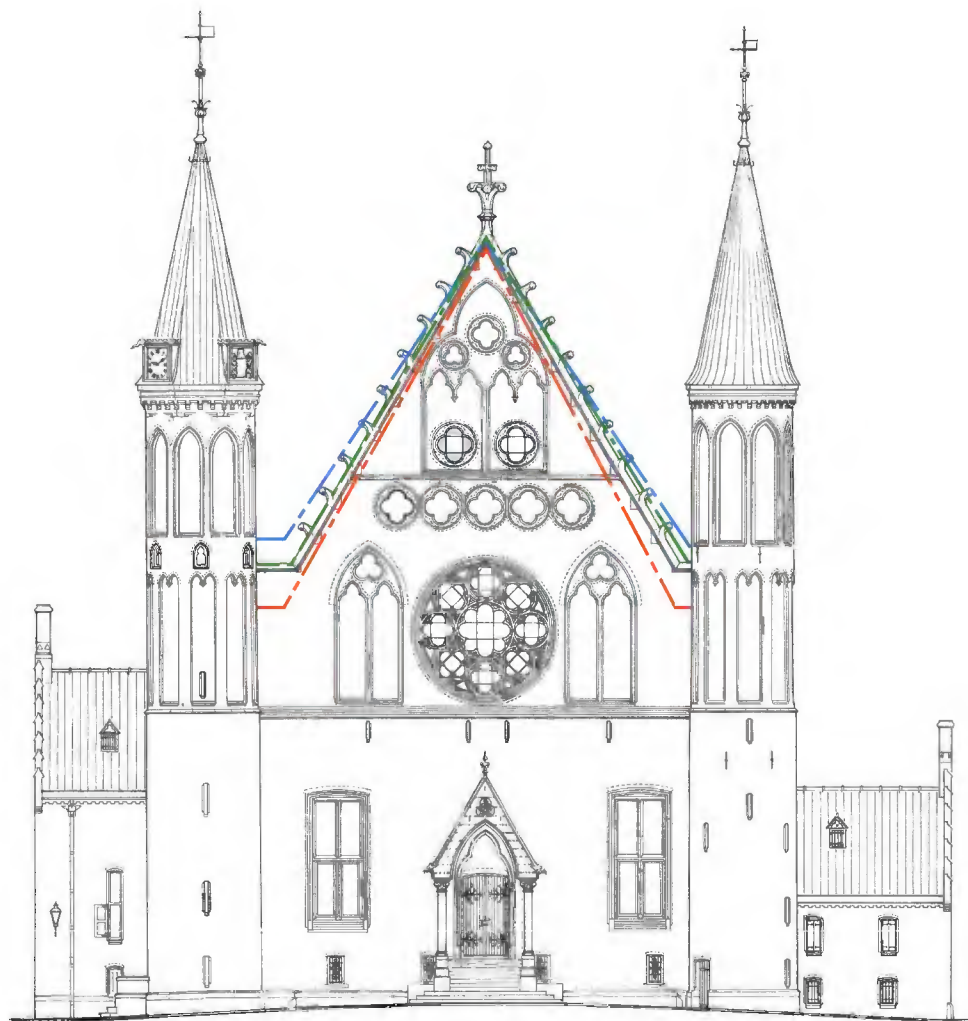
Na de voltooiing van de restauratie van de westgevel duurt het nog twintig jaar voordat het gehele complex van de Grafelijke Zalen wordt gerestaureerd. De reconstructie van de oorspronkelijke kap, die dankzij de opmeting uit 1859 kan worden uitgevoerd, heeft overigens wel gevolgen voor de in 1880 gerestaureerde westgevel, die men liet aansluiten op de nieuwe, minder steile dakhelling uit 1861. In 1900 wordt gekozen voor een cosmetische aanpak. Er vindt een geringe correctie plaats van de daklijst door deze te laten stroken met de steile dakhelling van de gereconstrueerde middeleeuwse kapconstructie. Zo wordt de rechter daklijst (zuidzijde) gewijzigd door aan de bovenzijde de topgevellijn iets naar buiten te brengen, zodat het bestaande schouderstuk gehandhaafd kan blijven. Aan de linker zijde wordt daarentegen de topgevellijn aan de onderzijde iets naar binnen geschoven zodat een 'volwaardig' schouderstuk ontstaat, als pendant van het rechter schouderstuk.⁶¹ Al met al is de huidige topgevel forser uitgevoerd dan de oorspronkelijke middeleeuwse gevel, waarbij geveltop en daklijn dichter op elkaar liggen en oorspronkelijk geen schouderstukken zijn toegepast.

De natuurstenen tratering in de spitsboognissen aan weerszijden van het roosvenster worden vervangen door bakstenen exemplaren en versoberd: een tweedeling in plaats van een driedeling. Opmerkelijk is de wijziging van de vormgeving van de vensters aan weerszijden van de entree. De vrijlegging van de zijgevels van de zaal tonen sporen van veertiende-eeuwse kruisvensters.⁶² De adviescommissie meent op grond van de segmentbogen van de vensternissen aan de binnenkant van de voorgevel, dat hier 'oorspronkelijk' ook kruisvensters zijn geweest en worden als zodanig gereconstrueerd. De aanwezige spitsboogvensters ziet de commissie als een latere wijziging en worden daarom verwijderd.⁶³

⁶¹ *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Werkzaamheden aan de verschillende gebouwen XII, Juli 1904*: 'De Hofzaal werd uitwendig voltooid door de herstelling van de voorgevel, waar in de top veel los metselwerk, stammende uit een vroegere restauratie (1880), moest vervangen worden'.

⁶² Ising 1879, p. 10: 'In 1395 werden er in de Zaal elf nieuwe vensters van Drakenfeldsen steen gemaakt'.

⁶³ Peters 1907, p. 129; *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Grootte Zaal en Haagtoren, te 's Gravenhage X, 25.06.1902*: 'Bij het verwijderen van dit aangeplakte metselwerk [tegen de voorgevel] kwamen de bogen tevoorschijn der vensters in de voorgevel, waaruit bleek dat die vensters oorspronkelijk geen spitsboogvorm bezaten, maar overeenkomen met die in de beide zijgevels'.

Westgevel Grote Zaal

0 10m

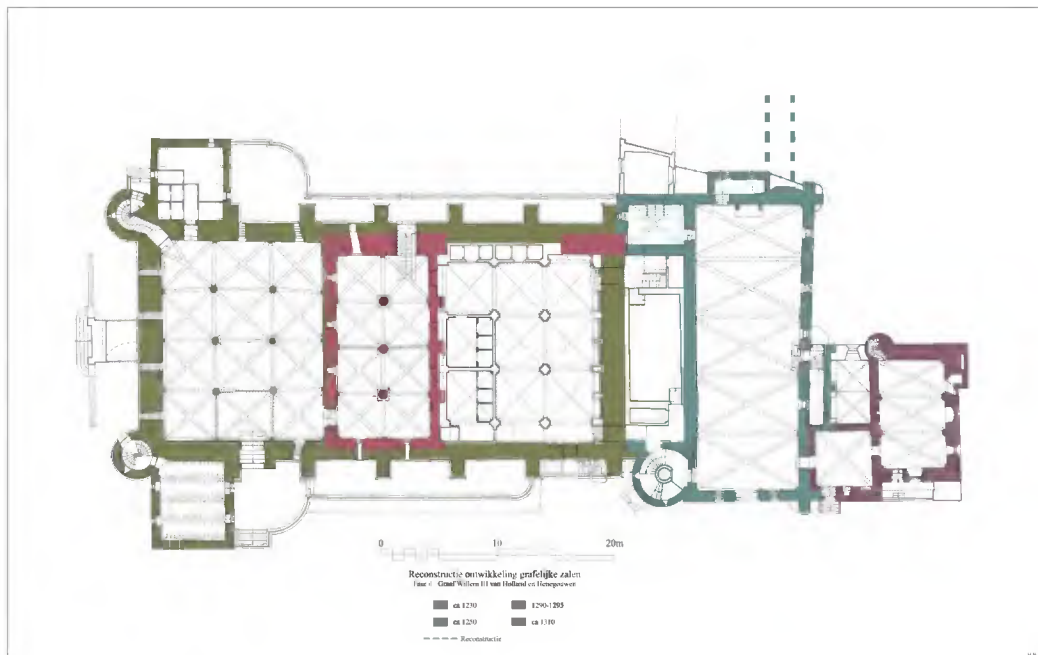
- - - - - Topgevel 1295
 - - - - - Topgevel 1861
 - - - - - Topgevel 1880

Afb. 77. Westgevel van de Grote Zaal. Met streepstippellijnen zijn de drie verschillende gevellijnen aangeven die voorafgaan aan de huidige in 1900 tot stand gekomen topgevellijn.

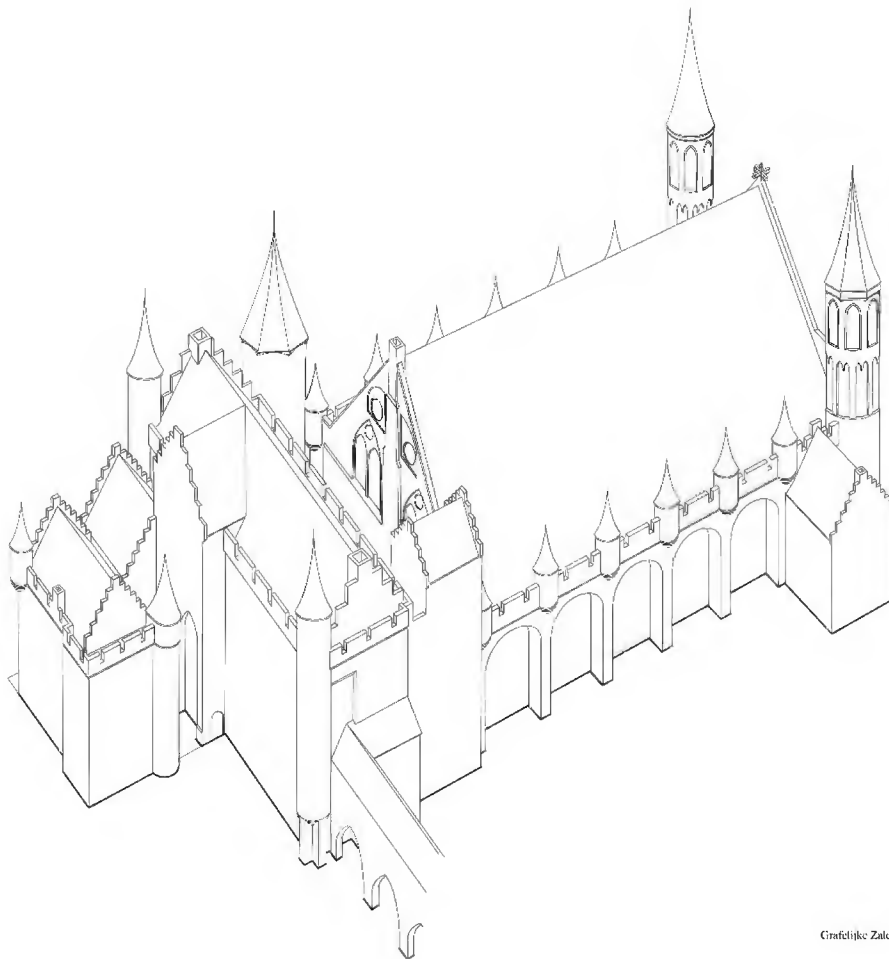
6.4.8 Hypothese oorspronkelijke westgevel

De vroegste foto van de westgevel uit 1855 in combinatie met de opmetingstekeningen uit 1859 geven een redelijk beeld van de oorspronkelijke vormgeving. In oorsprong heeft de topgevel een slanker voorkomen doordat de oorspronkelijke kap een steil verloop heeft (>60gr) en de daklijst verder naar beneden heeft doorgelopen. De kapvoet bevindt zich achter de torens, waardoor de weergangen vanuit de westelijke torens toegankelijk zijn. De topgevellijn loopt oorspronkelijk door tot tegen de gevels van de beide torens. Op deze wijze staan de torens veel meer vrij van de topgevel en zal het verschil in positie minder opvallend zijn. De reden van ophoging tot schouderstukken heeft mogelijk te maken met vochtproblemen die ontstaan op de ontmoeting tussen topgevel en muurwerk van de torens.

6.5 1310/1329

Afb. 78. Kelders en muurwerk uit 1230, 1250 en 1295 en het toegevoegde De Lairessegebouw uit circa 1310 van Willem III, graaf van Holland en Henegouwen.

Afb. 79. Impressie van het complex na de verbouwing van circa 1310 vanuit het noorden gezien.

6.5.1 Inleiding

In het begin van de veertiende eeuw vindt aan de oostzijde van het Rolgebouw een uitbreiding plaats van de woonvertrekken van de grafelijke familie. Degene die als bouwheer van het zogenoemde De Lairessegebouw optreedt, is Willem III, graaf van Holland en Henegouwen. De zoon van Floris V, Jan I overlijdt al op 15-jarige leeftijd in 1299, waarmee het Hollandse huis uitsterft. Het graafschap gaat vervolgens over op Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen. Na de dood van Jan van Avesnes (Jan II) wordt hij in 1304 opgevolgd door zijn zoon Willem (1287-1337). Opmerkelijk is dat slechts in een korte periode, tijdens de regering van Willem III (1304-1337), het complex aan de oostzijde van het Rolgebouw zowel wordt gebouwd als verbouwd.

*Afb. 80.
De zuidelijke en oostelijke gevel
van het De Lairessegebouw.
Geheel links de door twee ronde
traptorens geflankeerde
zuidelijke gevel van het
Rolgebouw. Het De
Lairessegebouw is in 1310
gebouwd en in 1330 grondig
verbouwd.*

Op grond van het baksteenformaat (27/27½/28 x 13/13½ x 6/6½cm), de tien lagenmaat (78cm) en het toegepaste metselverband van staand verband, wordt dit bouwdeel op circa 1310 gedateerd. Het baksteenformaat en de tien lagenmaat zijn duidelijk van geringer afmeting dan de steenmaten uit 1295. Bovendien komt het metselverband van staand verband in Holland niet vroeger voor dan in 1316.⁶⁴ Hoewel de datering van staand verband tot nu toe op 1316 staat, lijkt een iets vroegere datering hier gerechtvaardigd op grond van een kort daarop uitgevoerde

⁶⁴ Vroegst gedateerde voorbeeld van de toepassing van staand verband is 1316, op basis van stadsrechtverlening en bouwbegin van de stadsmuur van Zaltbommel. Een tweede vroege datering van staand verband betreft de Nobelpoort in Zierikzee, die wordt gedateerd in de periode 1308-1325. Zie: H. Hundertmark, K. Emmens, E. Vink, M. Witteveen, *De versterkte stad Zaltbommel, 900 jaar beschermd door wallen en muren*, Zaltbommel 2016, p. 44.

verbouwing die vanwege dendrochronologisch onderzoek op 1329 kan worden gesteld.⁶⁵ In samenhang met de gebruiker van het complex -graaf Willem III- wordt dit bouwdeel voorlopig op 1310 gedateerd.

6.5.2 1310 Bouw De Lairessegebouw

Het gebouw dat omstreeks 1310 wordt gebouwd ten oosten van het Rolgebouw heeft een L-vormige plattegrond. Tussen het trapportaal en de zuidoostelijke traptoren van het Rolgebouw sluit op het niveau van de begane grond een vierkant bouwlichaam aan. Aan de oostzijde hiervan is een rechthoekig zaalgebouw aanwezig waarvan de zuidgevel iets inspringt ten opzichte van het vierkante bouwdeel. Aan de noordzijde ligt de gevel in de lijn van de noordgevel van het trapportaal van het Rolgebouw. Een verklaring voor deze inspringing is niet gevonden.

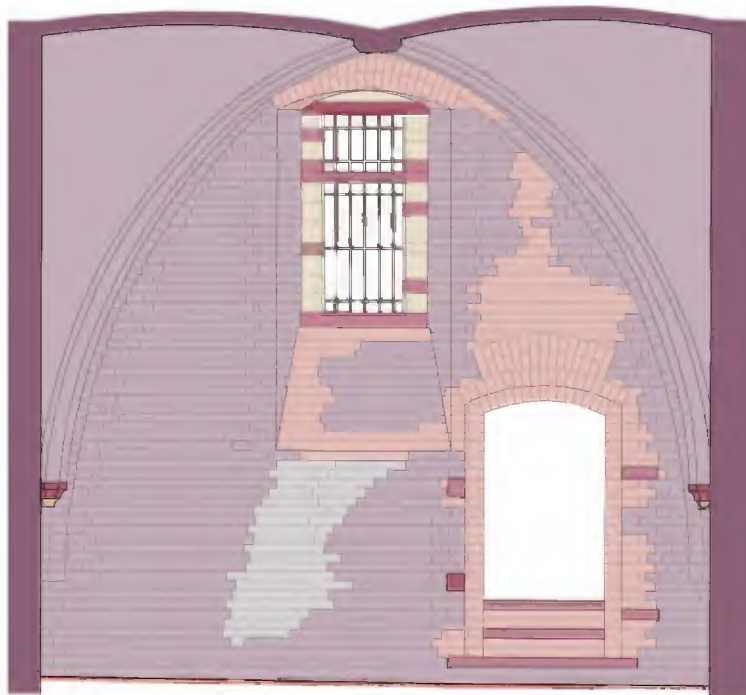
Op de begane grond bevindt zich een vierkante ruimte, die is overwelfd met een kruisribgewelf. Dit vertrek, dat dient als het voorvertrek voor de erachter liggende zaal, is toegankelijk vanuit de kelderzaal van het Rolgebouw (westmuur) en van buiten met een deur in de zuidgevel. In deze gevel is tevens een schouw met ernaast een nis aanwezig. In de noordgevel bevindt zich een toegang tot de ruimte onder de trap van het trapportaal en een venster dat uitziet op de binnenplaats tussen het trapportaal en de grote zaal van dit gebouw. Tevens is de naad tussen het trapportaal uit 1250 en de aanbouw zichtbaar.

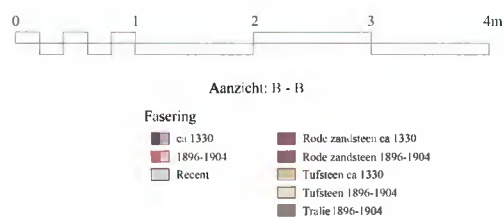
Afb. 81 en 82. Links een uitsnede van de documentatietekening uit november 1897 met de noordelijke wand van de vierkante kelder. In een lichtbruine kleur is het metselwerk van het trapportaal uit 1250 aangegeven en met een oranjebeige kleur het metselwerk van het De Lairessegebouw uit circa 1310. Ook is het kelderlicht weergegeven dat in de zeventiende eeuw is voorzien van een houten bolkozijn. Rechts de huidige situatie. De rode pijl markeert de bouwnaad tussen het metselwerk uit 1250 (links) en 1310. Het bolkozijn is in 1900 'weggerestaureerd'. **10.1.b Wob**

⁶⁵ D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 99, 2000, nummer 3, p. 74-84.

Door een deur in de oostgevel wordt de benedenzaal van het zaalgebouw bereikt. De zaal is voorzien van drie kruisribgewelven, waarvan de geboorte van de gewelven hoger is aangebracht dan oorspronkelijk is gepland. Het muurwerk vertoont hier net als bij het muurwerk van de kelders uit 1230 en 1295 onder de Grote Zaal overeenkomstige bouwsporen van een bouwvolgorde. Zo is het muurwerk opgetrokken met gemetselde uitsparingen en een versnijding voor een gebogen gewelflijn voor het keldergewelf.⁶⁶

*Afb. 83.
Zuidelijke binnengevel van de grote kelder in het De Lairessegebouw. Herkenbaar is de gebogen gewelflijn van de uitsparing, vlak onder het iets hoger aangezette gewelf zodat de uitsparing deels is aangevuld.*

Vanuit het voorvertrek (westmuur) en een doorgang naar buiten in de zuidgevel is deze zaal toegankelijk. De vier vensters (een in zuidmuur, twee in oostmuur, een in westmuur) zijn hoog aangebracht zodat geen inkijk mogelijk is, alleen ontvangst van daglicht. In de oostmuur is in het middelste gewelfvak een schouw. Opmerkelijk is de schuin gerichte doorloop in de oostmuur met aan het einde een klein venster en die aan de linkerzijde toegang geeft aan een gemak dat zich in de uitbouw aan de noordoostzijde bevindt.

Dat dit bouwdeel oorspronkelijk was voorzien van een verdieping blijkt uit de uitgebouwde traptoren aan de noordzijde die leidt naar een gangstructuur aan de

⁶⁶ H.F.G. Hundertmark, P.C. van der Heiden, *Vervolgonderzoek met waardestelling van een viertal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen*, Oss-Den Haag 2019.

noord- en oostzijde van dit bouwdeel. Op het niveau van de verdieping is aan het oostelijk uiteinde van de gang een gemak. Vanuit deze gang zal de zaal toegankelijk zijn geweest. Op een hoger niveau, dat overigens niet gelijk is aan de plafondhoogte van de zaal op de verdieping, is sprake van een galerij. Zowel in de noord- als in de oostgevel is een natuurstenen kozijn met glassponning aanwezig dat uitziert op de zaal op de verdieping. De verwerking van trachiet en basalt in deze galerij geeft een luxe uitstraling. De relatie met de zaal op de verdieping is echter (nog) niet duidelijk. De verdieping was tevens toegankelijk vanuit het trapportaal van het Rolgebouw. Vanaf het bordes voor de entree tot de Rolzaal gaf een doorgang in de zuidgevel van het trapportaal toegang tot het vierkante vertrek op de verdieping. Over de zaal op de verdieping is op te merken dat zich aan de zuidzijde drie vensters bevonden met een vensterbanknis.

Afb. 84. De De Lairessezaal na verwijdering van de houten vloer in 1897. De drie rode pijlen markeren de vensterbanknissen van de vensters in de oorspronkelijke zuidelijke gevel van de zaal uit 1310. Deze gevel is in 1330 gesloopt en naar het zuiden verplaatst voor het creëren van de huidige De Lairessezaal. Beeldbank RCE, inv.nr. OF-04368.

Vermoedelijk was er sprake van een stenen vloer op de gewelven. Tegen het midden van de oostmuur zal een schouw zijn geweest boven de schouw van de zaal op de begane grond. Tijdens de ontmanteling in 1900 is in de noordmuur de bovenzijde van een spitsboognis tevoorschijn gekomen. Deze is samengesteld uit blokken natuursteen met gebeeldhouwde rozetten. De functie van deze nis is onduidelijk: mogelijk betreft het een lavabo, maar of hier sprake is geweest van een privé-kapel is twijfelachtig. Vooral de combinatie van deze nis met de twee hoog geplaatste vensters van de galerij roept vraagtekens op.

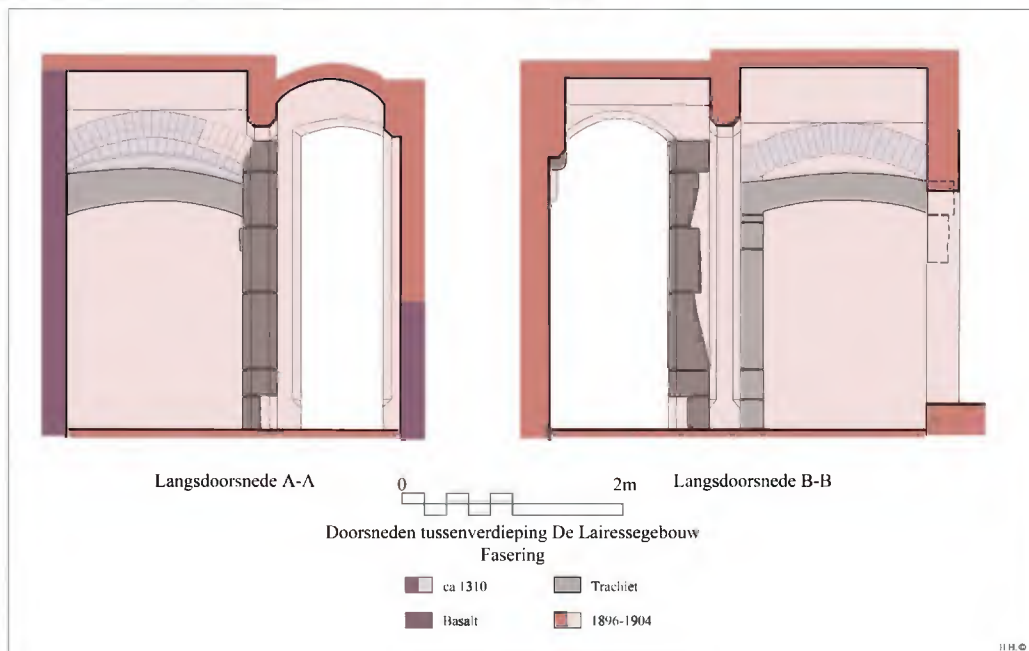
De Commissie van advies die de restauratie in 1900 begeleidde, wist met deze vondsten ook geen raad: zij kozen er uiteindelijk met enige tegenzin voor om de zeventiende-eeuwse uitmonstering van de De Lairessezaal te reconstrueren.

Afb. 85. De De Lairessezaal tijdens de ontmanteling in 1897. Herkenbaar is de top van een spitsboog, uitgevoerd in blokken natuursteen met bloemmotieven. Rechts ervan restanten van natuurstenen vensteromlijstingen. Deze vensters gaven oorspronkelijk zicht op de zaalruimte vanaf de achterliggende galerij. Beeldbank RCE, inv.nr. 031356.

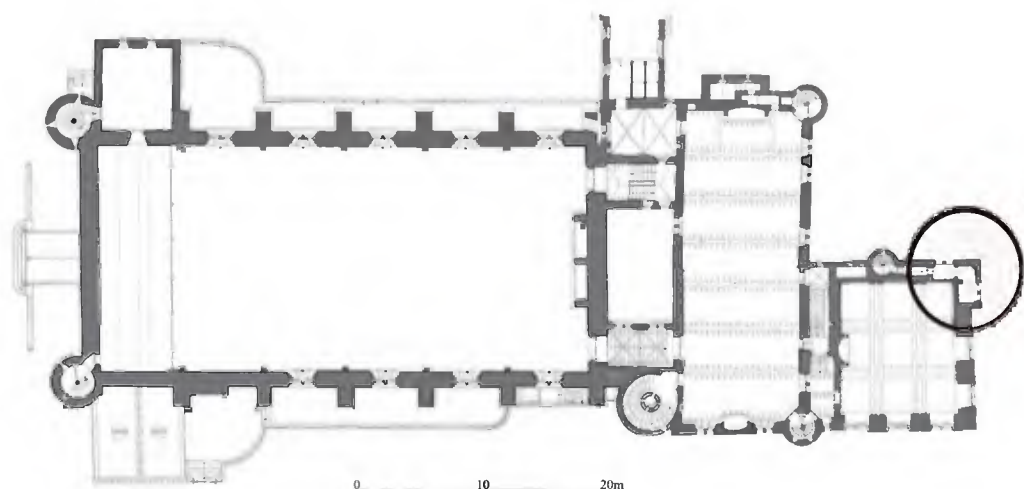
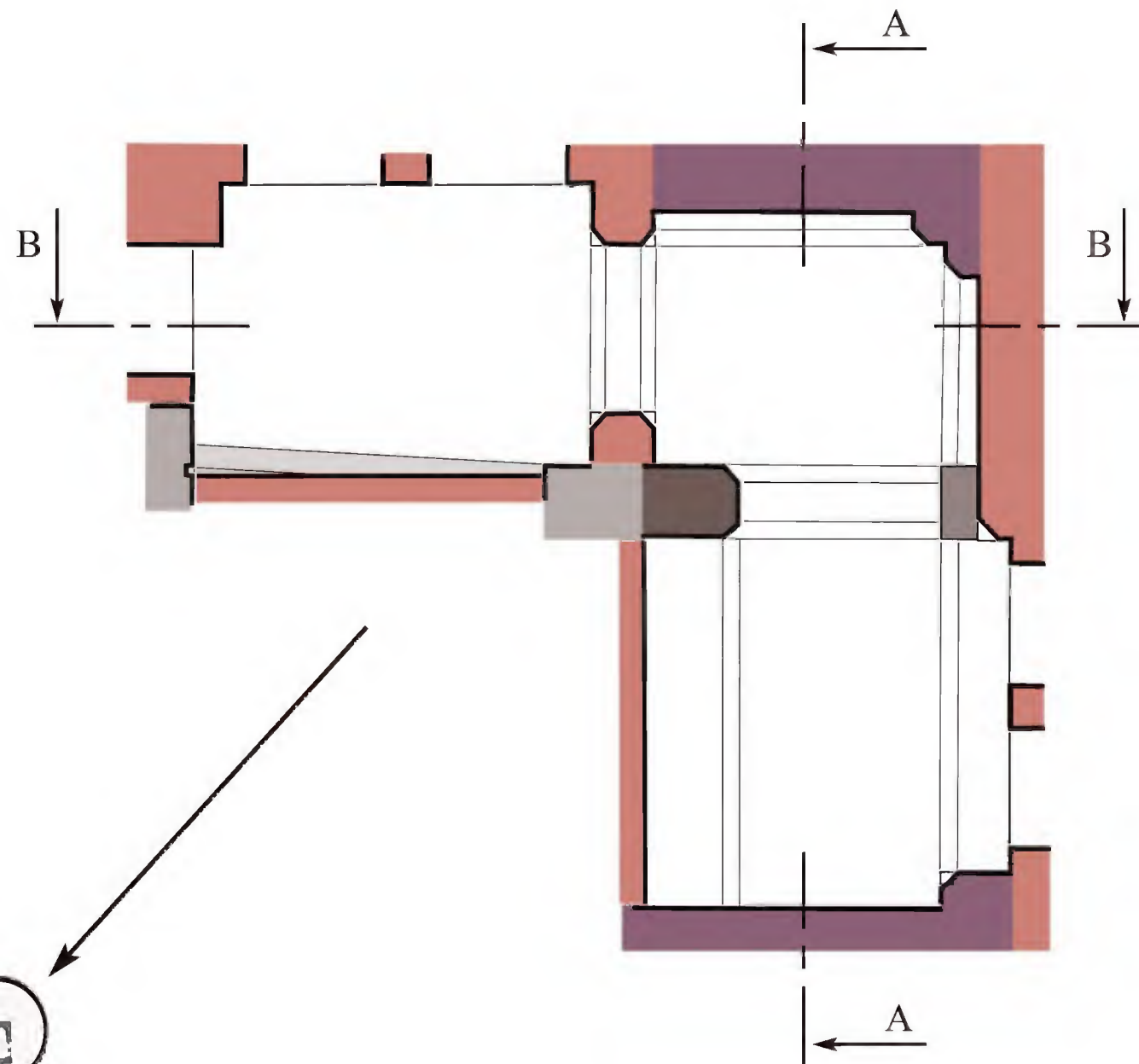
Afb. 86 onder: Documentatie van de twee natuurstenen vensteropeningen aan de zijde van de galerij. Locatie doorsneden zie afbeelding volgende pagina.

Afb. 87 volgende pagina: Plattegrond galerij en situatie.

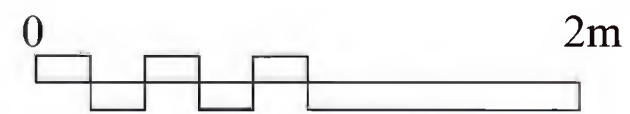

Fasering

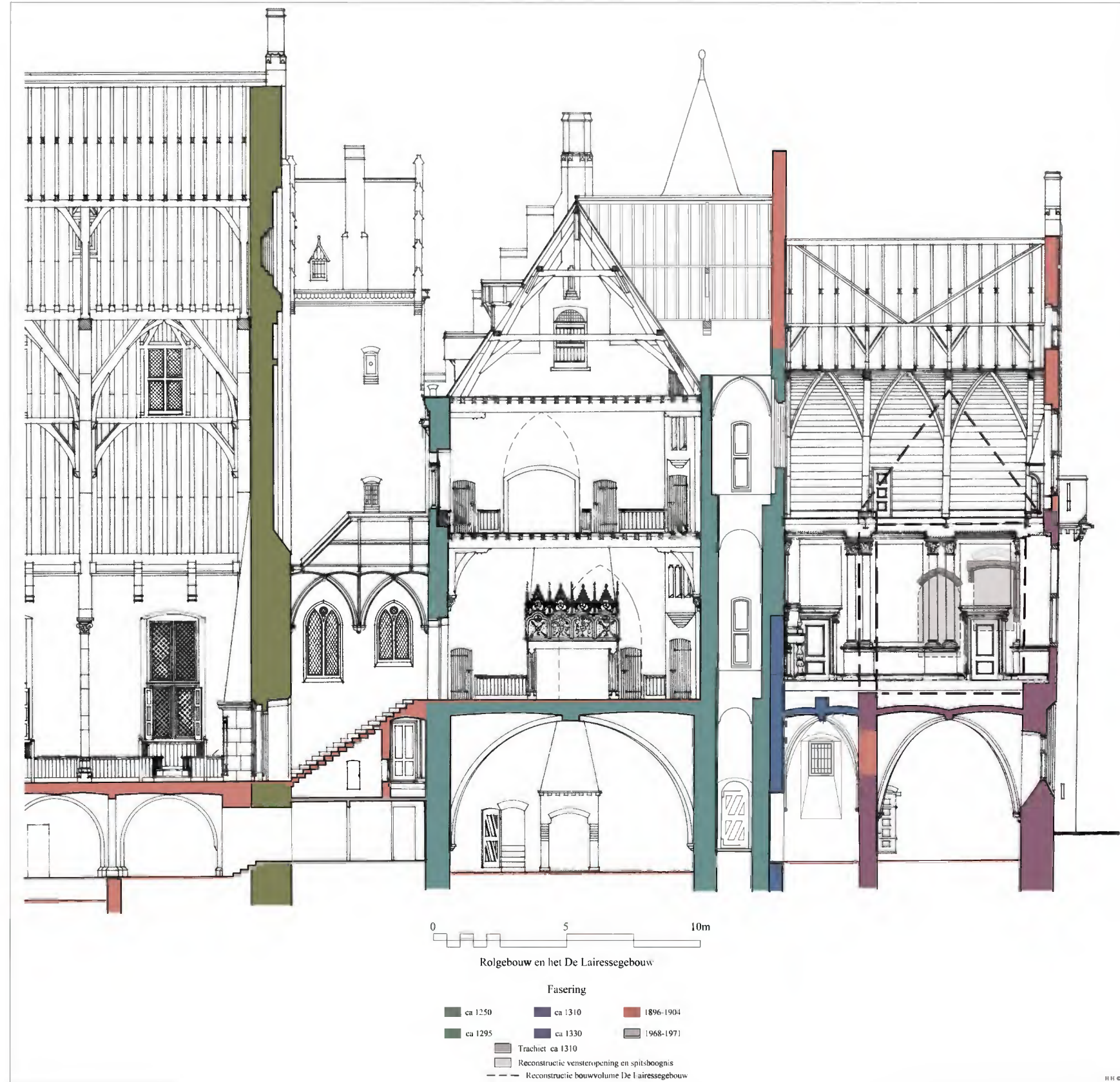
- ca 1310
- Basalt
- Trachiet
- 1896-1904

Del-etage grafelijke zalen
met tussenverdieping De Lairessegebouw
■ Muurwerk

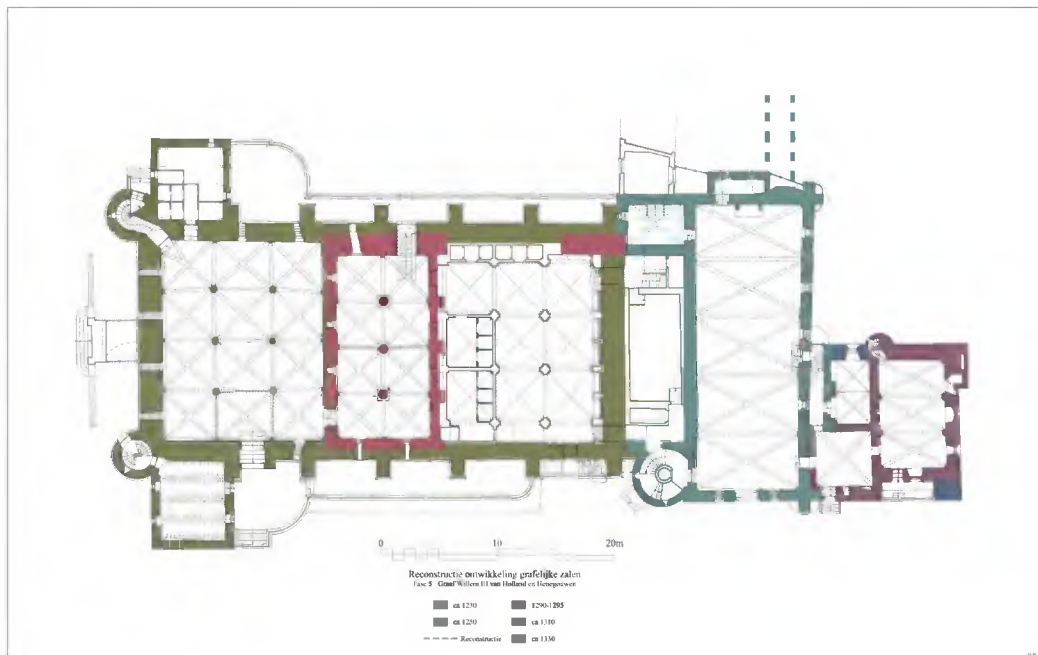

Uitsnede plattegrond tussenverdieping
De Lairessegebouw

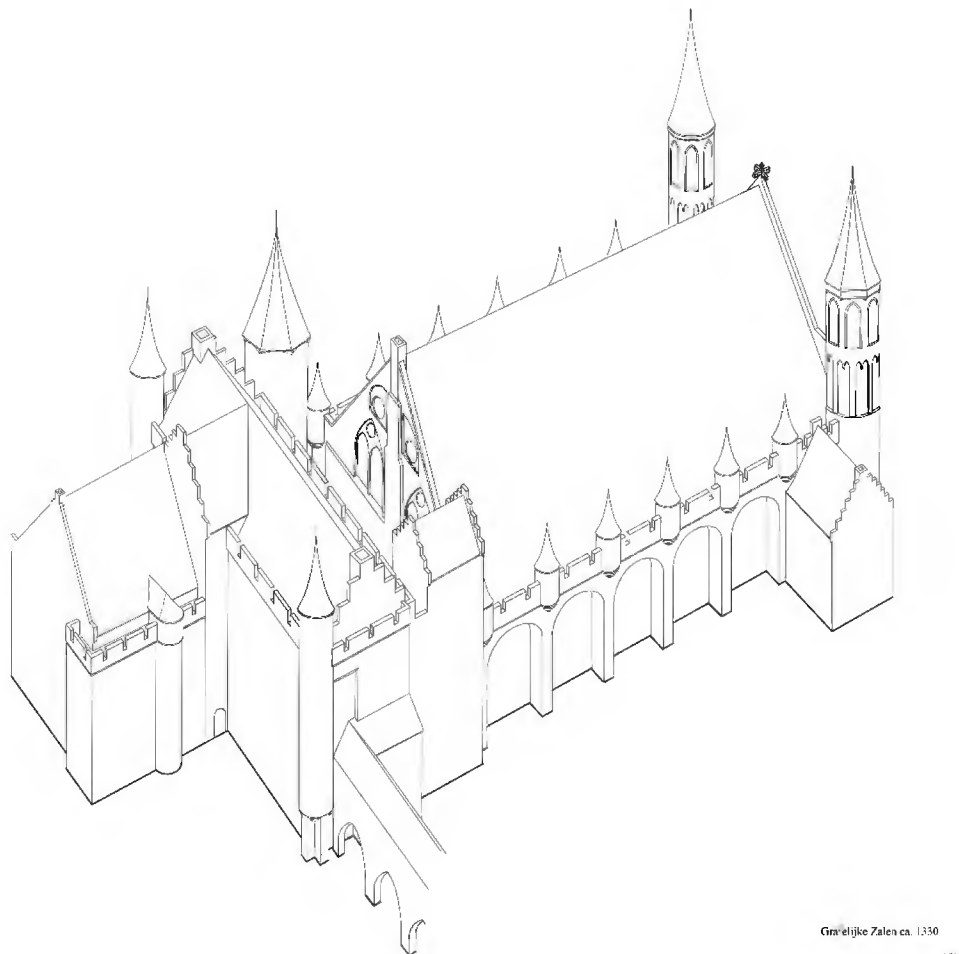

Afb. 88.
Doorsnede van het Rolgebouw met trapportaal en het De Lairessegebouw. De verschillende bouwfases in kleur. Met stipellijnen is de zaalbouw uit 1310 gereconstrueerd. De in natuursteen uitgevoerde spitsboognis en vensteromlijsting zijn met een gr.jze kleur geaccentueerd. De vermoedelijke afmetingen van de spitsboognis en de vensteropening zijn met een stiplijn en in een lichtgr.jze kleur aangegeven.

6.5.3 1330 Verbouw en uitbreiding De Lairessegebouw

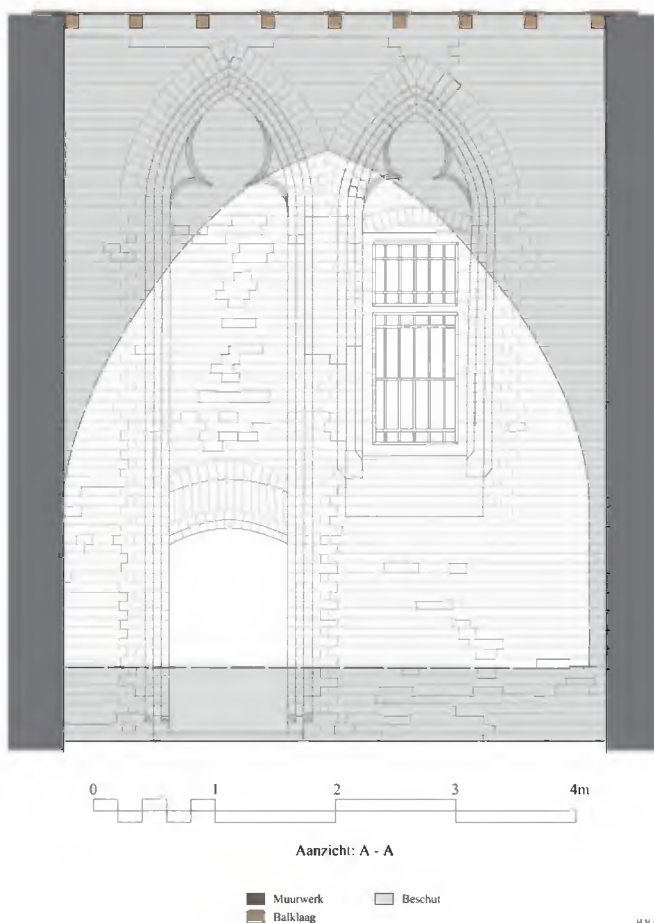

Afb. 89. Kelders en muurwerk uit 1230, 1250, 1310 en het in 1330 verbouwde en vergrote De Lairessegebouw.

Afb. 90. Impressie van het complex na de verbouwing van 1330 vanuit het noorden gezien.

Dendrochronologisch onderzoek van de kap van het De Lairessegebouw heeft een vrij exacte kapdatum van 1329 opgeleverd. Dat betekent dat er vrij snel na de bouw van het L-vormig gebouw een verbouwing heeft plaatsgevonden. Blijkbaar was er behoefte aan een grote, vierkante zaal op de verdieping en een extra zaal op de zolderverdieping. Op de begane grond zijn de oorspronkelijke vertrekken gehandhaafd, maar zijn er aan de zuid- en oostzijde van het complex uitbreidingen gerealiseerd, zodat een vierkante plattegrond voor het nieuwe vertrek op de verdieping is ontstaan. Hiervoor is de gevel aan de zuidzijde gelijk getrokken met het vierkante bouwdeel dat aan de Rolzaal grenst. Op de zuidoosthoek van het gebouw is een zware poer tegen de zuidgevel van 1310 aangebracht. Ter plaatse van het venster en de deur in deze gevel is een korfboog geplaatst die in het muurwerk van de vierkante ruimte uit 1310 is ingekast. Zodoende blijft de deur toegankelijk en krijgt het venster daglicht. Als gevolg van zettingen in de fundering van de poer is in de loop van de veertiende eeuw een spitsboog onder de korfboog toegevoegd, waardoor een deel van het gotisch vormgegeven deur- en vensternis uit het zicht is verdwenen. Tenslotte is op enig moment ook de spitsboog volgezet en gepleisterd. In 1900 is de tegenwoordige toestand aangebracht, waarbij de muur ter plaatse van het venster en de deur is versmald en een overstek is gemaakt van balken vanaf het vloerniveau van de zaal op de verdieping (zie afb. 22, pagina 36). Hierdoor zijn de deur- en de vensternis weer in het zicht, maar door de ophoging van het maaiveld is de beleving ervan aangetast.

Afb. 91.

De gedocumenteerde zuidelijke keldergevel van de grote kelder uit 1310. Met lichtgrijze kleur is aangegeven welke delen van de gevel beschermd liggen door de enorme spitsboog en het te hoge maaiveld.

De open plaats aan de westzijde tussen het trapportaal van het Rolgebouw en de zaal is dichtgezet waardoor een smal vertrek, voorzien van een tweetal kruisribgewelven met geprofileerde tufstenen consoles en sluitstenen met bladmotieven, is gerealiseerd. De geprofileerde gewelfribben zijn eveneens deels in tufsteen uitgevoerd.

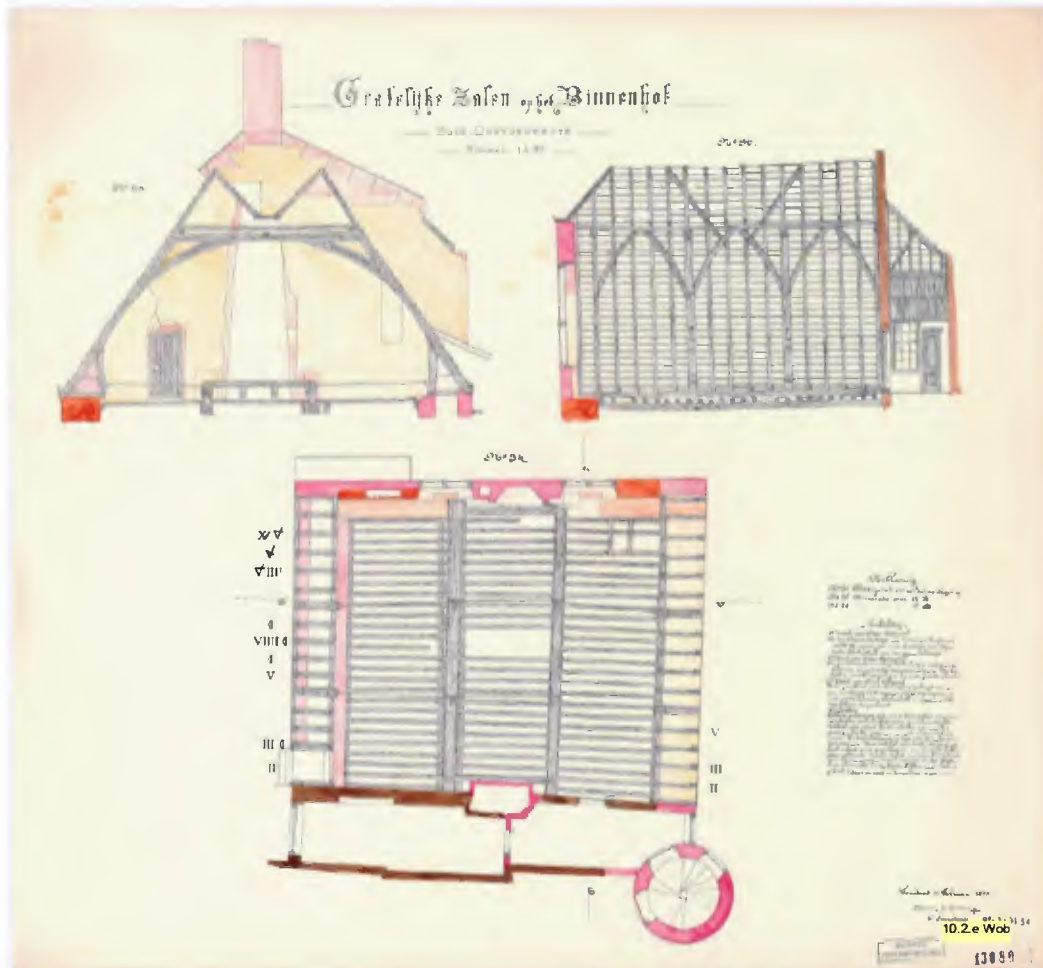

Afb. 92. Documentatietekening uit april 1898 van de kelder het De Lairessegebouw uit 1330. De kelderruimte is aangebracht ter plaatse van de binnenplaats tussen het De Lairessegebouw uit 1310 en het trapportaal uit 1250 van het Rolgebouw. De kelderruimte is voorzien van een tweetal kruisribgewelven met geprofileerde tufstenen consoles en sluitstenen met bladmotieven. Met een oranje kleur (doorsnede muurwerk) en beige kleur (aanzicht metselwerk) is het oorspronkelijke metselwerk uit 1310 en van de verbouwing van 1330 van het De Lairessegebouw aangegeven. Met een rode kleur het jongere, veelal zeventiende-eeuws metselwerk. Een donker en licht bruine kleur geeft het oorspronkelijke metselwerk uit 1250 van het trapportaal van het Rolgebouw weer. Beeldbank RCE, inv.nr. BT-019135.

Over de nieuwe zaal op de verdieping van voor de verbouwing van 1689 is weinig bekend. De vloer is aanmerkelijk opgehoogd: op de gewelven zijn steunmuren aangebracht als drager voor de vloerbalken (zie afb. 84, pagina 89). Of de vensters van de galerij en de grote spitsboog nog een functie hebben gehad in de nieuwe zaal is onduidelijk. Het vierkante vertrek is verkleind tot een portaal ter breedte van het trapportaal uit 1250.

De kapconstructie is zodanig uitgevoerd, dat er een bruikbare ruimte is ontstaan. Van de vier spanten gaan de korbels vloeiend over in de dekbalk en de spantbenen.

Hetzelfde geldt voor de windschoren die de flieringen ondersteunen. In combinatie met de betimmering van de sporen en het plafond wordt het beeld van een tongewelf opgeroepen en is er sprake van een mooi afgewerkt vertrek, de huidige Hoogerbeetszaal. De afgetopte kapconstructie is in 1900 hersteld met op de vliering vier spanten met korbeels, windschoren naar de fliering en hanebalken. Uit de sporen zijn diverse boormonsters genomen voor dendrochronologisch onderzoek, waaruit is geconcludeerd dat het hout in 1329 is gekapt. Tijdens dit onderzoek zijn ook de zichtbare telmerken gedocumenteerd.⁶⁷ Omdat er oorspronkelijk sprake was van gekoppelde sporenparen met standzootjes, blokkeels en dubbele hanebalken, zijn deze voorzien van getrokken telmerken. De in totaal 17 sporenparen zijn van west naar oost van 1 t/m 17 gemerkt. De slechts gedeeltelijk zichtbare telmerken zijn aan de westzijde van de kapsporen aangebracht en de telmerken op de noordelijke sporen vertonen een richtingsmerk: een 'visje'. Zo is sporenpaar drie links (zuid) gemerkt met een III en rechts (noord) met een III ∩.

Afb. 93. Documentatietekening van de kapconstructie en onderliggende moer- en kinderbintenbalklaag uit februari 1898. Weergegeven is de plattegrond, langsdoorsnede en dwarsdoorsnede. In kleur de verschillende bouwperioden van het muurwerk. In de plattegrond zijn de in 1999 door Röell vastgestelde getrokken telmerken op de sporenparen van de kapconstructie toegevoegd. Bewerking tekening 2021. Beeldbank RCE, inv.nr. BT-019134.

⁶⁷ Röell 1999, p. 144-150.

Het vertrek is toegankelijk via de zuidoostelijke traptoren van het Rolgebouw en aan de noordzijde via de traptoren uit 1310. Vanuit het vertrek is aan de oostzijde het balkon op de uitgebouwde galerij toegankelijk. Dit balkon/weergang was in 1310 oorspronkelijk toegankelijk via de traptoren, dat in 1330 als toegang voor de nieuwe zolderzaal ging dienen. In de westgevel van het vertrek wordt het lancetvenster van de kapel in het trapportaal van het Rolgebouw door een spant deels aan het zicht onttrokken. In het midden van deze muur is een venster voor de vide in het trapportaal van het Rolgebouw aanwezig.

Afb. 94. De in 1330 tot stand gekomen zolderzaal: Hoogerbeetskamer. De deur links op de foto geeft toegang tot de traptoren uit 1310 en de geopende deur (centraal op de foto) tot het balkon/weergang. Beeldbank HGA, inv.nr. 001037581.

7. Stookplaatsen en gemakken in de Grafelijke Zalen

Met de verbouwing van omstreeks 1330 krijgt het complex Grafelijk Zalen zijn grootste en huidige omvang. Aan de hand van de gelokaliseerde en vermoede stookplaatsen en gemakken (secreet) kan inzicht worden verkregen in het gebruik van het complex en de verschillende bouwperioden (afb. 99 t/m 101 op pagina 101-103). De aanwezigheid van stookplaatsen en vooral ook van gemakken geven een gebouw een belangrijke mate van comfort. Wat betreft de gemakken in kastelen in Nederland, kan worden gesteld dat de vroegste exemplaren aan het einde van de dertiende eeuw kunnen worden gedateerd. Een onderzoek naar de toepassing van het gemak heeft aangegeven dat deze secreten zich dikwijls bevinden nabij de woonvertrekken (garderobes) en opvallend genoeg niet in de grote ontvangstzaal/ridderzaal.⁶⁸

Het Rolgebouw uit 1250, de eigenlijke palts van Willem II, heeft een viertal gemakken en lijkt daarmee het vroegste gebouw met dergelijke voorzieningen in Nederland te zijn. Zo is tegen de noordgevel van het gebouw een uitbouw geplaatst met afmetingen van 5,30 x 2m over twee bouwlagen. Deze is afgedekt met een gemetselde afzaat en kan worden geduid als een gemakuitbouw.⁶⁹ Op de begane grond bevindt zich in deze uitbouw een gangstructuur met aan het einde een gemak. Uitzonderlijk is dat dit gemak toegankelijk is vanuit de ontvangstzaal/koningszaal, maar wel aan het einde van een gang. Daarmee lijkt dit secreet een uitzondering op de regel van het voornoemde onderzoek te zijn, waarbij gemakken in de regel niet aan zalen zijn verbonden. Dergelijke gangstructuren zijn echter geen uitzondering. Zo is in de Wartburg (D), die een op de paltsarchitectuur gebaseerde twaalfde-eeuwse woonvleugel heeft, sprake van een overeenkomstige structuur. Op de verdieping is bij elk van de drie vertrekken een gemak aanwezig, dat is gelegen aan het einde van een gangstructuur in de dikte van de muur.⁷⁰

Op de verdieping van het Rolgebouw bevindt zich een tweetal gemakken, beide aan de noordzijde van het gebouw. Vanuit het vertrek/zaal (huidige Rolzaal) is de noordelijke uitbouw toegankelijk. Bijzonder is echter dat deze gemakuitbouw in tegenstelling tot de begane grond op de verdieping een dubbele functie heeft gehad, namelijk voor een gemak maar tevens als gang naar de galerij die leidt naar de bebouwing aan de noordzijde van de Hofvijver. Het gemak is in dit geval gekoppeld aan woonvertrekken c.q. representatievertrekken, namelijk het grote vertrek op deze verdieping en het overwelfde vertrek in de Haagtoren. Het tweede gemak van deze verdieping bevindt zich in de dikte van de noordmuur en is toegankelijk vanuit de noordoostelijke traptoren.

⁶⁸ J. Kamphuis, 'Latrinen auf Burgen - reine Funktionalität oder funktioneller Luxus?', in: O. Wagener (red.), *Aborte im Mittelalter und der Frühen Neuzeit. Bai.forschung - Archäologie - Kulturgeschichte*, Petersberg 2014, p. 101-107.

⁶⁹ D. Barz, 'Vom Abortschacht zum Aborterker - Zur Konstruktion von Latrinen in Burgen und Wehrbauten im 10. bis 13. Jahrhundert', in: O. Wagener 2014, p. 56; Burg Altenburg (CH) heeft een dergelijke uitbouw aan de ringmuur van vrijwel gelijke afmetingen (5,80 x 2m).

⁷⁰ G. Schuchardt (red.), *Der Romanische Palas der Wartburg. Bai.forschung an einer Welterbestätte*, Regensburg 2001, p. 61.

Hetzelfde geldt voor het vierde gemak dat ter hoogte van de tweede verdieping aanwezig is en eveneens toegankelijk is vanuit de noordoostelijke traptoren. Op deze bouwlaag zijn de woonvertrekken en huiskapel gelegen.

Opmerkelijk genoeg zijn in het complex van de Grote Zaal (1295) geen gemakken of aanwijzingen daarvoor gevonden. In de twee aanbouwen die in 1900 deels zijn gereconstrueerd op oorspronkelijk muurwerk, zijn blijkbaar geen sporen van gemakken aangetroffen. Het is echter voorstelbaar dat zich in de portalen naar de noordelijke en zuidelijke aanbouw gemakken hebben bevonden. Het lijkt daarvoor de meest aannemelijke plaats te meer daar er in de Grote Zaal zelf geen mogelijkheid voor is.

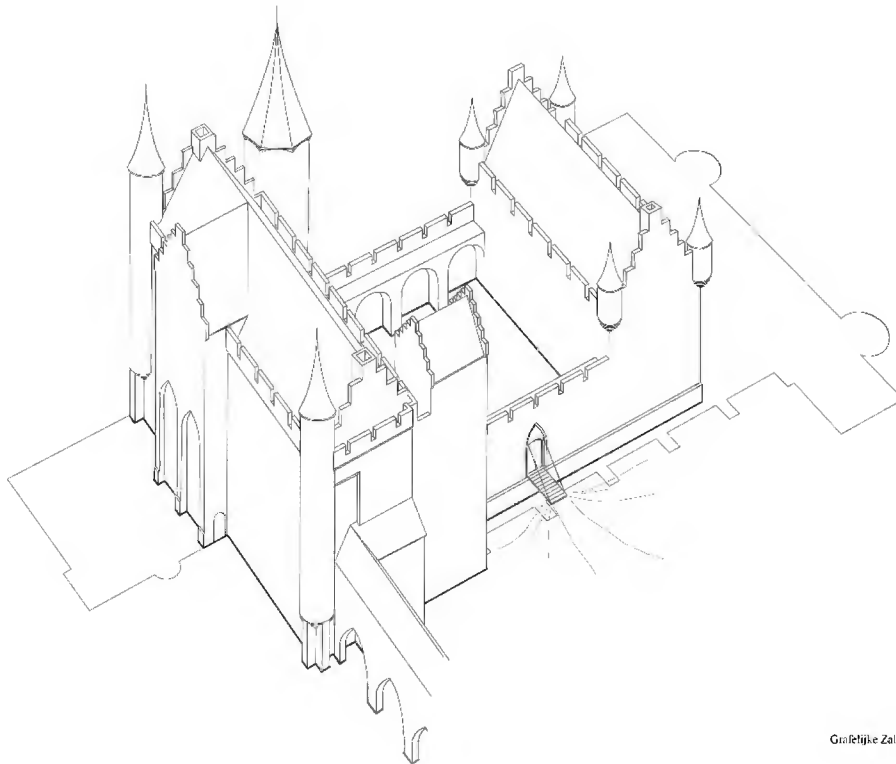
Het Lairessegebouw uit 1310/1330 heeft daarentegen twee gemakken, die dateren uit de eerste bouwfase (1310). Op de begane grond bevindt zich een gemak dat is gesitueerd in de uitbouw tegen de noordoosthoek van het gebouw. Dit gemak is evenwel rechtstreeks toegankelijk vanuit de grote kelder. Op de verdieping is boven dit gemak een tweede secreet aanwezig, dus eveneens in de genoemde uitbouw. Dit gemak is echter niet vanuit de zaal toegankelijk, maar via een gang. Verondersteld kan worden dat naar aanleiding van de plaatsing van de gemakken in dit bouwdeel, het vertrek op de begane grond, de grote kelder, tot de woonvertrekken heeft behoord en de ruimte erboven in gebruik is geweest als een min of meer representatieve zaal. Dit laatste kan ook worden opgemaakt uit de in natuursteen uitgevoerde spitsboog en twee vensters. Deze vensters gaven oorspronkelijk zicht op deze zaalruimte vanaf de achterliggende galerij.

Stookplaatsen zijn over het algemeen verbonden aan verblijfs- en woonruimten. Uitzondering hierop vormt de ontvangstzaal/koningszaal in het Rolgebouw, die oorspronkelijk geen stookplaats heeft gehad. Op de verdieping, die oorspronkelijk een onderverdeling heeft gehad, zijn daarentegen twee schouwen aanwezig. In het voorvertrek (antichambre) aan de zuidzijde zijn in 1900 sporen van een schouw gevonden in de zuidgevel. Het noordelijke vertrek/zaal op deze verdieping is oorspronkelijk verwarmd door een stookplaats met een grote spitsboogvormige nis in de dikte van de noordgevel. Deze stookplaats is niet in het midden van het muurvlak geplaatst maar rechts uit het midden (oostzijde). Het aansluitende overwelfde vertrek in de Haagtoren heeft een stookplaats in de zuidmuur.

De tweede verdieping is oorspronkelijk in twee vertrekken met een tussenverdieping opgedeeld geweest, die waren voorzien van stookplaatsen. Na verwijdering van de tussenverdieping in 1295 is hier in de zuidgevel een nieuwe stookplaats aangebracht. In het grote vertrek aan de noordzijde van de tweede verdieping is in de noordgevel eenzelfde spitsboogvormige nis met stookplaats aanwezig in de dikte van de muur als op de verdieping eronder. Ook deze stookplaats is niet centraal gepositioneerd, maar enigszins links uit het midden (westzijde). De plaatsing van de twee stookplaatsen op de verdiepingen heeft te maken met het verloop van de rookkanalen.

De combinatie van grote stookplaatsen in de diepte van de muur en de aanwezigheid van twee gemakken op verschillende niveaus die vanuit de noordoostelijke torens toegankelijk zijn, heeft geleid tot extra zwaar muurwerk van de noordgevel ter breedte van de gemakken en de stookplaatsen. Boven de muurverzwaring is tenslotte een

weergang aanwezig, die vanaf de zolder en noordoostelijke traptoren toegankelijk is. Bovendien bevindt zich tegen deze verzwaring de gemakuitbouw ter hoogte van twee bouwlagen. Praktische voorzieningen als stookplaatsen en gemakken heeft de architectuur van de noordgevel bepaald in combinatie met de aansluiting van de galerij naar de bebouwing aan de Hofvijverzijde. Bijkomend voordeel is dat op de muurverzwaring een weergang kan worden aangebracht. De keuze voor deze voorzieningen aan de noordgevel is mede ingegeven doordat in de zuidgevel de plaatsing van de vensters een prominente rol speelt. Het roosvenster met de flankerende lancetvensters zijn van cruciaal belang voor de lichttoetreding in de oorspronkelijke koningszaal waarbij het roosvenster zich boven de plaats van Rooms-Koning Willem II bevond.

Groeflijke Zalen ca. 1250

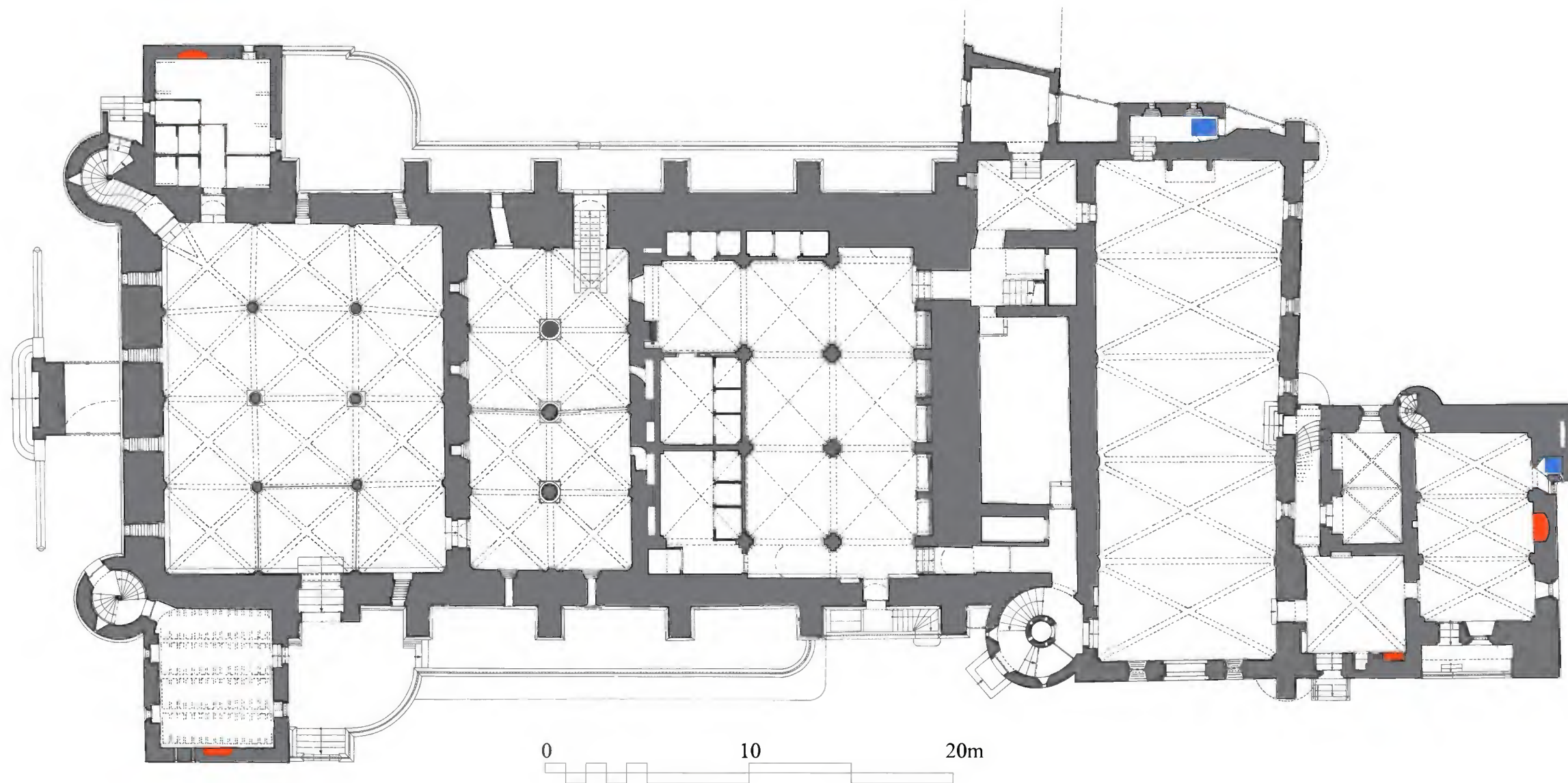
Afb. 95. Impressie van de koningspals (1250) vanuit het noorden gezien, met links de nieuwe met torens geflankeerde palsvleugel en rechts de vleugel uit 1230. Op de voorgrond de noordelijke kopse gevel waarvan de architectuur is bepaald door de concentratie van grote spitsboogvormige stookplaatsen en meerdere gemakken. Deze gemakken zijn zowel in de dikte van de gevel geplaatst als in een gemakuitbouw. Deze uitbouw heeft op de verdieping een gecombineerde functie door de ontsluiting van de galerij. De gelede gevel wordt afgesloten door een weergang.

In de Grote Zaal is tegen de oostgevel een grote schouw aanwezig met een dubbel rookkanaal. De twee aanbouwen hebben ieder een stookplaats in de kelder/souterrain en op het niveau van de bel-etage. Al deze schouwen in het complex van de Grote Zaal zijn tijdens de restauratie van 1900 aangebracht, deels gebaseerd op bouwsporen (Grote Zaal) en deels op topografische afbeeldingen (beide aanbouwen). Het De Lairessegebouw heeft in de beide benedenvertrekken (de grote kelder en vierkante kelder) een stookplaats. Op de verdieping bevond zich in de oorspronkelijke zaal uit 1310 een stookgelegenheid in het midden van de oostgevel. Na de vergroting van de zaal in 1330 is de stookplaats naar de westgevel verplaatst.

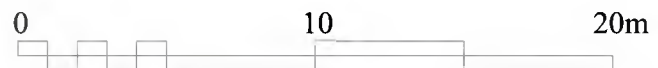
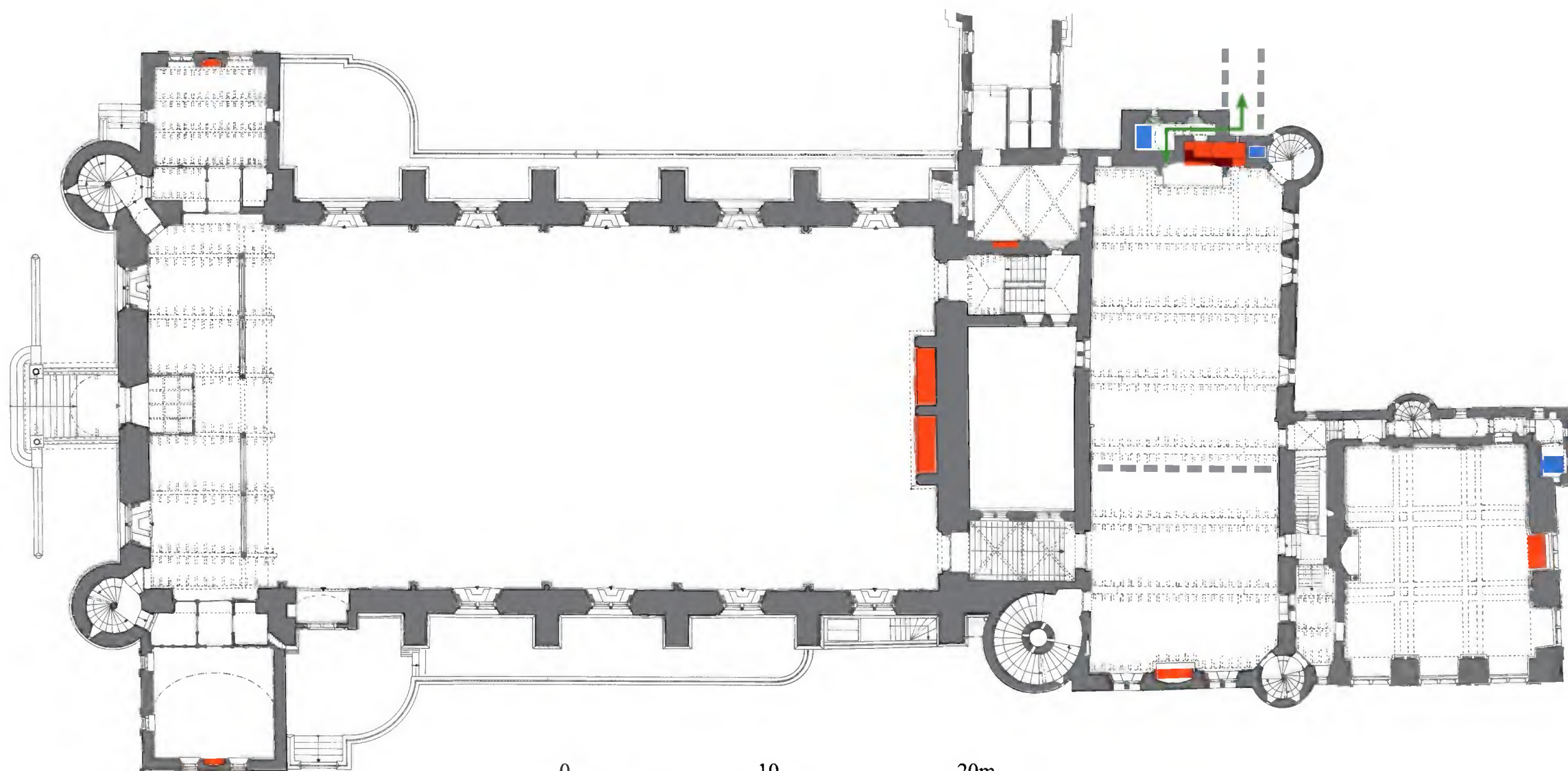
Afb. 96, 97, 98 en 99. Links boven: toegang tot de gemakuitbouw in de ontvangstzaal. Rechtsboven: interieur gemakuitbouw ontvangstzaal. Links onder: het gemak naast de stookplaats in de grote kelder van het De Lairessegebouw. Rechts onder: gemak in galerij op de verdieping van het De Lairessegebouw.

Afb. 100, 101 en 102 volgende drie pagina's: plattegrond van de kelderverdieping, bel-etage en verdieping van het complex Grafelijke Zalen met daarin aangeven (de oorspronkelijke) locatie van de stookplaatsen en gemakken.

Kelder Grafelijke Zalen

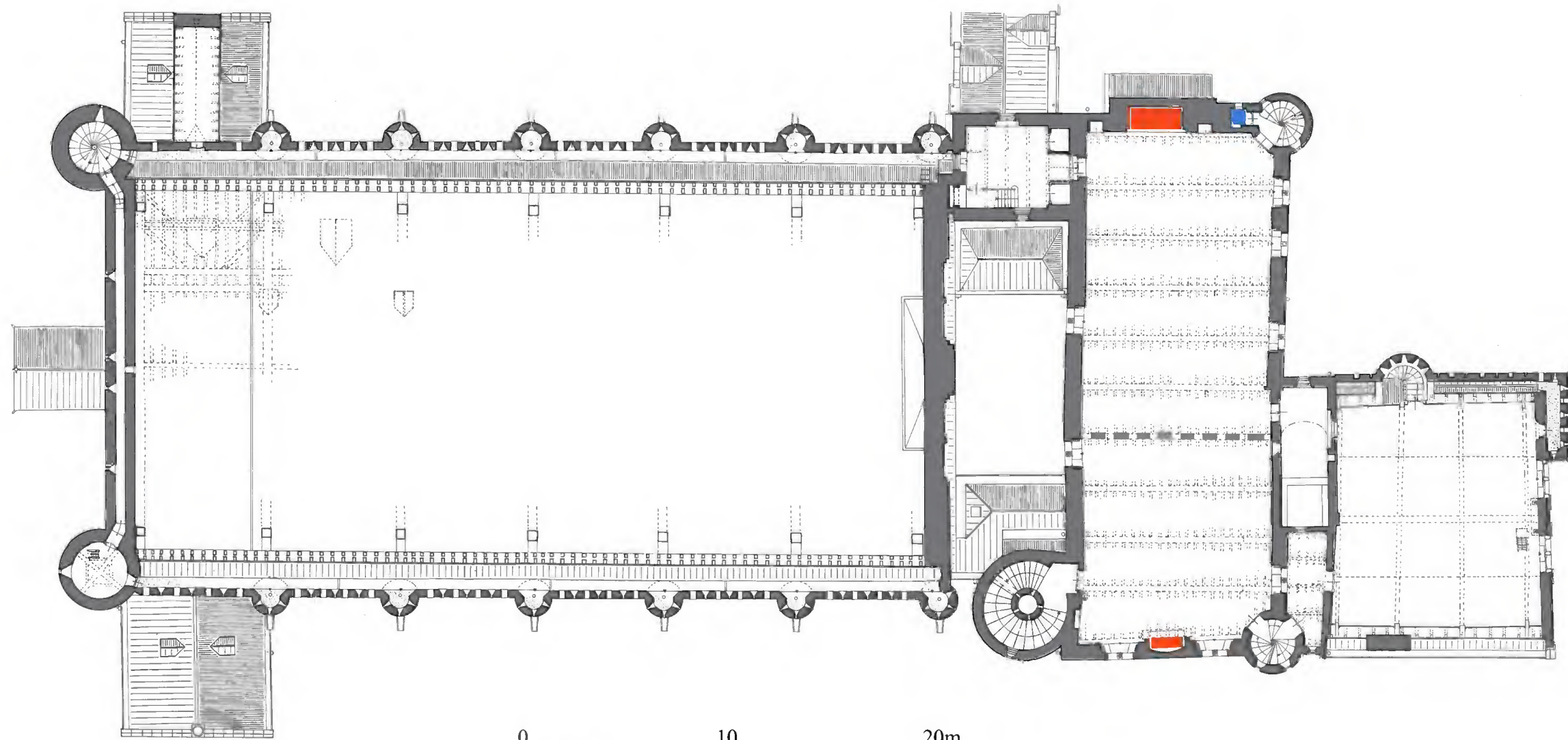
- Muurwerk
- Stookplaats
- Gemak

Bel-etage Grafelijke Zalen

- Muurwerk
- Stookplaats
- Gemak
- Looproute galerij

H 11 ©

0 10 20m

Verdieping Grafelijke Zalen

- Muurwerk
- Stookplaats
- Gemak

8. Context Rolgebouw: Rooms-Koning Willem II en het ‘coninclie palays’

Bij het onderzoek naar de bouwfases van de Grafelijke Zalen is tevens gezocht naar vergelijkbare bouwwerken met betrekking tot het Rolgebouw, het ‘coninclie palays’ van Rooms-Koning Willem II. Aanvankelijk als graaf van Holland en Zeeland (1234-1256) en later als koning van het Heilige Roomse Rijk (1248-1256) - zijn ontijdige dood in 1256 maakt de verheffing tot keizer onmogelijk - ontleent Willem II zijn macht aan het regelmatig persoonlijk aanwezig zijn op verschillende plaatsen in zijn graafschap en de gebieden die onderhorig zijn aan hem tijdens zijn koningschap. Hierdoor beschikt hij als graaf over een reeks van residenties, zogenoemde grafelijke hoven, die dienen als tijdelijke verblijfplaats waaronder Haarlem, Den Haag, Vlaardingen en Middelburg. Deze meestal op een omgracht terrein gelegen hoven omvatten een hoofdverblijf voor de graaf en zijn gevolg en bijgebouwen voor het bestieren van het hof en de verzorging van het grafelijk gezelschap. Meestal is er ook een kapel op de hof aanwezig of een hofkapel in de directe nabijheid. Daarnaast zijn er eveneens in de omgeving aan het hof verbonden boerderijen met horigen. Sommige van deze hoven, zoals die te Den Haag, genieten een voorkeurspositie en uiteindelijk groeit het hof te Den Haag uit tot een residentie van koninklijke allure, een zogenoemde koningspalts.

Het graafschap Holland en Zeeland vormt een onderdeel van het Heilige Roomse Rijk, dat een relict is van het Frankische rijk. Om dit grote rijk te besturen hebben de koninklijke en later keizerlijke heersers geen vaste verblijfplaats, maar reizen het land rond om zo hun omvangrijke bezittingen te kunnen bezoeken. Als tijdelijke verblijfplaats beschikken ze over een netwerk van residenties, de paltsen. De grafelijke hoven vormen hiervan een equivalent.

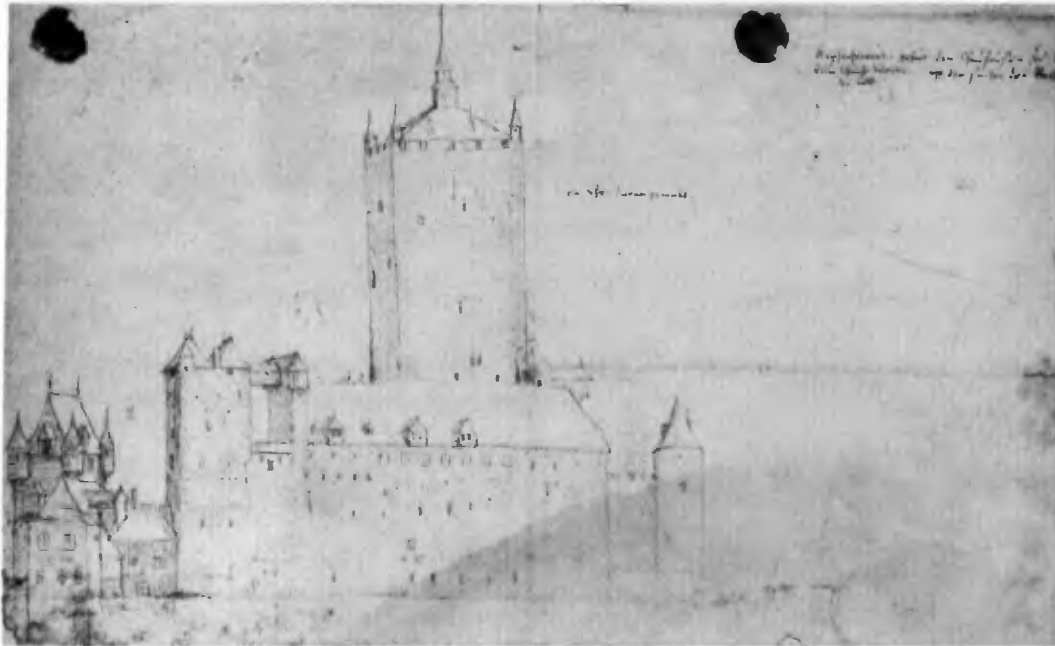
In de twaalfde eeuw wordt vooral onder de Staufische keizer Frederik Barbarossa, die de paltsen te Nijmegen en Ingelheim, beide van keizer Karel de Grote, laat herstellen, vergroten en versterken, een nieuwe representatieve uitstraling aan de palts toegevoegd, namelijk die van een burcht.⁷¹ Enkele andere vergelijkbare voorbeelden zijn de door Barbarossa gebouwde paltsen te Gelnhausen, Kaiserswerth, Bad Wimpfen en de burcht Trifels.⁷² Het is deze ‘nieuwe’ bouwtraditie die de in 1247 tot rooms-koning gekozen Willem II leert kennen op zijn reizen, trekkend van palts naar palts.

Een vorst is in die periode voortdurend onderweg met een in omvang wisselend gezelschap. In dat gezelschap bevinden zich onder meer één of meerdere klerken die verantwoordelijk zijn voor het opstellen van uit te vaardigen oorkonden. In deze oorkonden wordt vermeld waar de rooms-koning zich ophield toen deze werden uitgevaardigd, zodat een inzicht in de verblijfplaatsen en reizen van een vorst wordt verkregen. Uit de aard van de omschrijving kan naast de uitgifteplaats ook het type verblijfplaats opgemaakt worden. Zo blijkt uit de omschrijving van de verblijfplaats *in castris* dat verschillende betekenissen heeft als ‘in de versterkte legerplaats’, ‘in de

⁷¹ H. Hundertmark, ‘De aula van Karel de Grote, Karolingisch muurwerk in de Barbarossaruïne van de Valkhofburch te Nijmegen’, in: T. Hermans en R. Gruben (red.), *De Lagchende Vallei, Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Gelderland*, Zwolle 2020, p. 139-154, p. 140.

⁷² W. Hotz, *1-falzen und Burgen der Staufzeit, Geschichte und Gestalt*, Darmstadt 1981.

burcht' of 'in het kasteel' en zodoende meermalen betrekking heeft op paltsen.⁷³ Tussen 1247 tot 1249 verblijft Rooms-Koning Willem II zeven maal op de door keizer Barbarossa gebouwde Kaiserpfalz Kaiserswerth waar hij meerdere oorkondes uitvaardigt.⁷⁴ Dit compacte en zeer rijzige gebouw, dat tevens de functie van keizerlijke tol(vesting) bezat, omvatte een aanzienlijk zaalgebouw geflankeerd door torens, waaronder een indrukwekkende donjon.⁷⁵ Het is verleidelijk om een relatie te veronderstellen tussen deze Duitse palts en het 'coninclie palays' van Willem II, die immers juist in de jaren voorafgaande aan de bouw van zijn Haagse paleis in 1250 meermalen in Kaiserswerth verblijft.

Afb. 103. 'Keyeswerd', aanzicht van de palts vanaf de Rijn. Ongedateerde pentekening (voor 1577). De palts te Kaiserswerth is een compact en rijzig gebouw met zaalvleugel, dat wordt geflankeerd door torens waaronder een donjon. Afbeelding uit Biller 1998.

Het op het Haagse Binnenhof hoog opgetrokken rechthoekig gebouw met weergangen, vier hoektorens en voorzien van een uitgebouwd portaal, is vooralsnog moeilijk te plaatsen in de architectuur van vorsten en graven in de dertiende eeuw. Het zaalgebouw of 'palas' heeft als kenmerkend element een ontvangstaal die de gehele oppervlakte van het gebouw in beslag neemt.⁷⁶ Dit 'palas' is een vast onderdeel

⁷³ R. Gruben, N. de Jong-Lambregts, 'Wat bouwde Floris V (1254-1296) nu eigenlijk? Het Westfriese kastelenbouwprogramma nader bekeken', in: T. Hermans en R. Gruben (red.), *'Hier wonen w.j! Is het niet prachtig!' Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*, Zwolle 2020, p. 79-94, p. 87.

⁷⁴ Gruben, De Jong-Lambregts 2020, p. 87. Daarnaast is Roomskoning Willem II ook in paltsen te Aken, Ingelheim en Frankfurt geweest en in de bisschopsburcht te Mainz.

⁷⁵ T. Biller, 'Die Pfalz Friedrichs I. zu Kaiserswerth – zu ihrer Rekonstruktion und Interpretation', in: T. Biller (Hrsg.): *Schloss Tirol: Saalbauten und Burgen des 12. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Forschungen zu Burgen und Schlössern; 4, München 1998, p. 173-188.

⁷⁶ Otto Piper, *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des Deutschen Sprachgebietes*, München 1912, p. 415 e.v.; Thomas Biller, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München 1993, p. 148-156.

van de paltsen van het Heilige Roomse Rijk. Het gebouw dat Willem II als koning met het vooruitzicht op het keizerschap, in Den Haag bouwt, kan worden gekenschetst als een zaalgebouw en zodoende als een onderdeel van een palts.

Veelzeggend in dit verband is dat in een veertiende-eeuwse kroniek de chroniqueur melding maakt van een 'coninclie palays', waarbij 'palays' een verbastering van 'palas' is in plaats van de latere betekenis van 'paleis'.⁷⁷

De benaming 'zaal' of 'palas' was gebruikelijk voor het gehele gebouw en werd niet alleen voor de ontvangst- of koningszaal gebruikt. Ook het zaalgebouw van Willem II wordt nog lange tijd aangeduid met 'oude zaal' in tegenstelling tot de 'nieuwe zaal' waarmee de Grote Zaal van Floris V wordt bedoeld.⁷⁸

Het gebouw bestaat uit een ontvangst- of koningszaal op de begane grond – het maaiveld ligt in de dertiende eeuw veel lager dan het huidige niveau – en met woonvertrekken en een privékapel op de bovengelegen verdiepingen. Het betreft geen verdedigbaar kasteel, maar heeft door de aanwezige weergangen wel het karakter van een weerbaar slot.

De grote ontvangstzaal of koningszaal met een lengte van 24,50m en een breedte van 9m is vanwege de zaalbrede overspanning met kruisribgewelven uniek. Vergelijking met zalen van paltsen in het gebied van het Heilige Roomse Rijk geeft aan dat de zalen vrijwel zonder uitzondering van grotere omvang zijn, zowel in de lengte als in de breedte.⁷⁹ De overspanningen van dergelijke zalen bestaan echter uit houten plafonds met middenondersteuning. De ligging van een groot aantal van deze zalen blijkt op de bovenverdieping te zijn, zodat de zaal van het Rolgebouw ook daarin een uitzonderingspositie lijkt in te nemen.

De maten van het zaalgebouw (Rolgebouw) lijken eerder aan te sluiten op het complex dat door Floris IV in 1230 is gerealiseerd, dan dat er een vrijstaand gebouw is gepland. De buitenzijden van de Haagtoren (noorden) en de grote traptoren (zuiden), die gedeeltelijk tegen de oostmuur van de binnenhof van Floris IV zijn gebouwd, bepalen de lengte van het gebouw en daarmee van de zaal.

Vermoedelijk is de dispositie van het nieuwe zaalgebouw bewust gekozen, waarbij het complex uit 1230 mogelijk een logistieke rol speelt (keukens, eetzaal etc.)

De koninklijke ontvangstzaal in het zaalgebouw is behalve vanwege de ligging op de begane grond en de zaalbrede overspanning met gewelven ook afwijkend van de Duitse paltsen wat betreft de aanwezigheid van een roosvenster. In de zuidgevel van de zaal is een bijzondere vensterindeling aanwezig: centraal een roosvenster met flankerende lancetvensters. In combinatie met de entree vanuit de ronde traptoren in de zuidwestelijke hoek van de zaal van waaruit de vorst toegang heeft tot de zaal vanuit de privévertrekken uit de bovenliggende verdiepingen, lijkt dit de meest geschikte plaats voor de vorst. Een schouw waarvoor een vorst in het algemeen zijn

⁷⁷ Verschillende chroniqueurs noemen de bouw door Willem II: De 'clerc uyten lagen landen bi der see': Nu is coninc Willem in Hollant gecomen (...) en dede ontbieden verstandele wercluden om een coninclie palays aldaar te maken', begin vijftiende eeuw; Johan Veldenaer, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Wesfrieslandt*, 1480: 'Ende hi dede in den Haghe tymmeren een Conincklick Pallaes'.

⁷⁸ De 'clerc uyten lagen landen bi der see' schrijft in zijn kroniek 'een coninclie palays aldaar te maken, dat noch hudens dage die oude zael hiet',

⁷⁹ Bodo Ehardt, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, dl I, Berlin 1939, p. 507, 510: Ehardt vermeldt de afmetingen van de zaalgebouwen van de Duitse paltsen.

opwachting maakt, ontbreekt echter in deze zaal. Het vertrek in de Haagtoren, toegankelijk vanuit de noordwesthoek van de zaal, heeft in het geval van rechtspraak mogelijk dienst gedaan als wachtkamer voor de verdachten, wat tevens een argument is voor plaatsing van de troon aan de zuidzijde van de zaal.

De zalen van de Duitse paltsen die veelal op de verdieping waren gelegen, waren in een aantal gevallen toegankelijk via een bescheiden portaalbouw tegen de langsgevel, al dan niet met monumentale buitentrapp.⁸⁰ Ook hierin verschilt het zaalgebouw van Willem II. Aan de oostelijke langsgevel van het gebouw bevindt zich een rijzig ondiep trapportaal met de entree in de kopse gevel aan de noordzijde. Vanuit dit trapportaal is de belangrijkste ruimte, de ontvangst/koningszaal op de begane grond toegankelijk. Een stenen trap leidt vervolgens tot de verdieping waar het voorvertrek van een tweede zaal wordt bereikt. Het is niet ondenkbaar dat deze zaal met een lengte van 14,5m in combinatie met het overwelfde vertrek in de Haagtoren tevens als representatie heeft gefunctioneerd. Het portaal heeft behalve de trapfunctie ook een bijzondere architectonische uitstraling door de twee spitsboogvormige nissen en geeft de oostgevel daarmee een belangrijk focuspunt.

De zaalgebouwen zijn naast woonvertrekken veelal voorzien van een kapel, al dan niet privé. In de dertiende eeuw is de kapel niet altijd zichtbaar als architectonisch element, maar wordt dikwijls geïntegreerd in poorten en torens.⁸¹ In het zaalgebouw van Willem II is de kapel ondergebracht op de bovenste verdieping van het portaalgebouw. Deze ruimte is toegankelijk vanaf het woonvertrek op de tweede verdieping (Weeszaal) waaruit volgt dat het hier een privékapel betreft. De kapel is voorzien van een lancetvenster met daaronder de plaats voor het altaar en een lavabo- nis terzijde. Vanuit het bovenste vertrek aan de zuidzijde kon de mis tevens worden gevolgd door een squint, een smal venster dat uitzicht biedt op het altaar.⁸²

Al met al kan worden gesteld dat Rooms-Koning Willem II met het stichten van het zaalgebouw duidelijk is geïnspireerd door de Duitse paltsen die hij tijdens zijn regering meermalen heeft bezocht. In aansluiting op de woning en de hof van zijn vader Floris IV heeft hij een begin gemaakt met de verwezenlijking van een palts, waarmee hij het grafelijke hof een opwaardering geeft tot koninklijke en uiteindelijke keizerlijke palts. Zijn ontijdige dood heeft hieraan echter een halt toegevoegd.

⁸⁰ Enkele voorbeelden van paltsen met een portaalgebouw tegen de langsgevel zijn de paltsen van Karel de Grote te Aken en Nijmegen uit het einde van de achtste eeuw. Hundertmark 2020, p. 151-153. De elfde-eeuwse paltsen te Zutphen en Paderborn. Groothedde 2013, p.144 en 348. Portalen met buitentrappen komen voor bij de palts van twaalfde-eeuwse paltsen van Seligenstadt en Gelnhausen en de elfde-eeuwse palts te Goslar, waarbij het portaal met buitentrapp in de twaalfde eeuw is toegevoegd. Ebhart 1939, p. 514-519.

⁸¹ Biller 1993, p. 152.

⁸² Piper 1912, p. 540.

9. Epiloog

Het bouwhistorisch onderzoek met als doel een nadere bouwfaserings van het complex Grafelijke Zalen, heeft op een aantal punten tot nieuwe inzichten in de bouwgeschiedenis geleid.

1. In de eerste plaats is het 'palays' van Willem II geduid als een koningspalts in aansluiting op het grafelijk complex van zijn vader Floris IV. Dit gebouw is van het type zaalgebouw met een koningszaal (*aula regia*) op de begane grond. Deze koningszaal is een vroeg voorbeeld van een paltszaal met een overwelfing zonder midden ondersteuning. De toegang tot dit aanzienlijke gebouw bestaat oorspronkelijk uit een ondiep trapportaal aan de oostzijde waarvan de oostgevel is voorzien van spitsboognissen. In de loop der tijd is het portaal geheel ingebouwd en als zodanig nauwelijks herkenbaar. Door wijzigingen in de indeling van het zaalgebouw (tussenverdiepingen) en de aanbouw van het De Lairessegebouw in de veertiende eeuw, is het trapverloop gedeeltelijk aangepast en is de zuidmuur van het portaal grotendeels doorbroken, waardoor de verhoudingen van het oorspronkelijke portaal zijn verstoord.
2. Het trapportaal heeft naast de entreefunctie nog een andere hoedanigheid gehad. Vanaf de Weeszaal is de bovenste verdieping van dit portaal toegankelijk, dat bestaat uit een kapelruimte. Het lancetvenster met daaronder de uitsparing voor het plaatsen van het altaar en de lavabonissen wijzen op een dergelijk gebruik. De aanwezigheid van een squint, waardoor vanuit een ander vertrek zicht op het altaar kan worden verkregen, duidt op een privé-kapel.
3. Voor het Rolgebouw is een viertal oorspronkelijke gemakken gelokaliseerd. Opvallend is dat alle gemakken zich aan de noordzijde van het zaalgebouw bevinden. Tegen de noordgevel is een gemakuitbouw waarin de gemakken van de begane grond en de verdieping zijn ondergebracht. Wat betreft het gemak van de begane grond is het een bijzondere plaatsing omdat gemakken vrijwel nooit aan een ontvangstzaal zijn gelegen. Wel is hier sprake van een overwelfde gangstructuur waarbij het gemak aan het eind is gesitueerd. De andere twee gemakken zijn aangebracht in de dikte van de noordmuur (verzwaard muurwerk) met een toegang vanuit de noordoostelijke traptoren.
4. De oorspronkelijke vorm van de schouwen in de noordgevel van het Rolgebouw bestaat uit een diepe spitsboognis in de dikte van de muur (verzwaard muurwerk) op de eerste en tweede verdieping. De ontvangstzaal op de begane grond heeft oorspronkelijk geen stookplaats gehad.
5. Wat betreft de bouwgeschiedenis van het De Lairessegebouw zijn duidelijk twee bouwfases te onderscheiden. Dit in eerste instantie L-vormige gebouw is ten zuiden van het trapportaal tegen de oostgevel van het Rolgebouw gebouwd. Aan de oost- en noordzijde blijft het trapportaal van het Rolgebouw vrij, zodat de nissenarchitectuur nog zichtbaar is. De bouw van het L-vormige gebouw is op 1310 gesteld op grond van steenformaten en toegepast metselverband. Korte tijd later wordt in 1329 het gebouw zodanig

uitgebreid om op de verdieping een grote vierkante zaal te realiseren. Hiervoor wordt de open plaats tussen het trapportaal en het L-vormige gebouw opgevuld met een derde overwelfde ruimte op de begane grond. Tevens wordt een nieuwe kap aangebracht, die dendrochronologisch op 1329 is gedateerd.

6. Het bouwhistorisch onderzoek van de beide westelijke torens van de Grote Zaal heeft geleid tot een sluitende datering, die erop wijst dat de torens tegelijk met de Grote Zaal zijn gebouwd. De dendrochronologische datering in combinatie met het toegepaste telmerksysteem geeft tevens aan dat de torens hun oorspronkelijke hoogte hebben. Het maatverschil tussen beide torens is te wijten aan het verschil in functie. De diameter van de binnenruimte is bij beide torens overigens gelijk, de noordelijke toren heeft echter zwaarder muurwerk als gevolg van het gebruik als traptoren (stenen trap opgelegd in het muurwerk) en de aanwezigheid van klokken. Mogelijk is het gebruik als klokkentoren (trillingen) ook debet aan de enigszins afwijkende dispositie van deze toren, die niet symmetrisch met de zuidelijke westtoren is. De wijziging van de dakhelling (1861/1900) met de daarop aansluitende gevellijn van de westgevel heeft bovendien ook invloed op de beleving van de asymmetrische opstelling van de torens. De schouderstukken die de torens met de zaal verbinden, hebben hierdoor een groter maatverschil dan oorspronkelijk het geval is geweest.

10. Waardestelling complex Grafelijke Zalen

10.1 Algemene historische waarde

Binnen Het Binnenhof neemt het complex Grafelijke Zalen een bijzondere en unieke plaats in. In het complex verscholen, bevinden zich bouwdelen die behoren tot de voor zover nu bekend, vroegste bebouwing op de Hof.

Deze vroege bebouwing uit het tweede kwart van de dertiende eeuw, hangt samen met het gebruik ervan, namelijk als woon- en bestuurscentrum van de graven van Holland. Hoewel de woonfunctie in de vroege negentiende eeuw is vervallen (met uitzondering van bewoning door een conciërge tot in de eenentwintigste eeuw) is de bestuursfunctie gebleven en uitgebreid tot landelijk regeringscentrum.

De bouwkundige en geschiedkundige waarde vallen hier als het ware samen.

Voor het complex Grafelijke Zalen is de woonfunctie al rond 1500 vervallen. De grafelijke woning verplaatst zich dan naar de bebouwing aan de Hofvijverzijde. In de verlaten woning, bestaande uit het Rolgebouw en het De Lairessegebouw, vindt het Hof van Holland onderdak.

De criminele zaken worden behandeld in de Rolzaal (waaraan de zaal haar naam ontleent); de civiele zaken in de De Lairessezaal (vernoemd naar de vervaardiger van de schilderijen die daar sinds 1689 aanwezig zijn). In de zeventiende eeuw hebben de Weeszaal en de Hoogerbeetskamer tijdelijk gefunctioneerd als gevangenis voor belangrijke politieke kopstukken. De Grote Zaal is na de grafelijke functie van rechts- en ontvangstzaal, multifunctioneel gebruikt: loterijzaal, boekverkopers, vergaderplaats.

Na de omvangrijke restauratie van 1896-1904 heeft de Grote Zaal een belangrijke primaire functie gekregen als vergaderzaal voor de Opening van de Verenigde Vergadering der Staten-Generaal, waarop de inrichting met troonopstelling is gericht. Tegenwoordig is Prinsjesdag nog altijd een hoogtepunt in het gebruik van het complex, naast vele andere, meest officiële bijeenkomsten.

Hoge historische waarde vanwege het begin van de landsregering, via graven, de republiek met stadhouders, overgangperiode naar koninkrijk tot het huidige regeringscentrum.

10.2 Stedenbouwkundige en ensemble waarde

Het Binnenhofcomplex is op zichzelf een 'eiland' in de stedelijke bebouwing. Als een van de vroegst bebouwde delen van de latere stad, heeft de uitbreiding van de stad rondom dit gebied plaatsgehad. Zo is aan de oostzijde van het complex het Plein een overblijfsel van de vroegere grafelijke tuinen. De stedenbouwkundige context van het Buitenhof aan de westzijde van het Binnenhof is voor een belangrijk deel verloren gegaan, vanwege doorbraken ten behoeve van verkeer. De 'ensemblewaarde' is zonder meer hoog: het complex Grafelijke Zalen vormt de kern van het Binnenhof met daaraan verbonden de Hofvijver aan de noordzijde.

De verschillende onderdelen van de Grafelijke Zalen als Grote Zaal, Rolgebouw en De Lairessegebouw zijn niet los van elkaar te waarderen, maar vormen een onverbreekelijk ensemble.

Hoge stedenbouwkundige waarde van het complex Binnenhof als 'hart' van waaruit de omliggende stedelijke bebouwing is voortgekomen.

Hoge ensemblewaarde van het complex Grafelijke Zalen als ontwikkeld complex uit vroeg dertiende-eeuwse kern.

10.3 Architectuurhistorische waarde

De architectuurhistorische waarde van het complex Grafelijke Zalen is hoog. In architectonisch opzicht vraagt het bouwdeel Grote Zaal/Ridderzaal alle aandacht. Een dergelijk wereldlijk gebouw uit het einde van de dertiende eeuw is zeldzaam/uniek in ons land. De kenmerken van de Scheldegotiek, een overgangsstijl van romaans naar gotisch, uiten zich in de architectuur van spitsboogvormige spaarnissen, de torenopbouw, het roosvenster, de pinakels langs de topgevel. Het huidige voorkomen van het gebouw wordt echter grotendeels bepaald door de ingrijpende en reconstruerende restauratie van circa 1900. Op basis van diepgaand bouwhistorisch onderzoek is toentertijd voor wat betreft de architectuur van de Grote Zaal tot deze reconstructie van gevels, kruisvensters, weergangen met arkeltorens en monumentale kap besloten.

De Haagtoren, het Rolgebouw en het De Lairessegebouw hebben eveneens een grotendeels gereconstrueerd uiterlijk in 'oudmiddeleeuwse stijl'. Behalve op grond van hun oorspronkelijke structuur, is ook het huidig voorkomen als kenmerkend voor de eind negentiende-eeuwse reconstruerende restauratie van hoge waarde.

Hoge architectuurhistorische waarde vanwege de toegepaste overgangsstijl van romaans naar gotiek (Scheldegotiek). De Grote Zaal/Ridderzaal vormt hierin een uniek voorbeeld van dertiende-eeuwse wereldlijke architectuur. Dit geldt in het bijzonder ook voor de gereconstrueerde eikenhouten kap naar oude opmetingstekeningen, die eveneens uniek is in ons land.

Hoge architectuurhistorische waarde geldt eveneens voor de zorgvuldig uitgevoerde reconstruerende restauratie uit 1896-1904, waaraan een aantal vooraanstaande architecten (Peters, Cuypers, Knuttel) heeft bijgedragen.

10.4 Bouwhistorische waarde

Het complex Grafelijke Zalen heeft een zeer interessante bouwgeschiedenis. De aanwezigheid van vijf verschillende middeleeuwse bouw tijden en de oorspronkelijke vormgeving van deze bouwdelen in het complex resulteren in een uitzonderlijk hoge bouwhistorische waarde. Ondanks de grote hoeveelheid reconstructiewerk, waarbij aangetroffen bouwsporen als uitgangspunt zijn genomen, resteert in het exterieur nog een groot deel van het oorspronkelijke middeleeuwse muurwerk.

Voorafgaande en tijdens de restauratie van 1896-1904 is er bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd om een zorgvuldige reconstruerende restauratie uit te voeren. Onderzoek naar de bouwgeschiedenis en oorspronkelijke indeling en gebruik van in het bijzonder het Rolgebouw was daarentegen onvoldoende uitgewerkt, maar is door de restauratiekeuzes tot op heden goed te herleiden.

Hoge bouwhistorische waarde wordt toegekend vanwege het grotendeels oorspronkelijke middeleeuwse muurwerk en de bouwhistorisch verantwoorde restauratie van 1896-1904.

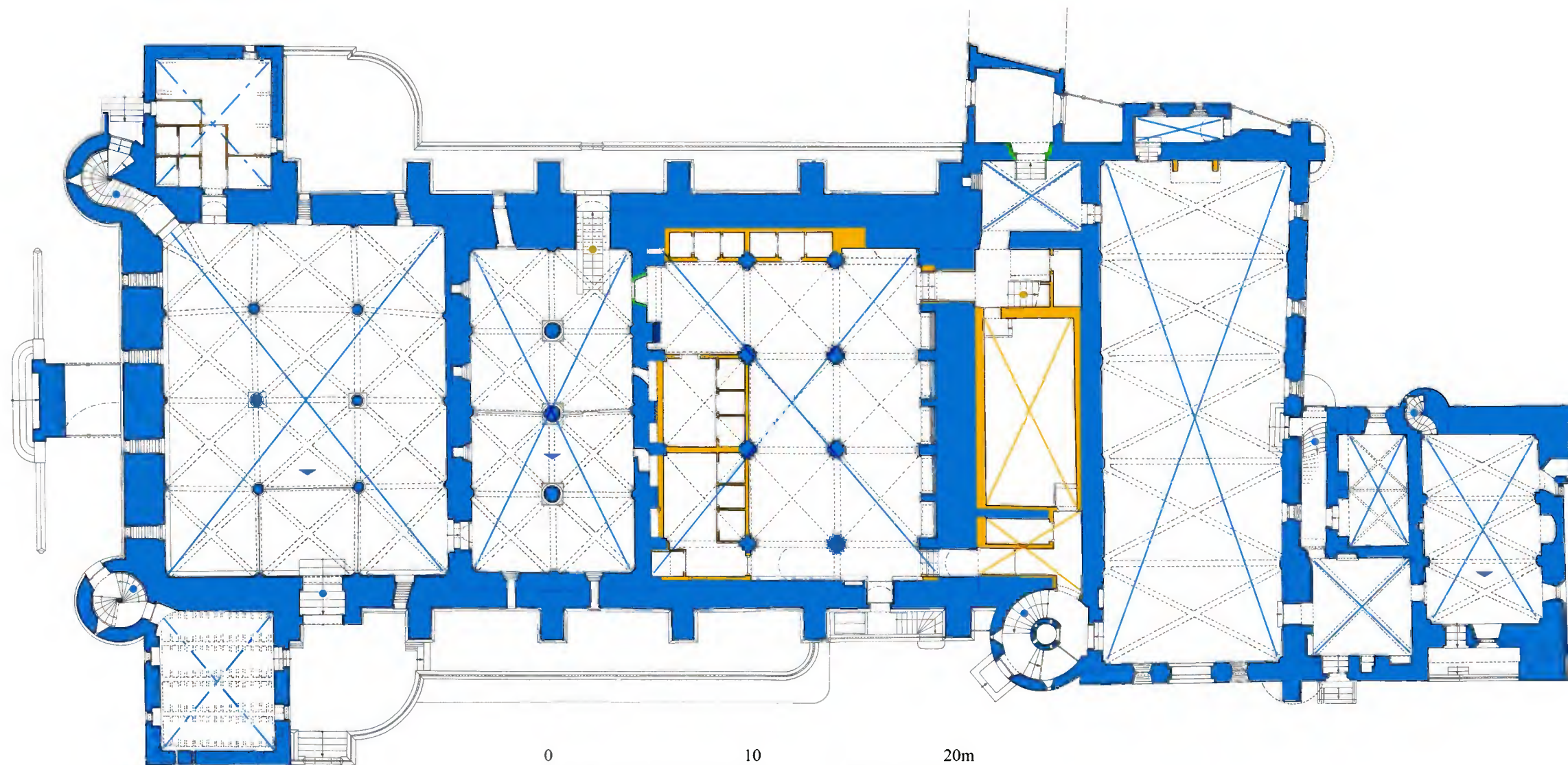
Hoge bouwhistorische waarde kan tevens worden gegeven doordat het gebouwcomplex goed leesbaar is, zodat zonder destructief onderzoek aanvullende bouwhistorische onderzoeksvraagstellingen konden worden beantwoord.

10.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie

Onder het gedeelte Algemene historische waarde is de gebruikshistorie al belicht. Het complex Grafelijke Zalen is de kern van het Binnenhofcomplex, waar de graven van Holland hun woning en bestuurscentrum hebben gesticht. Tot op de dag van vandaag staat het Binnenhof met daarin het complex Grafelijke Zalen in de belangstelling als regeringscentrum.

De Grafelijke Zalen vervullen hierin een belangrijke ceremoniële taak met het jaarlijks terugkerende fenomeen van Prinsjesdag.

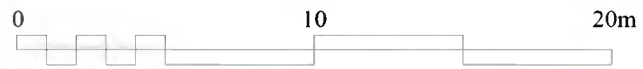
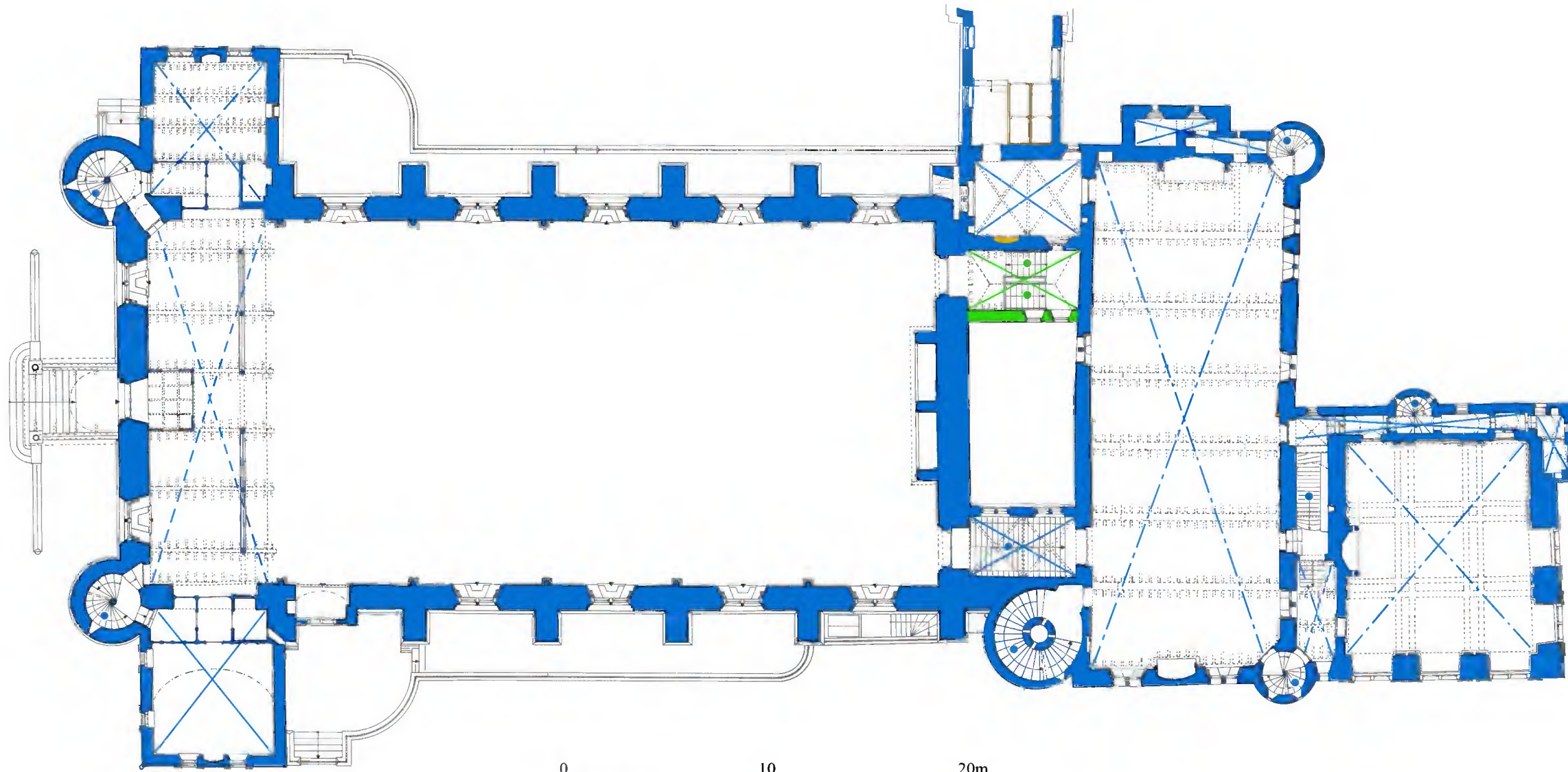
Afb. 104, 105, 106, 107 en 108 op de volgende vier pagina's: plattegrond van de kelderverdieping, bel-etage, bel-etage met tussenverdieping, verdieping en zolderverdieping van het complex Grafelijke Zalen met de verschillende monumentwaarden in kleur.

0 10 20m

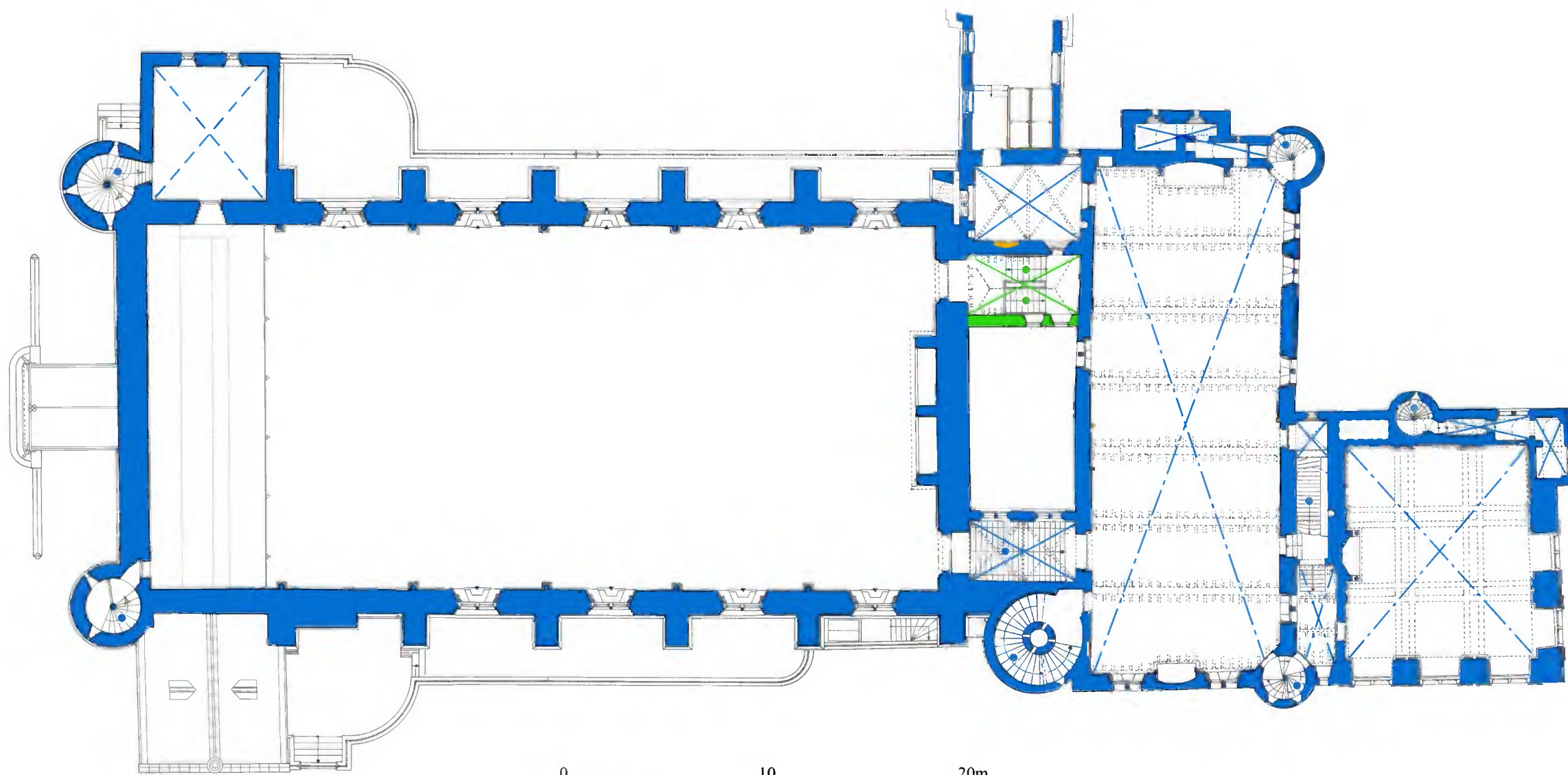
Monumentwaarden kelder Grafelijke Zalen

- Hoge monumentwaarden
 - X Gewelf
 - X Balklaag
 - ▼ Vloer
 - Trap
- Positieve monumentwaarden
- Indifferente monumentwaarden
 - Plafond
 - Trap

Monumentwaarden bel-etage Grafelijke Zalen

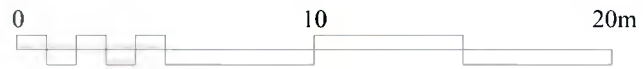
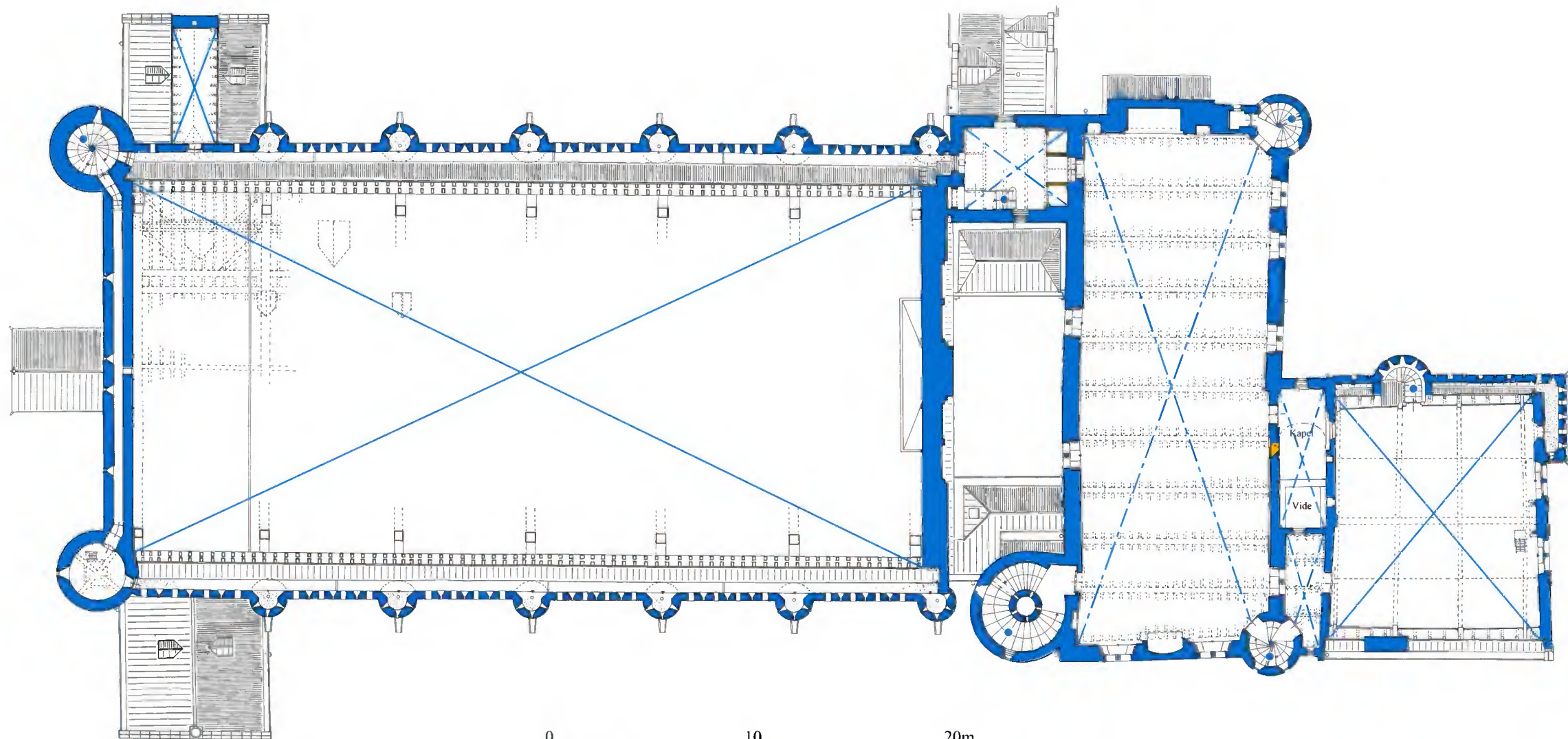
■ Hoge monumentwaarden	■ Positieve monumentwaarden	■ Indifferente monumentwaarden
Gewelf	Kapeconstructie	
Balklaag	● Trap	
Balkon		
● Trap		

0 10 20m

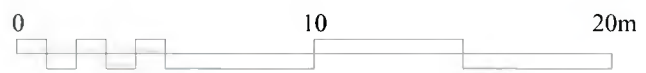
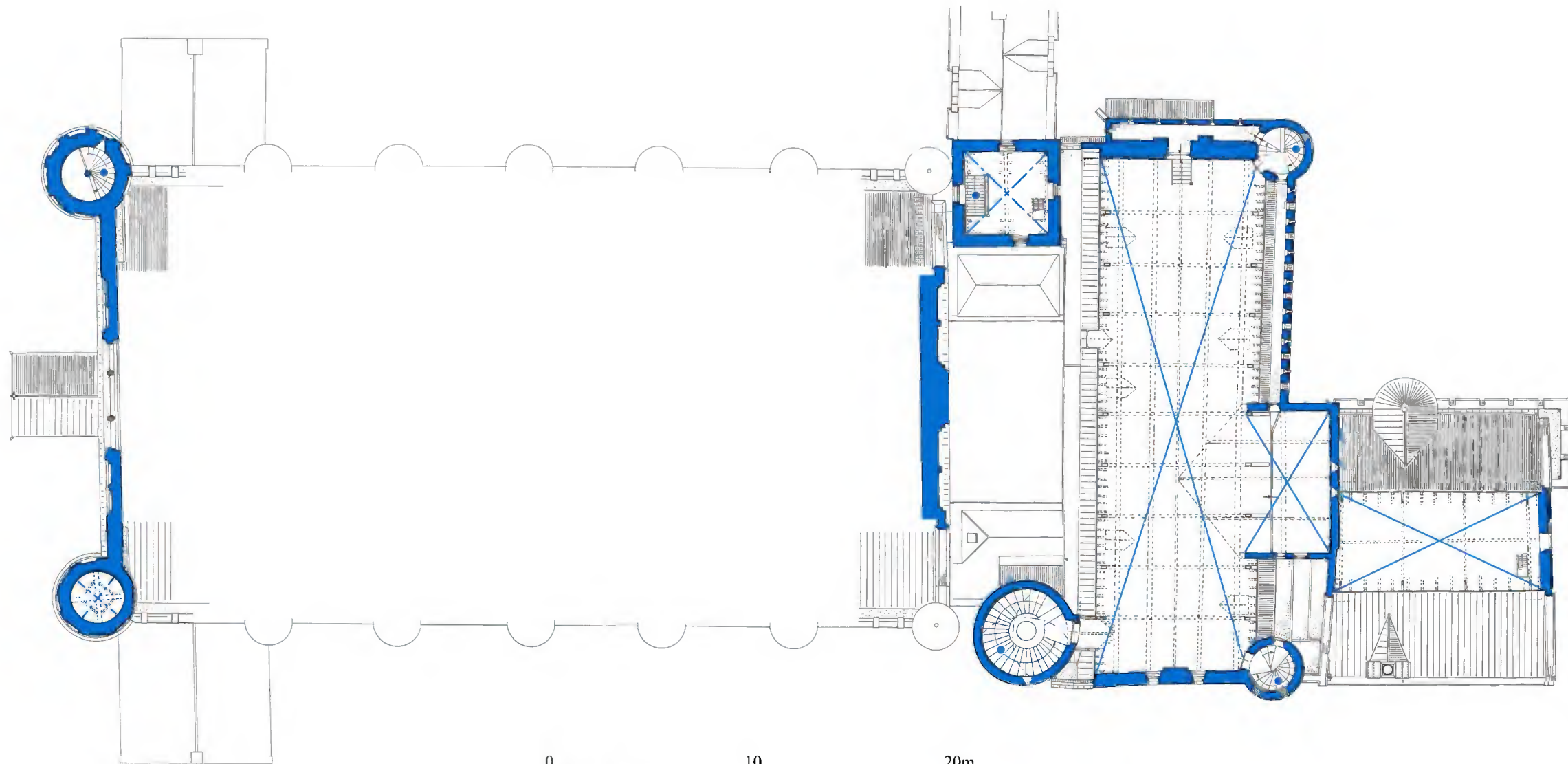
Monumentwaarden bel-etage Grafelijke Zalen
met tussenverdieping De Lairessegebouw

■ Hoge monumentwaarden	■ Positieve monumentwaarden	■ Indifferente monumentwaarden
Gewelf	Kapconstructie	
Balklaag	● Trap	
Kapconstructie		
● Trap		

Monumentwaarden verdieping Grafelijke Zalen

- Hoge monumentwaarden
- Indifferente monumentwaarden
- Kapconstructie
- Balklaag
- Gewelf
- Trap

Monumentwaarden zolderverdieping Grafelijke zalen

- Hoge monumentwaarden
- ⊠ Kapconstructie
- ⊠ Balklaag
- Trap

11. Literatuurlijst

K. Atzbach, *Gotische Gewölbe aus Holz in Utrecht, Gent und Brugge*, Berlijn 2007.

D. Barz, 'Vom Abortschacht zum Aborterker - Zur Konstruktion von Latrinen in Burgen und Wehrbauten im 10. bis 13. Jahrhundert', in: O. Wagener (red.), *Aborte im Mittelalter und der Frühen Neuzeit. Bauforschung - Archäologie - Kulturgeschichte*, Petersberg 2014, p. 55-65.

T. Biller, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München 1993.

T. Biller, 'Die Pfalz Friedrichs I. zu Kaiserswerth – zu ihrer Rekonstruktion und Interpretation', in: T. Biller (Hrsg.): *Schloss Tirol: Saalbauten und Burgen des 12. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Forschungen zu Burgen und Schlössern; 4, München 1998, p. 173-188.

Jhr. G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', in: *Jaarboek Die Haghe* 1902, p. 35-182.

E.H.P. Cordfunke, 'Floris V en de Schotse troon', in: D.E.H. de Boer, e.a. (red.), *Holland in Wording, De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p. 51-64.

E.H.P. Cordfunke, *Een Hollands-Schots avontuur 1291-1292*, Utrecht 2005.

P.J.H. Cuypers, J. Kalf (red.), *Voorloopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Deel III, De provincie Zuidholland*, Utrecht 1915.

B. Ebhardt, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, dl I, Berlin 1939.

A. Emery, *Greater medieval houses of England and Wales*, 3 vol., Cambridge 2000-2006.

R. Gruben, N. de Jong-Lambregts, 'Wat bouwde Floris V (1254-1296) nu eigenlijk? Het Westfriese kastelenbouwprogramma nader bekeken', in: T. Hermans en R. Gruben (red.), *'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!' Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*, Zwolle 2020, p. 79-94, p. 87.

E.J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997.

P.C. van der Heiden, *Interieurs van het Binnenhof, Verscholen erfgoed in beeld*, Amsterdam 2018.

- P.C. van der Heiden, H.F.G. Hundertmark, *Grafelijke Zalen Binnenhof, Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling van een drietal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen*, Rapport, Den Haag-Oss, 2018.
- J.H. Heijenbroek & G.H.P. Steenmeijer, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Grafelijke Zalen: Bouwgeschiedenis*, Utrecht 2013.
- T. Hermans en P. van Traa, *Het Binnenhof*, Serie 'Nederlandse Kastelen', Nieuwe reeks deel 12, Zutphen 1985.
- M. Hislop, *Approaches to Castle Design and Construction in the Middle Ages*, Barnsley 2016.
- H. Hundertmark, K. Emmens, E. Vink, M. Witteveen, *De versterkte stad Zaltbommel, 900 jaar beschermd door wallen en muren*, Zaltbommel 2016.
- H.F.G. Hundertmark, P.C. van der Heiden, *Vervolgonderzoek met waardestelling van een viertal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen*, Rapport, Oss-Den Haag, 2019.
- H. Hundertmark, 'De aula van Karel de Grote, Karolingisch muurwerk in de Barbarossaruïne van de Valkhofburcht te Nijmegen', in: T. Hermans en R. Gruben (red.), *De Lagchende Vallei, Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Gelderland*, Zwolle 2020, p. 139-154.
- W. Hotz, *Pfalzen und Burgen der Stauferzeit, Geschichte und Gestalt*, Darmstadt 1981.
- A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1879.
- H. Janse, m.m.v. G.J. Hartkamp, *Zeven eeuwen bouwen in 's-Gravenhage, De bouwwereld in 's-Gravenhage van 1280-tot 1980*, 's-Gravenhage 1980.
- H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Bouwtechniek in Nederland 2, Delft 1989.
- H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga, B. Olde Meierink, (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1997.
- J. Kamphuis, 'Latrinen auf Burgen - reine Funktionalität oder funktioneller Luxus?', in: O. Wagener (red.), *Aborte im Mittelalter und der Frühen Neuzeit. Bauforschung - Archäologie - Kulturgeschichte*, Petersberg 2014, p. 101-107.
- J.E.A. Kroesen, 'De 'squints' in het doksaal van Krewerd, Een middeleeuwse liturgische intercom', *Groninger Kerken* nr. 3, jaargang 21, Groningen 2004.

- E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', in: *Holland*, Regionaal-historisch tijdschrift, 10^e jaargang, december 1978, p. 313-328.
- W. Kuyper, 'De Koninklijke Zaal', P.J. van Pelt, M.E. Tiethoff-Spliethoff, *Het Binnenhof van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, Dieren 1984, p. 21-28.
- C. Meckseper, 'Die Kemenate - ein 'Weiberhaus', Wiedereinführung eines aufgegebenen Begriffs', *Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag Teil II, Interdisziplinäre Studien zur europäischen Burgenforschung*, Braubach 2005.
- A.J.J. Mekking, 'De Grote Zaal van Floris V te Den Haag, Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: *Holland in wording, De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p. 65-90.
- C.H. Peters, *De Landsgebouwen te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1891.
- C.H. Peters, *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage*, In opdracht van den Minister van Waterstaat, bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 1907.
- O. Piper, *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des Deutschen Gebietes*, München 1912.
- E.C. M. Prins, 'De grafzerken uit de voormalige Hofkapel te 's-Gravenhage', in *De Nederlandsche Leeuw* LXVIII (overdruk uit 1960).
- J. de Riemer, *Beschryving van 's Gravenhage*, Delft 1730.
- E. Röell, *De ontstaansgeschiedenis van de grafelijke zalen op het Binnenhof*, scriptie Utrecht, 1999.
- E. Röell, 'Die gräflichen Säle auf dem Binnenhof, Architektur- und bauhistorische Untersuchung', in: G. von Buren e.a. (red.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Deutschland*, Forschungen zu Burgen und Schlössern, Band 8. München, Berlin 2004, p. 35-48.
- G. Schuchardt (red.), *Der Romanische Palas der Wartburg. Bauforschung an einer Welterbestätte*, Regensburg 2001.
- R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland, Zuid-Holland*, Zwolle 2004.
- M.M.A. van Veen, m.m.v. E. Esser, *Het grafelijk en stadhouderlijk hof, Den Haag, Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Haagse Oudheidkundige Publicaties 19, Den Haag 2015.

D. Veegens, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige Hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof*, 's Gravenhage 1879.

J.W. Verkaik, 'Het Binnenhof in Den Haag', in: J. Stöver e.a. (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, Amersfoort 2000, p. 214-219.

F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, Eerste deel, Voorgeschiedenis en middeleeuwen, 's-Gravenhage 1928.

D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 1999, 2000, nummer 3, p. 74-84.

C. de Wit, 'Het ontstaan van het Haagse Binnenhof', in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 1954, zesde serie, nummer 7, p. 2-22.

12. Colofon

Opdrachtgever

Rijksvastgoedbedrijf
Projectmanager: 10.2.e Wob
Korte Voorhout 7
2511CW Den Haag

Uitvoering

Restauratie- en Bouwhistorisch Onderzoek
H.F.G. Hundertmark
Bouwhistoricus bnb
Hofvijver 86
5346KD Oss
Tel.: 10.2.e Wob
e-mail: 10.2.e Wob

Bureau Voor Bouwhistorisch Onderzoek
Drs. P.C. van der Heiden
Stadhoudersplantsoen 212
2517 SK Den Haag
10.2.e Wob
e-mail: 10.2.e Wob

